FLORIN CURTA SORIN PALIGA

SLAVII ÎN PERIOADA MIGRAȚIILOR

CETATEA DE SCAUN

SORIN PALIGA FLORIN CURTA

SLAVII ÎN PERIOADA MIGRAȚIILOR

SORIN PALIGA FLORIN CURTA

SLAVII

ÎN PERIOADA MIGRAȚIILOR

CETATEA DE SCAUN

Redactor: Mirela Ivan Nobel
Tehnoredactare: Adriana Andreiaș
Coperta: Dan Iulian Mărgărit
Imagine coperta - Fig. 34 Amulete. Muzeul Etnografic din Belgrad. (După Ovsec 1991: 388)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PALIGA, SORIN
Slavii : în perioada migrațiilor / Sorin Paliga, Florin Curta. - Târgoviște : Cetatea de scaun, 2023
Conține bibliografie
ISBN 978-606-537-584-0

I. Curta, Florin

94

Toate drepturile de reproducere, integral sau parțial, prin orice mijloace, inclusiv stocarea neautorizată în sisteme de căutare sunt rezervate. Reproducerea se poate face doar cu acordul scris al editurii, cu excepția unor scurte pasaje care pot constitui obiectul recenziilor și prezentărilor.

ISBN 978-606-537-584-0
Copyright Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023
email: editura@cetateadescaun.ro, www.cetateadescaun.ro
https://www.facebook.com/EdituraCetateadeScaun
https://www.instagram.com/edituracetateadescaun/

Cuprins

Cuvânt înainte 7

Introducere 15

Scrierea și transcrierea cuvintelor slave 23

Notă privind limbile bosniacă, croată, muntenegreană și sârbă 27

Notă privind transliterarea numelor chirilice 28

CAPITOLUL I Etnicitatea 29

O tentativă de abordare generală 32

Europa Centrală și de sud-est înainte de venirea slavilor ..38

Câteva studii de caz 48

Așadar, ce este un grup etnic? 61

Etnonime „de transfer", etnonime multiple 66

Endonim ~ exonim 68

CAPITOLUL II Sclaveni, Sclavi, Venedi, Anti 71

Venedi 71

Anti 75

Sclaveni, Sklavenoi Sclavi 75

Etnonimele slave moderne și contemporane 78

Apariția slavilor (cu accent pe Cehia și Moravia) 82

CAPITOLUL III Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum 164

Etnicitatea spre sfârșitul perioadei migrațiilor 164

O privire generală 164

Alte etnonime la Anonymus 171

O analiză comparată a câtorva traduceri ale cap. IX 176

Două etnonime „speciale": *Němec* și *Vlah, Vlach, Valah* ... 179

Ce înseamnă, de fapt, *vlah, valah*?.....179

Și ce înseamnă *Němec*?.....183

CAPITOLUL IV Când pot fi datate cele mai vechi împrumuturi slave în limba română?.....187

Ce este un „slavism vechi"?.....189

Elemente slave ori elemente de substrat.....196

Consecințe sau câteva concluzii.....207

CAPITOLUL V Zei, credințe, obiceiuri.....209

Considerații generale.....209

Considerații preliminare.....210

Credințe, mitologie, religie.....212

Câteva principii generale.....212

Termeni sacri.....214

Cei șapte zei.....220

Alte divinități ale vechilor slavi.....237

Rituri, credințe, zâne și zmei.....247

CAPITOLUL VI Influențe culturale, lingvistice și cultice între români și slavi.....257

Interferențe cultice între română și limbile slave „balcanice".....261

Trei cuvinte latinești: calendae, rosalia și Trojan.....263

CAPITOLUL VII Concluzii generale.....265

Concluzii finale.....271

Glosar.....275

Referințe.....279

Cuvânt înainte

În anul 2009 publicam, în coautorat cu Eugen Silviu Teodor, o carte dedicată vechilor slavi (Paliga și Teodor, 2009). Nu era, desigur, prima abordare pe care o tentam în dorința de a explica problemele vechilor slavi, dar era prima de anvergură și, totodată, prima de caracter interdisciplinar. Fusese precedată de câteva studii și de un curs de masterat scris cu gândul de a ușura studenților accesul la discuțiile pe tema originii slavilor. Cu „antrenamentul" de rigoare, am început să sistematizez materialul care, de fapt, mergea mână în mână cu studiile mele privind limba cehă în contextul celorlalte limbi slave, rolul substraturilor în conturarea limbilor moderne și, mai ales, privind rolul substraturilor trac și ilir în sud-estul european. Aparent, sunt chestiuni total diferite. Așa cum vom încerca să arătăm mai departe, în cuprinsul cărții de față, lucrurile se întrepătrund, de fapt: problema apariției slavilor se leagă, direct și/sau indirect, de problemele antichității târzii postclasice, de problema supraviețuirii grupurilor etnice anterioare romanizării (traci și iliri, mai ales). Se leagă, în general, de un tablou complex și nu ușor de explicat al relațiilor interumane și interetnice din a doua jumătate a mileniului I e.n.

Lucrarea citată s-a epuizat; între timp am abordat gradual o temă care mi se conturase cu acea ocazie: etnicitatea slavilor. Ce este, de fapt, etnicitatea? Prin ce se manifestă, cum o abordăm, cum o definim, cum o înțelegem? La prima vedere, totul pare simplu: românii sunt români fiindcă sunt români, iar bulgarii sunt bulgari fiindcă sunt bulgari etc. Ce se ascunde însă în spatele unor etnonime? Limba, obiceiurile, tradițiile, ambientul cultural...

Toate fac parte, în diverse proporții, din ceea ce numim „etnicitate". Mai departe, atunci când încercăm să aducem totu la un numitor comun, lucrurile devin din ce în ce mai complicate,. Observăm, prin diverse studii de caz, că ceea ce este valabi la un grup etnic nu este valabil la altul sau nu are aceeași relevanță. În zona fostei Iugoslavii, pentru a ne menține în lumea slavă apropiată nouă, s-au conturat astăzi patru areale etno-culturile unde se vorbește însă aceeași limbă: sârba-croata, altfel numită și sârbo-croată ori croată sau sârbă. Acum, avem patru limbi: bosniacă, croată, muntenegreană și sârbă. Trebuie o nouă formulă, așadar arealul BCMS. Este un compromis mai degrabă politic, decât unul „științific" ori cultural, dar, atât timp cât cele patru entități politice propun și doresc acest lucru, lingvistul, filologul ori istoricul trebuie să accepte asemenea formule, chiar dacă nu este de acord cu ele (vezi discuțiile și diversele abordări la Paliga 2012b, mai ales pp. 118 sq.).

Ce-i face pe slavi „altfel"? În jurul acestei întrebări s-au purtat multe discuții, cel mai adesea cu diverse nuanțe politice Cum istoria slavilor interferează, de aproape un mileniu și jumătate, cu istoria românilor, este inevitabil ca, pentru români, modu cum privim și cum analizăm istoria slavilor să aibă o conotație aparte. Este foarte răspândită ideea că romana ar fi avut o importantă, dacă nu chiar masivă, influență slavă. Influența slavă este cară în cazul culturii și limbii române, dar a fost oare așa de mare or chiar „masivă", cum apare frecvent? Analiza trebuie să fie mult mai nuanțată decât apare adesea. Vom încerca să detaliem aceste afirmații pe care, de altfel, le-am abordat în diverse studii publicate în ultimii ani.

De mare interes este, probabil, și problema folosirii etnonimului *vlah, valah* în Evul Mediu. El este un etnonim folosit de slavi cu referire la populațiile romanizate. Ca atare, slavii occidentali, de rit catolic, îl folosesc cu referire la italieni, iar slavii

răsăriteni și sud-est europeni, de rit ortodox, îl folosesc cu referire la români. Istoria etnonimului este foarte veche, coboară în Antichitatea postclasică și este, de fapt, un etnonim celtic la origine! Evoluția sa, inclusiv conotațiile sale, pot fi un bun reper în analiza istoriei etnonimelor și a felului cum timpul le modifică sensul. *Vlah*, *valah* circulă și astăzi, mai ales cu referire la românii balcanici, a căror viață fusese, timp de secole, legată de creșterea oilor și de transhumanță. Avem un interesant „transfer etnic". Nu este însă un caz izolat și nici măcar rar, căci asemenea „transferuri etnice" se întâlnesc și în alte situații.

În clipa în care ne-am decis să aducem la zi cunoștințele noastre privitoare la slavi, ne-am gândit că ar fi bine să abordăm problemele tot interdisciplinar, așa cum procedasem și în cartea publicată în 2009 și cum, înainte și după acest moment, făcusem cu ocazia conferințelor dedicate mileniului I, organizate de Muzeul Județean Prahova la Ploiești. În acel moment, m-am gândit la Florin Curta, arheolog român stabilit în Statele Unite, care, în ultimii ani, a rediscutat – polemic sau nu – chestiunea originii slavilor abordată din perspectivă arheologică. Deși lingvistica și arheologia folosesc „materiale" complet diferite, este normal ca cele două discipline să se completeze reciproc și, împreună ori pe rând, să clarifice unele detalii altfel obscure. În clipa în care am convenit cu Florin Curta ca noi, cei doi autori, să ne expunem independent ipotezele, am purces la drum, cu premisa că eventualele diferențele de opinie nu vor împiedica lectura. Cititorul educat este obișnuit cu ipoteze diferite, am trăi într-o lume plictisitoare dacă toți am fi de acord între noi.

Cartea apare, așadar, după ce fiecare dintre cei doi autori a scris multe studii (articole și cărți) dedicate slavilor și problemelor de slavistică. Este sau ar trebui să fie o sinteză care răspunde unor întrebări și care, totodată, ridică alte întrebări, cu scopul de a căuta un răspuns prin cercetări viitoare. Să mai spunem că au circulat

multe „legende" despre slavi, s-a exagerat rolul lor în istoria românilor, a culturii și a limbii române, contactele lingvistice – îndelungate – ne arată o situație mai degrabă complexă, unde rolul substratului a fost substituit, în multe analize grăbite, de rolul slavilor. Problema substratului limbii române este veche, o analizase – la vremea sa – Bogdan Petriceicu Hasdeu. Din păcate, posteritatea lui Hasdeu nu a continuat cercetările sale decât în mică măsură, astfel că despre contactele româno-slave încep să apară studii serioase abia după al doilea război mondial. Dată fiind conjunctura politică, inițial abordările au fost, cum era de așteptat, pe linia exagerării acestor influențe slave, tendință care continuă și azi, fie și parțial estompată de unele evoluții pozitive din Europa Centrală și de Est (căderea comunismului), dar – în ultimii 4-5 ani, este accentuată de revenirea la doctrine naționaliste și izolaționiste, deși de pe alte poziții ideologice.

Ajunși la acest punct, nu putem ocoli detaliul că analiza istorică ori studiile umaniste, în general, au fost, sunt și vor fi afectate de abordarea ideologică (a se citi: politică) a multor chestiuni. Etnicitatea, în general, și etnicitatea slavilor, în special, au fost, sunt și vor fi abordate și politic, cel mai adesea chiar preponderent politic. Spunem aceste lucruri pentru a evita posibilele reacții de respingere, cel puțin a unor pasaje unde politicul a influențat evident unele abordări referitoare la perioade istorice mai depărtate ori mai apropiate în timp. Nu putem ocoli adevărul că și contextul ideologico-politic poate influența evoluția etnicității, așa cum se vede cât se poate de clar în evoluțiile rapide din fosta Iugoslavie unde, în răstimp de circa 10–15 ani, asistăm la apariția unor noi structuri etno-culturale, pe baza unor evoluții și a unor realități considerate omogene ori relativ omogene. Este doar un exemplu. Sigur, nu putem proiecta automat înapoi în timp asemenea realități recente, dar le putem folosi ca modele culturale posibile și în trecut.

Așadar, volumul își propune să analizeze și să clarifice, pe cât posibil, probleme legate de:

– Originea slavilor, locul – fie și aproximativ – unde putem localiza arealul de formare, acel mult căutat *Urheimat* ori *homeland* ori *pravlast* ori *vatră de formare*. Orice grup etnic pornește de undeva, evoluează, se deplasează (uneori) ori evoluează pe un areal relativ apropiat de cel inițial (alteori). Nu există un model unic de deplasare, de expansiune ori de migrație, există mai multe modele culturale, unele similare altora, altele unice ori cu multe elemente originale. Și slavizarea Europei Centrale și Răsăritene și Imperiul Roman sunt exemple de deplasări umane, dar complet diferite ca model cultural, politic ori administrativ. În timpuri mai noi, și Islamul, și Imperiul Britanic sunt alte exemple de deplasări umane, dar diferite unul de celălalt. Spania, Portugalia și Rusia oferă, de asemenea, exemple de ample deplasări umane.

– Modul cum au evoluat limbile slave și modul cum vorbitorii acestor limbi au migrat spre noile areale, preponderent spre ceea ce numim astăzi Balcani și Europa Centrală (arealul ceho-slovac și polonez). Cum putem explica asemănările dar și deosebirile din cadrul limbilor slave? Se bazează ele pe un model cunoscut ori reconstituibil sau trebuie să propunem acum unul dedicat acestei situații?

– Modul cum arheologii au analizat problemele legate de originea vechilor slavi și felul cum, pornind de la premise false, mai degrabă ideologice și politice, s-au perpetuat erori de abordare.

– Cum putem reconstitui relațiile slavo-române în Evul Mediu timpuriu, mijlociu și târziu? Putem afirma de la bun început că acele așa-zis „împrumuturi slave vechi în limba română" sunt o iluzie, nu există slavisme de secol VI–VII (vezi Paliga 2012 a), discuție reluată – câteva elemente noi – și în acest volum. Dacă și

cercetările viitoare vor confirma această afirmație, putem vorbi de o importantă (dar nu masivă) influență slavă asupra limbii române nu mai devreme de sec. XI, mai degrabă sec. XII și începutul sec. XIII, respectiv odată cu – și după – Al Doilea Țarat Bulgar, respectiv de pe la finalul de secol XII până spre sfârșitul sec. XIV, adică aproximativ două secole, perioadă suficient de îndelungată pentru a admite că a condus la modificări majore în cadrul relațiilor româno-slave, în general, și româno-bulgare, în particular. Din motive politice bine cunoscute, dar pe care nu le putem detalia aici, este o perioadă relativ rar abordată în studiile de istorie publicate în Bulgaria și în România perioadei comuniste și relativ rar inclusiv în ultimele 3 decenii. Va fi nevoie, probabil, de o perioadă de „adaptare cultural-ideologică" la noile realități politice ale epocii noastre.

– Cum definim etnonimul *vlah, valah* și ce învățăminte putem trage din evoluția acestui cuvânt? Este un detaliu esențial pentru a înțelege felul cum au evoluat realitățile culturale, lingvistice și politice de după sec. V, cu reverberații până azi. Sub forma *Vlakh* ori *Vlach*, etnonimul se mai folosește și azi cu referință la „românii balcanici". Este, și aici, tendința politizantă din țările de la sud și de la sud-vest de România de a-i considera pe acești *vlahi* ori *valahi* un alt grup etnic, diferit de români.

– Cum reușim să reconstituim realitățile istorice și administrative de la sfârșitul perioadei migrațiilor, respectiv momentul sec. IX-X când, în zonă, interferează nu numai românii și slavii, ci – de la un moment dat – și maghiarii, a căror așezare în Panonia modifică semnificativ structura etno-lingvistică a zonei?

– Cât de relevant este rolul albanezilor în istoria sud-estului european? Sunt ei un grup etnic „neo-ilir" ori, mai degrabă, „neo-trac", cum sugera Hasdeu la vremea sa și cum, ulterior, au dezvoltat ipoteza Giuliano Bonfante, I. I. Russu (ipoteza poate fi numită „ipoteza Hasdeu-Bonfante-Russu") și, un pic diferit, practic toți

lingviștii și toți arheologii bulgari după al doilea război mondial? Noi credem că istoria grupurilor etnice din zonă – români, slavi, albanezi, maghiari – sunt, de fapt, fațetele aceleiași mari probleme, a așa-numitei *etnogeneze europene* din îndelungata perioadă a migrațiilor care durează aproximativ șase secole, de la sfârșitul sec. IV până la sfârșitul sec. X.

Trebuie făcută precizarea că problema originii slavilor a constituit o temă de analize și de discuții în țările slave, mai ales. Dacă trecem peste abordările naționaliste din perioada comunistă, în special, observăm abordări mature, serioase. Aș cita aici câțiva autori cehi din așa-numita „școală de istorici din Brno", cum ar fi Bednaříková 2003, precum și volumul colectiv Bednaříková, Homola și Měřínský 2006, care se referă la perioada migrațiilor, în general (prima lucrare menționată mai sus) sau la perioada migrațiilor cu accent pus pe Europa Centrală, inclusiv pe slavii central-europeni. Recent, o abordare matură și rațională o are și un autor slovac, Miroslav (Miro) Lysý. Ar fi de amintit aici propunerile sale de a reinterpreta terminologia medievală privind organizarea politică și administrativă, inclusiv prin critica adusă unor traduceri „automate", dar incorecte. Ar fi locul potrivit să cităm ampla sa lucrare Lysý 2014, precum și un studiu recent, Lysý 2018. Este relevant și că, foarte recent, un tânăr istoric român face observații similare privind echivalarea/ traducerea unor termeni precum *gens* și *natio* (Dragnea 2019: 56–57), ajungând la concluzii similare/identice celor ale lui Lysý (cf. Lysy 2014: 13–58, apoi 69–107 și, în general, primele 3 capitole ale lucrării sale). Preocupările pentru abordări (relative) în contexte europene relevante sunt semnificative în ultimii ani, inclusiv cele ale coautorului acestui volum, ca, de exemplu, foarte recenta abordare din Curta 2019.

În plan mai larg, sunt de semnalat abordările de tip interdisciplinar, cum este – de altfel – și acest volum. În context, încercările unor arheologi de a defini relația dintre culturile arheologice, pe de o parte, și problema etnicității creatorilor acelor culturi. Problema este veche,

desigur, și se referă la toate culturile identificate ori identificabile, începând cu preistoria (paleoliticul, neoliticul, preistoria și protoistoria...). Ar fi momentul să amintim lucrările de sinteză, coordonate de specialiști în domeniu, și care cuprind diverse studii. Ar fi de citat aici Shennan 1991 și, revenind ca editor coordonator, Shennan 2003. Foarte recent, McInerney își propune, tot ca editor coordonator, să aducă la zi diverse concepții privind etnicitatea și raporturile sale cu arheologia (McInerney 2014).

Vor fi, desigur, și alte probleme ce vor fi abordate în lucrarea de față. Le vom analiza la locul cuvenit. Avem speranța că, în paginile care urmează, vom reuși să prezentăm cititorului specialist, dar, mai ales, nespecialist, aspecte cunoscute ori mai puțin cunoscute privitoare la slavi, la relațiilor româno-slave și la complexul cultural central și sud-est european. Am dori să fie o lucrare numită de francezi *haute vulgarisation*, adică o lectură plăcută ori, măcar, suportabilă atât pentru specialiști, cât și (mai ales) pentru nespecialiști.

Ne vom bucura dacă am reușit, cel puțin parțial, să clarificăm unele probleme și să propunem noi direcții de cercetare în viitor. Este timpul unor revizuiri majore în domeniul perioadei migrațiilor, în general, și în domeniul apariției culturii vechilor slavi, în particular. Este, de asemenea, timpul unor revizuiri radicale și în ceea ce privește „procesele etnogenetice" ale sud-estului european în sens larg. Sperăm să fi adus contribuții relevante domeniilor amintite mai sus, în special celor referitoare la istoria slavilor, la expansiunea acestora și la relațiile româno-slave, acestea fiind, de fapt, în strânsă legătură cu modul în care înțelegem și reconstituim problema grupurilor etnice de după sec. IV e.n.

Sorin Paliga
mai-iunie 2019

Introducere

Se discută încă mult și cu multă pasiune despre istoria vechilor slavi, în special despre etnogeneza lor. În ultimii cinci ani, au apărut peste 300 de studii dedicate acestui subiect și publicate în numeroase limbi – sârbă, greacă, rusă, polonă, cehă, germană, ucraineană, franceză, croată, italiană, slovacă, engleză și, de asemenea, în românește. Dintre cele 12 cărți publicate între 2013 și 2018, zece citează din *Apariția slavilor*, în ciuda faptului că ele se ocupă de alte subiecte și că adoptă teme complet diferite: istoria slavilor din Evul Mediu, arheologia slavilor timpurii din Croația și din Slovenia, problema limbii slave comune și a migrațiilor slave, un episod din *Istoria* lui Teofilact Simocatta, în care apar trei sclavini din ținuturile de pe malul Oceanului, asediul din 626 al orașului Constantinopol, Peninsula Balcanică în vremea lui Iustinian sau relațiile dintre avari și Imperiu (Pleterski 2013; Boček 2014; Wołoszyn 2014; Bekić 2016; Sarantis 2016; Hurbanič 2016; Mühle 2016 și 2017; Nazin 2017; Kardaras 2018).

Multe s-au schimbat în cei 20 de ani de la apariția volumului meu despre slavii timpurii, poate și pentru că această carte a fost tradusă atât în românește (de către Eugen S. Teodor; Curta 2006), cât și în bulgărește (de către Țvetelin Stepanov; Curta 2009). Modelul de analiză istorică și arheologică pe care l-am propus în acea lucrare, cu scopul studierii etnicității din Antichitatea târzie și de la începuturile Evului Mediu, a fost între timp adoptat de alții ce l-au potrivit cu succes unor cazuri mult diferite (vezi, de exemplu, Dzino 2010; Eichert 2017; Mesiarkin 2017b; Petruhin 2017;

Samu 2017). În același timp însă, i s-au împotrivit cu înverșunare istoricii, arheologii și lingviștii, care se agață cu încăpățânare de interpretarea tradițională și de modelul migraționist al istoriei vechilor slavi, în ciuda acumulării rapide a dovezilor contrare (Heather 2009, 405-410; Jih 2010; Filiușkin 2017; Șuvalov 2017; Homza 2018; Fusek 2004; Darden 2004). Rămâne, deci, de discutat ce-i de făcut cu tot acest material acumulat (și care continuă să se acumuleze) și cum trebuie, prin urmare, abordată problema etnogenezei slave. Două reviste, dintre care una apare la Sankt Petersburg, iar cealaltă la Praga, au dedicat câte un volum acestor chestiuni: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* (2008), fascicula 2, și *Archeologické rozhledy*, volumele 60 și 61 din 2008 și, respectiv, 2009.

Dezbaterea s-a extins mai recent și în paginile altor două reviste, *Starohrvatska prosvjeta*, publicată la Zagreb, și *Stratum+*, care apare la Chișinău. Ideile mele despre etnicitate în arheologia Evului Mediu au condus între timp la o aprigă polemică cu Sebastian Brather, în care au fost luate în discuție principiile fundamentale ale interpretării materialului arheologic pe care le-am expus în *Apariția slavilor* (în paralel cu această dezbatere și, în general, cu literatura de specialitate, Gheorghe Niculescu a încercat să intervină în discuție, fără însă a păstra nivelul ei ridicat; Niculescu 2011; Curta 2014). Acel model de interpretare s-a bucurat de atenția favorabilă a mai multor învățați implicați în istoria limbilor slave, din perspectiva unei abordări sociolingvistice a contactului dintre limbi (Richards 2003; Paliga - Teodor 2009; Snoj - Greenberg 2012; Boček 2013; Klír 2016; Mesiarkin 2017a). Unii dintre acești cercetători nu s-au referit la *Apariția slavilor*, ci la un articol publicat trei ani mai târziu despre limba slavă comună ca *lingua franca* (Curta 2004).

Apariția unui număr de lucrări de marcă a mutat între timp accentul de pe etnogeneză pe migrație (Alekseev 2002; Mańczak

2004; Dulinicz 2006; Měřínský 2006; Levak 2007; Dapergolas 2009; Ivanič 2011; Šalkovský 2011; Stanciu 2011; Jih 2011; Islanova 2012). Indiferent dacă migrația (sau migrațiile) slavilor a(u) avut vreodată loc, istoria slavilor timpurii reprezintă un caz foarte potrivit pentru studierea relațiilor dintre barbari și Imperiu, o direcție de cercetare care, în ultima vreme, s-a bucurat de un mare interes în rândul publicului. Avalanșa de lucrări despre istoria Europei central-răsăritene și răsăritene din Evul Mediu timpuriu existente în ultimii ani (o avalanșă datorată, mai ales, lansării unor colecții de cărți dedicate acestei regiuni de către câteva edituri prestigioase din străinătate, precum *Brill*, *ARC Humanities Press* și *Amsterdam University Press*; vezi https://brill.com/view/serial/ECEE, https://arc-humanities.org/our-series/arc/bme/ și https://www.aup.nl/en/series/central-european-medieval-studies) a avut darul să-i împingă pe slavii timpurii încă și mai mult în prim-planul investigațiilor istorice, arheologice și lingvistice. Dacă argumentele pe care le-am adus acum 20 de ani, pe baza izvoarelor istorice și arheologice privitoare la regiunea Dunării de Jos, au făcut față cât de cât atacurilor critice, cel puțin până în momentul de față, este tot atât de adevărat că o serie întreagă de cărți ce au văzut lumina tiparului de atunci încoace a schimbat direcția discuției, mutând-o pe un teren mult mai întins și într-un context mult mai larg (Barford 2001; Alekseev 2005; Dulinicz 2006; Margetić 2006; Ivanič 2011; Garzaniti 2013; Dynda 2017; Mühle 2016 și 2017; Kalik – Uchitel 2018; Szczepanik 2018).

Situația din ținuturile aflate departe de linia Dunării, din Cehia, prin Polonia, până în părțile de nord-vest ale Rusiei de astăzi trebuie să fi fost foarte diferită de ceea ce se întâmpla la granița de nord a Imperiului. În ultima vreme, mi-am îndreptat atenția tocmai asupra acestor ținuturi, încercând să testez unele dintre concluziile la care am ajuns în *Apariția slavilor*. Contribuția mea

la cartea de față este traducerea românească, mult îmbunătățită și augmentată, a unui articol publicat acum mai bine de zece ani în cehă (Curta 2008; articolul a fost discutat de Biermann 2009, Pleterski 2009 și Profantová 2009, iar mie mi s-a dat prilejul să răspund criticilor în Curta 2009). Aceasta reprezintă însă numai începutul unui proiect de amploare privitor la acele părți ale Europei de limbă slavă aflate departe de linia Dunării, înspre nord, adică teritoriile cuprinse în zilele noastre în Cehia, Slovacia, Polonia, Belarus, Ucraina și Rusia. Întrebarea fundamentală căreia prezentul proiect se străduiește să-i răspundă este dacă acele concluzii la care am ajuns în 2001 mai sunt valabile și în acest caz (sau în toate aceste cazuri). Cu alte cuvinte, rămâne oare valabilă ideea că slavii n-au venit din mlaștinile Prîpiatului, ci din umbra fortificațiilor ridicate de Iustinian în Peninsula Balcanică? Dacă nu, atunci se poate oare menține vechiul model migrationist și ideea unei patrii primitive, amplasate undeva pe teritoriul Ucrainei de astăzi? Problemele sunt desigur mult diferite de cele cu care m-am confruntat în *Apariția slavilor*. Nimeni, bunăoară, nu știe cum își ziceau lor înșiși locuitorii acelor părți din Europa răsăriteană la care mă refeream mai sus și nici cum vor fi fost ei chemați de către vecinii lor. Nu știm nici dacă vorbeau o limbă slavă (sau mai multe limbi ori dialecte slave). Se cuvine, deci, să abordez într-o manieră foarte critică interpretarea izvoarelor arheologice din acele ținuturi și să pun aprioric la îndoială asocierea lor cu „slavii" pe care puțini o mai pun la îndoială. Va trebui, de asemenea, să aduc în discuție materialul lingvistic, în special hidronimele, care au fost folosite adesea pentru localizarea patriei primitive a slavilor, de unde se crede că ar fi pornit migrația lor spre Dunărea de Jos. Tocmai în această privință cred că sociolingvistica poate oferi o alternativă demnă de luat în considerare vizavi de modelul arborelui genealogic ce domină încă în paleontologia lingvistică.

Cea mai spinoasă problemă mi se pare a fi, într-adevăr, cea lingvistică: cum am putea explica răspândirea limbii (sau a limbilor) slave? Merită remarcat în această privință că istoricilor le scapă o mare parte din ceea ce se petrece în momentul de față în cercetarea privitoare la limba slavă comună. Cercetarea lingvistică are o mare importanță pentru reconstituirea istoriei slavilor timpurii, mai ales din cauza faptului că ea se bazează în chip fundamental pe ideea potrivit căreia limba slavă comună, ca orice altă limbă, de altfel, a apărut și s-a dezvoltat în directă legătură cu alte limbi. Cu toate acestea, nici lingviștii, nici istoricii nu par să realizeze că orice discuție despre limbi aflate în contact este o discuție despre contacte mediate social între vorbitorii acelor limbi, ceea ce înseamnă că studierea contactului lingvistic este prin excelență un demers sociolingvistic. Uriel Weinrich a fost printre cei dintâi care au atras atenția asupra importanței situațiilor în care are loc contactul lingvistic (Weinrich 1953). O asemenea abordare nu a afectat încă decât foarte puțin cercetarea privitoare la limba slavă comună (vezi totuși Boček 2013 și 2014; Klír 2016). O deosebită importanță în această privință o are studierea felului în care vorbitorii „sar" de la o limbă la alta în decursul uneia și aceleiași conversații (fenomen cunoscut sub denumirea de *code-switching*), pentru că există mărturii în izvoarele scrise despre astfel de situații sau despre bilingvism, în general. Proiectul meu abordează aceste probleme și propune un model de interpretare bazat pe remarca atât de pătrunzătoare a lui Horace Lunt, potrivit căreia, din punct de vedere lingvistic (dar și istoric), este imposibil ca limba slavă comună să se fi format în urma migrației slavilor (Lunt 1997).

Migrația este până la urmă miezul întregii probleme. Așa cum au remarcat mulți dintre criticii mei, pentru ca „apariția slavilor" să fie „mai puțin un proces de etnogeneză și mai mult o invenție, un construct politic și un joc al etichetelor folosite de autorii

bizantini" (Curta 2009, 303), e nevoie ca slavii să fie recunoscuți ca populație autohtonă în ținuturile de la Dunărea de Jos, nu ca migratori recent sosiți din regiuni aflate la mare depărtare înspre nord și nord-est. S-au cheltuit mulți bani și multă energie în ultima vreme, cu scopul de a demonstra că migrația slavilor a avut cu adevărat loc. Antropologia moleculară, de exemplu, poate identifica eventuale asemănări între părțile necodificate ale genomului, care reflectă îndeobște o origine comună și/sau schimbul de gene datorat mobilității populației. Unii compară populații contemporane din diferite regiuni geografice. În cazul în care asemănările se confirmă, atunci se trage concluzia potrivit căreia aceste populații au aceiași strămoși, ceea ce înseamnă că îndepărtarea uneia față de cealaltă a avut loc în urma unei migrații (Malyarczuk și alții 2003; pentru concluzii similare bazate pe analiza cromozomului Y non-combinatoriu, aplicată la 25 de grupuri de populație din Europa și Orientul Mijlociu, vezi Šlaus și alții 2004, 441). Alții compară populații ce au locuit la momente istorice diferite în aceeași regiune. În astfel de cazuri, similitudinile sunt interpretate drept semn al unei continuități genetice, în timp ce diferențele semnalează migrații, ba chiar înlocuirea unei populații cu alta (Mielnik-Sikorska și alții 2013; Stamatoyannopoulos și alții 2017).

De ce și-ar fi părăsit vechii slavi patria lor primitivă pentru a migra pe alte meleaguri? Unii răspund la această întrebare invocând invazia hunilor și schimbările climaterice, în timp ce alții explică emigrația ca rezultat al unei crize ecologice, a cărei primă cauză ar fi fost podzolizarea (la rândul ei, produsă în urma defrișărilor pentru obținerea de terenuri de agricultură) și bolile epizootice (cauzate de sărăcirea solului, având ca rezultat eliminarea metalelor de bază, în special a cobaltului) (Ševcenko 2002, 139-142, 143, 149-151 și 199, potrivit căruia lanțul cauzal duce de la „deficitul de cobalt" la catastrofă ecologică și, mai departe, la

migrația slavilor). Alții n-au nevoie de nici un fel de presiune demografică, forțe externe ori catastrofe ecologice pentru a-i aduce la sud pe slavi. După părerea lor, un simplu mecanism de „sub-presiune" ajunge pentru a explica faptul că slavii au fost atrași spre Balcani de o depopulare masivă a acelei regiuni, în urma ciumei lui Iustinian. În plus, migrația va fi fost încurajată de guvernul bizantin, care ar fi urmărit, să-i exploateze pe slavi ca mână de lucru ieftină, pentru a face astfel față crizei demografice din Peninsula Balcanică (Sołtysiak 2006). Chiar și cu asemenea elucubrații, în absența oricăror dovezi arheologice, a devenit din ce în ce mai dificil să susții ideea conform căreia populația slavă s-ar fi răspândit dintr-o dată (adică prin migrație) de-a lungul și de-a latul unei părți uriașe a continentului european, colonizând teritorii ce ar fi fost, pasămite, abandonate de mult și cărând cu ei peste tot aceeași cultură tipic slavă.

Migrațiile pe distanțe scurte, pe de altă parte, ar putea foarte bine explica anumite situații arheologice care au ieșit recent la iveală. Apariția în partea de nord-est a bazinului carpatic a așazisului grup Lazuri-Pișcolț este foarte probabil rezultatul unei migrații dinspre bazinul superior al Tisei sau chiar de peste munți, din sudul Poloniei (deși este posibil ca în acea direcție migrația să fi avut loc în sens invers). Nu poate exista niciun dubiu cu privire la migrația de peste munți, din Moldova în Transilvania. În mod similar, nimeni nu se îndoiește de mișcările de populație peste Dunăre, din sudul României în nordul Bulgariei de astăzi. Toate aceste mișcări de populație nu pot fi, totuși, subsumate unei singure migrații masive a slavilor, în toate direcțiile deodată. Avem stringentă nevoie, prin urmare, de o interpretare mai nuanțată a materialului arheologic privitor la mobilitate decât cea oferită de vechiul model migrationist îmbrățișat, printre alții, de Peter Heather.

Unii dintre criticii mei, cu precădere ruși, au înțeles greșit ideea centrală a *Apariției slavilor*, atribuindu-mi în mod eronat teza potrivit căreia slavii ar fi fost născociți de către bizantini (Ivanov 2008; Șuvalov 2008 și 2017). Această înțelegere greșită nu ia în seamă sensul vechi al cuvântului „invenție" provenit din lat. *inuentio*. Acest înțeles care s-a păstrat, de exemplu, în expresia „invenție științifică" (a motorului Diesel, bunăoară, care nu e, de bună seamă, o „născocire", ci o „descoperire"). În urma acestei greșeli însă, mulți s-au grăbit să mă eticheteze drept „constructivist", deși acest cuvânt nu apare nicăieri în cartea mea (Jih 2010, 65; Voß 2013, 123; ambii autori par a nu înțelege că, de fapt, constructivismul este o poziție epistemologică. În sens restrâns, cuvântul se referă la o teorie educațională promovată, între alții, de către Jean Piaget. Se înțelege de la sine că niciuna din cele două definiții ale constructivismului nu are nimic de a face cu cartea mea).

Rămân totuși neclintit pe poziții: slavii au apărut în secolul al VI-lea (nu mai devreme), ca rezultat direct al contactelor lor cu Imperiul (nu ca urmare a unei migrații), o importantă componentă a cărora a fost invenția (adică descoperirea, recunoașterea) și etichetarea lor de către autorii bizantini. Mă grăbesc să adaug că există în momentul de față o ciudată contradicție între remarcabila dezvoltare în America a studiilor despre etnogeneză și agnosticismul funciar al arheologilor și istoricilor europeni privitor la această temă. Revendicând optimismul celei dintâi direcții de cercetare, doresc să ridic dinaintea celei de a doua problema acumulării rapide a unei mase uriașe de material, pe care nici arheologii, nici istoricii sau lingviștii nu o (mai) pot ignora. Cartea de față nu este deci un semnal de alarmă, ci un sincer îndemn la lucru.

Florin Curta

Scrierea și transcrierea cuvintelor slave

Dat fiind faptul că în lucrare apar numeroase forme slave, trebuie să facem câteva precizări pentru cititorii nefamiliarizați cu normele uzuale în asemenea situații. La urma urmei, lucrarea este destinată – mai ales – acestei categorii de cititori. Câteva precizări sunt necesare și datorită faptului că, în diverse împrejurări, apar întrebări legate de „transcrierea corectă" a formelor slave scrise în chirilic, de exemplu, sau despre pronunțarea unor foneme (sunete) care, deși pot apărea și în română, au grafie diferită în limbile slave.

Există două grupe mari de limbi slave: cele care folosesc alfabetul chirilic (limbile slave vorbite în țările slave de tradiție ortodoxă) și alfabetul latin cu semne diacritice, în cazul limbilor slave vorbite în țările de tradiție catolică. Limba sârbă este singura limbă slavă care are două norme, una cu alfabet chirilic și alta cu alfabet latin – aceasta din urmă fiind, de fapt, identică grafiei croate. Această situație s-a datorat istoriei moderne a sârbilor și a croaților care, începând cu secolul al XIX-lea, au militat pentru o apropiere între cele două popoare și, ca atare, și pentru stabilirea unor norme scrise comune, indiferent de alfabetul folosit. Tradiția a continuat, cu unele sincope, până la dezmembrarea fostei Iugoslavii. Astăzi, există 4 norme literare: bosniacă (alfabet latin), croată (alfabet latin), muntenegreană (alfabet latin) și sârbă (alfabet chirilic și latin). Normele sunt reciproc compatibile, existând acum și convertoare chirilic - latin și invers (de exemplu, pentru aplicația OpenOffice).

Semnele diacritice aflate în uz în limbile slave care folosesc alfabetul latin nu sunt identice, dar câteva sunt comune, altele sunt specifice. Am urmat aici câteva principii care apar – de altfel – în lucrările de acest tip. Am pornit de la premisa că simplificările spre românizarea unor forme nu sunt nici de dorit, nici nu aduc, de fapt, claritate, ci mai degrabă îi încurcă pe cei familiarizați cu aceste norme. Încurcături produce și transliterarea numelor chirilice, mai ales din rusă (cazul cel mai frecvent), dar și din ucraineană (situație tot mai frecventă) ori din bielorusă. Așadar:

- În cazul limbilor slave care folosesc alfabetul latin (cehă, croată, slovacă, polonă), se folosește forma uzuală în limba de origine.

- În cazul limbii sârbe, se folosește varianta cu litere latine care, de cele mai multe ori, este identică formei croate. Sârba este, de altfel, singurul idiom slav care folosește două norme integral compatibile, cea cu alfabet latin și cea cu alfabet chirilic. Varianta latină a sârbei este formal identică celorlalte norme ale arealului BCMS, care utilizează caracterele latine. Vezi mai jos o discuție detaliată.

- În cazul formelor din limbi slave care întrebuințează alfabetul chirilic (rusa, ucraineana, bulgara, macedoneana), se folosește transcrierea fonetică internațională care are, evident, multe puncte comune cu grafia din limbile slave care se bazează pe alfabetul latin. Am optat pentru această formulă nu pentru transliterare (adică aproximarea scrierii chirilice la normele limbii române), tocmai din cauza ezitărilor și diverselor variante propuse, neexistând deocamdată norme academice universal utilizate. Reflectăm aici și discuțiile de la Departamentul de Filologie Rusă și Slavă a Universității din București, respectiv propunerea ca Academia Română să adopte niște norme clare simplificate. În condițiile în care Academia Română nu a reușit să adopte

respectivele norme pentru limba română, ni se pare puțin probabil să le adopte pentru transliterarea/transcrierea scrierii chirilice.

O listă sumară a convențiilor uzuale este următoarea:

- vocalele cu accent ascuțit (á, é, í, ó, ú, ý) și cu cerc deasupra (numai ů) apar în cehă și în slovacă și notează vocale lungi (nu accentuate, accentul tonic fiind – în aceste limbi – pe prima silabă întotdeauna); în polonă, apare numai grafemul ó, care notează vocala u;

- vocala *ä* apare în slovacă și notează un e deschis;

- *c* notează totdeauna sunetul românesc ț;

- *č* și *ć*: č (cehă, slovacă, croată, sârbă) notează sunetul *ce, ci* din română; forma ć apare în sârbă-croată și polonă și notează un č înmuiat care, de asemenea, apare și în grafia ci (în polonă);

- *ď, ť* (cehă) notează d și t înmuiate, asemănător pronunției bănățene și ardelenești;

- *ě* (cehă și transcriere chirilică) notează secvența *ie* și înmuierea consoanei precedente; este numit *e preiotat* (adică vocala e pre- cedată de un i semivocalic, ca în rom. *iele*);

- *h* notează același sunet ca în română în cazul transcrierii formelor chirilice, precum și același sunet în sârbă-croată sau un h sonor gutural (cehă, slovacă și ucraineană) față de ch, care notează sunetul similar din română; pentru a evita confuzia ch/h, vom nota prin ch sunetul h din română în cazul transcrierii formelor chirilice, iar h va nota sunetul gutural sonor din cehă, slovacă și ucraineană; acest h gutural din cehă, slovacă și ucraineană provine dintr-un mai vechi g, motiv pentru care cuvintelor care conțin acest sunet le corespund cuvinte care conțin g în alte limbi slave, de exemplu ceh și slovac *hora* „munte", față de *gora* „munte" sau „pădure", în alte limbi slave;

- *j* notează semivocala i (ca în rom. *iar, iată* – silabe deschise; *mai, dai* – silabe închise);

- *k* este totdeauna dur, ca în *casă*, *care*;
- grafemul *ł*, *Ł* apare numai în polonă și notează semivocala w ca
- în engl. *water*;
- *ň* notează un n moale (cehă) ca și ń (polonă);
- *ř* (cehă) notează un sunet aproximabil secvenței rj din română;
- *š* notează rom. ș; pol. ś și secvența si notează un ș moale;
- *ž* notează rom. j (ca în jar, jale); pol. ż notează tot sunetul ž (rom. j) dur, iar ź notează un ž (j) moale;
- ierul mare (ъ) și ierul mic (ь) notau două sunete specifice în slava veche, pronunțate – probabil – ca un u scurt (transcris uneori ŭ) și, respectiv, ca un i scurt (transcris uneori ĭ); aceste litere se folosesc în bulgară și în rusă, dar au alte valori; astfel, bulgar ъ notează sunetul ă, iar în rusă, numit „semnul tare", indică o pronunție dură a consoanei precedente, spre deosebire de ь, numit „semnul moale", care notează înmuierea consoanei precedente; le vom folosi aici numai în cazul referirilor la forme vechi slave.

Conform uzanțelor, formele arhaice precedate de asterisc (*) sunt forme preistorice, reconstituite pe baza analizei comparate. De exemplu, rădăcina indo-europeană **weid-*, **wid-* „a vedea. a ști", care nu este atestată în niciun document, dar o putem presupune pe baza comparării unor forme precum latin. *video*, *videre* „a vedea" și slav *viděti*, cu același sens.

Notă privind limbile bosniacă, croată, muntenegreană și sârbă

Până la izbucnirea conflictului din fosta Iugoslavie, sintagma uzual folosită în lucrările de specialitate pentru a ne referi la limba comună, cu unele diferențe (neesențiale), a bosniacilor, croaților, muntenegrenilor și sârbilor era „limba sârbo-croată". După dezmembrarea Iugoslaviei, naționalismul – cultivat insistent la nivel politic – a condus la apariția a patru norme literare. Problema este deosebit de delicată pentru străini, inclusiv pentru autorii acestui volum, obligați cumva să-și clarifice opțiunea. Ne-am exprimat-o deja în cap. II al volumului nostru dedicat limbilor slave (Paliga 2012, mai ales p. 116 ș.u.). Am preluat și am dezvoltat cele expuse de Ronelle Alexander în lucrarea sa dedicată limbii sârbe, unde vorbește despre „arealul BCS" (Bosnian-Croatian-Serbian), la ora la care în Muntenegru încă nu se convenise asupra unor norme literare. Astăzi, ar trebui să-i spunem „arealul BCMS" (Bosnian-Croatian-Montenegrin-Serbian), numai că, deși „politically correct", o asemenea opțiune ar fi extrem de confuză pentru cititorul român.

Ca atare, sintagma acceptabilă azi poate fi „limba sârbă-croată". De altfel, este sintagma folosită și la reuniunile științifice internaționale, care nu sunt chemate ori obligate să repete uzul politic din spațiul fostei Iugoslavii. Noi credem, de altfel, că rațiunea va învinge, iar odată cu revenirea la normalitate a întregului spațiu cultural al fostei Iugoslavii, se va reveni la o formulă simplă și acceptabilă tuturor, probabil cea pe care o propunem și noi aici. (Vezi alte discuții la Alexander 2006, chiar începând cu p. 1.)

Notă privind transliterarea numelor chirilice

Așa cum am menționat mai sus, în notă, nu există – la ora actuală – norme de transliterare a cuvintelor chirilice. Problema se pune în cazul unor nume slave, preponderent rusești, de exemplu: cum este ori cum ar fi corect să scriem: Krîlov, Krâlov ori Krylov? Primele două situații pun în discuție folosirea literei cu diacriticul circumflex, conform normelor Academiei Române din 1992, care diferențiază situația „la început de cuvânt", inclusiv cea „se consideră tot situația la început de cuvânt dacă litera î este precedată de prefixul negație ne". Norma s-ar aplica și situației de mai sus? Nu este clar. A treia formă, Krylov, este uzuală în alte limbi, de exemplu în engleză, și corespunde fonemului echivalent românescului î sau â în polonă, precum și în transcrierea fonetică a limbilor slave.

În aceste condiții, am preferat să folosim transcrierea științifică a limbilor slave, așa cum am arătat mai sus. Are, cel puțin, avantajul că este coerentă, chiar dacă oarecum inconfortabilă, eventual, pentru cei nefamiliarizați cu limbile slave. În fond, și acest volum are rolul de a-i familiariza pe cititori cu lumea slavilor. A simplifica nu înseamnă neapărat ceva mai simplu, ci ceva simplist, așadar incorect și neclar.

CAPITOLUL I
Etnicitatea

Problema „etnicității", a conceptului de etnic, pare a avea o ocurență tot mai mare în lucrările de specialitate publicate în ultimii ani. Apar frecvent întrebări precum (lista nu este, desigur, completă):

Ce este etnicul? Există o definiție universal valabilă? Ce ne spune trecutul? Cum se configurau grupurile etnice în vechime? Cum le putem reconstitui? Le putem urmări evoluția istorică? Ce se întâmplă în perioada migrațiilor? Cum „dispar" (dacă termenul e corect) grupurile etnice? Sau nu dispar, doar se transformă? Cum definim/privim etnicitatea azi? Se manifestă altfel sau urmează aceleași principii ca în perioada migrațiilor ori specifice perioadelor anterioare din Antichitate, să zicem în urmă cu 2–3 milenii?

Diverse abordări, cum ar fi relativ recenta și foarte citata poziție a lui Patrick Geary (Geary 2007) ori a traducătorului acestei cărți, Alexandru Madgearu, privind fie istoria sud-estului european în același mileniu întâi, care ne preocupă și pe noi în ultimii ani (Madgearu 1997), fie cazuri mai complexe din aceeași perioadă, dar în alte areale (Madgearu 2014), fie mereu citatul (dar, se pare, mai puțin cititul) Anonymus, cronicarul unuia dintre cei patru regi cu numele Béla (Madgearu 2005). Se citează, așadar, aproape mereu numai pasajul, devenit faimos prin repetiție și eronată analiză, Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum, pe care l-am analizat și noi recent (Paliga 2015a, în care am criticat atât traducerea Popa-Lisseanu din Fontes Historiae Dacoromaniae, cât și încă mai ingenioasa, dar tot incorecta, interpretare a

lui Alexandru Madgearu). Vom reveni asupra acestei probleme, deoarece ea privește, direct și indirect (prin etnonimele menționate acolo), problema pe care dorim să o analizăm aici: vechii slavi, apariția lor, originea lor, expansiunea lor.

Problema etnicului ne-a preocupat în ultimii ani, nu am putut ocoli aspectul nici în analiza interdisciplinară privind apariția slavilor (Paliga și Teodor 2009), nici în lucrarea noastră dedicată analizei comparativ-istorice a limbilor slave (Paliga 2012b). Nu am putut evita și, de altfel, nici nu ne-am propus acest lucru, nici discuțiile privind ceea ce numim convențional etnogeneza românilor, etnogeneza slavilor, etnogeneza albanezilor, pentru a cita doar cazuri din arealul nostru. Problemele sunt însă similare – să nu spunem „identice", deoarece etnicitatea are multe variante de manifestare – pretutindeni în Europa, ca să limităm discuția numai asupra continentului nostru. Faptul că vorbim de „etnogeneza slavilor" în raport (și în contrast!) cu „etnogeneza românilor" reflectă simplul fapt că suntem români, ne preocupă „istoria națională" (pentru a folosi un clișeu frecvent) în raport cu istoria vecinilor. Sunt oare justificate asemenea abordări? Cert, nu numai din punct de vedere „comercial", românii au o sensibilitate aparte legată de istoria slavilor, istoria relațiilor româno-slave, a relațiilor din sud-estul european, privit ca un areal vast și cu evoluții multimilenare.

Nu putem ocoli detaliul, mult mai important decât pare la prima vedere, că etnicitatea și studiile dedicate acesteia este/sunt afectată/afectate de contextul social și politic al momentului analizei. Nu suntem chiar departe de național-comunismul anilor '70 și '80, pentru a ne referi doar la cazul României. Nici istoricii unguri nu au scăpat de faimoasa lozincă de secol XIX, pe care o continuă până azi: prior tempore, prior iure, „are drepturi [numai] cine a venit primul". Am dat doar două exemple, dar putem culege și altele similare din diverse areale culturale, unde politicul și

mentalitățile au mersul (sau poticnelile) lor. Ne putem referi, bunăoară, la abordările „patriotice" din fosta URSS ori din Polonia, privitoare la ceea am putea numi, mai mult ori mai puțin convențional, „etnogeneza slavilor". Momentul 1989-1990 a atenuat (dar nu a eliminat) abordările îngust naționaliste, nu rareori intolerante, exclusiviste. Noi încercăm să le evităm aici. Invocarea contextului politic și ideologic în lucrările istorice pare cumva „naturală", la fel tentativa de a reconstitui un anume tablou rezonabil, plauzibil, al unei anume perioade istorice. Să spunem că și în acest loc suntem afectați de o anume ideologie, de un anume concept politic, conștienți sau nu de acest lucru.

Putem privi etnicul și etnicitatea din perspectivă preponderent lingvistică, de exemplu din perspectiva așa-numitului Balkansprachbund „Uniunea Lingvistică Balcanică" – un termen nu tocmai fericit, dar deja bine înrădăcinat în literatura de specialitate. Avem un exemplu tipic de împletire a științei cu politicul, cu ideologiile în context istoric. De la un termen pur geografic, cum a fost în 1808, când Johann August Zeune l-a folosit prima oară (în cuvântul compus Balkanhalbinsel „Peninsula Balcanică", vezi Kiss 1997, 1: 154), termenul Balcan(i) a căpătat conotații politice, culturale, ideologice și, după primul război mondial, și o componentă lingvistică: Uniunea Lingvistică Balcanică, în franceză Union Linguistique Balkanique, în germană Balkansprachbund (discuții la Rosetti 1986: 225-260[1]). Teoria pornește de la constatarea că, în nucleul „de bază" – româna,

[1] Foarte influent în epocă, asemenea lui Iorgu Iordan, Al. Rosetti a pus în circulație, a acceptat și chiar a argumentat influența masivă a limbilor slave asupra limbii române, ba chiar și influența limbii albaneze asupra limbii române! Dat fiind faptul că perioada comunistă a influențat nu numai ideologic, ci și analitic multe lucrări privind istoria limbii române (ori istoria în general), concluziile lui Rosetti ori ale lui Iorgu Iordan trebuie citite azi cu multă grijă și, în multe locuri, respinse ca evident eronate. Nu este însă locul să insistăm aici asupra acestor detalii.

bulgara, macedoneana și albaneza –, acesta este răspândit pe un areal relativ mare, fiind locuit de populații care vorbesc limbi din familii diferite, dar care au un semnificativ lexic comun și articol definit postpus (aglutinat), considerat de mulți ca definitoriu în cazul celor patru limbi. Putem fi de acord cu observația privind articolul hotărât pe care, totuși, doar o notăm, fără a o dezvolta aici. Există, desigur, și o abordare extinsă a Uniunii Lingvistice Balcanice, în care sunt incluse sârba-croata, greaca și chiar turca.

Revenind la tema principală a discuției, observăm că definirea etnicului și a etnicității, în perspectivă istorică, este și o căutare a trecutului și o definire a lui, deoarece istoria s-a construit pe baza unui concept al etnicului ca o convergență a grupurilor umane sub o anume ideologie. Aici am putea menționa cel puțin două lucrări: Jones 1997 și Renfrew 1989, ambele fiind demersuri de a defini etnicitatea din perspectivă arheologică. Cât de simplu ori cât de complicat este că găsim legături între culturile arheologice, pe de o parte, și grupurile etnice, pe de altă parte, reprezintă o temă discutată aici de coautor, Florin Curta.

O tentativă de abordare generală

Etnicul se manifestă în orice perioadă istorică, fiind o reprezentare umană de grup, pe baza unei grile de componente, cu rol variabil în definirea etnicului: limbă (element determinant în cele mai mult cazuri, însă nu totdeauna), obiceiuri, credințe, relații sociale, relații comportamentale, mediul ambiant (componenta „obiectivă") etc. Culturile preistorice, indiferent de perspectiva de abordare, se definesc ca purtătoare ale unui etnic, chiar dacă ele sunt evidențiate, analizate și catalogate prin denumiri precum Criș, Karanovo ori Cucuteni. Fie că se folosește denumirea unui bazin hidrografic, fie denumirea unei localități reprezentative, în spatele acestor termeni se ascunde, de fapt, un grup etnic care a creat și a distribuit aceste culturi. Faptul că

etnicitatea acestor creatori nu ne este clară și nu este ușor definibilă constituie o chestiune care ține de dificultatea analizei câteva mii de ani mai târziu, nu de „obiectivitatea" fenomenului: este imposibil să știm cum se vedeau și cum se caracterizau pe ei înșiși purtătorii acelor culturi, dar nu ne putem îndoi că erau definibili ca un grup uman cu anumite caracteristici culturale.

Conform unei stratificări etno-lingvistice acceptate de majoritatea cercetătorilor, chiar dacă există diferențe de detaliu, putem presupune că preistoria, protoistoria și istoria Europei s-a conturat în câteva straturi etno-culturale succesive:

– Culturi convențional numite „pre-indo-europene" și ai căror purtători vorbeau limbi/idiomuri pre-indo-europene; acestea corespund straturilor arheologice ale neoliticului și eneoliticului. Unii autori le numesc „mediteraneene", pornind de la ideea că cele mai vechi culturi ale Europei sunt atestate în sudul continentului, în zona adiacentă Mediteranei și Adriaticii. Cea mai bună analiză a stratificării lingvistice din sud-estul european rămâne, după părerea noastră, cea a lui Skok (1950). Deși se limitează la analiza toponimiei zonei de-a lungul coastei Adriaticii, stratificarea lingvistică propusă de Skok (un remarcabil romanist, autorul dicționarului etimologic al limbii sârbo-croate sau, cum spune chiar autorul, „dicționarul etimologic al limbii croate sau sârbe") se poate aplica oricărei alte zone din Europa, cu modificările de detaliu necesare. De exemplu, stratul pre-indo-european („mediteranean") din zona Adriaticii este urmat de cel indo-european ilir, dar, mai la est de acest areal, avem un strat indo-european trac, iar – la sud de acesta – de stratul grec, posibil precedat de un alt strat indo-european apropiat tipologic de cel trac, mai nordic, și ulterior înlocuit de cel „hellenic".

Și anterior, în paleoliticul superior, existau grupuri umane, dar etnicitatea lor este astăzi greu de analizat. Putem presupune însă,

fără teama de a greși, că și aceste grupuri umane se afiliau unei anume etnicități, unei anume culturi.

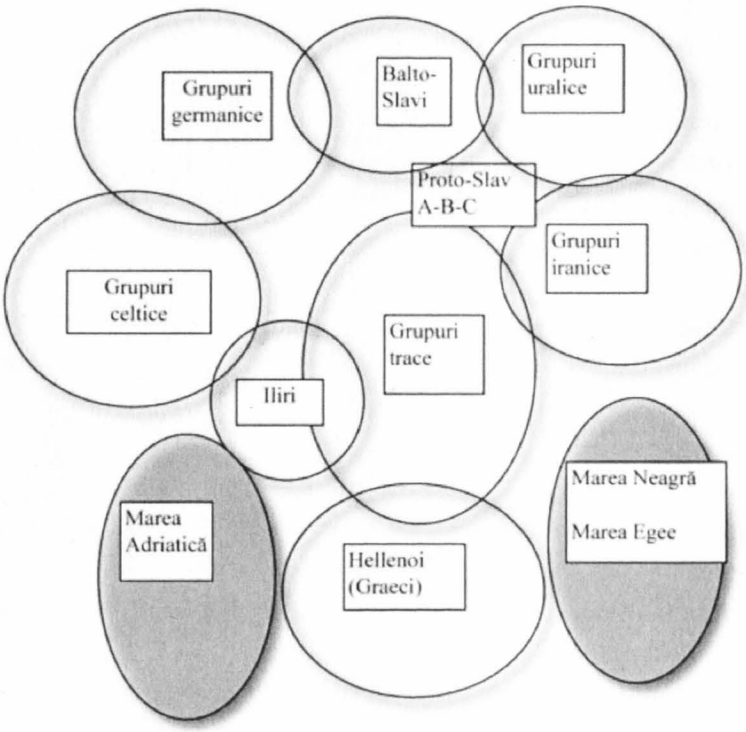

Fig. 1 Proiecție grafică a distribuției grupurilor etno lingvistice majore la începutul erei noastre. Dreptunghiul cu mențiunea „Proto Slav A B C" reprezintă arealul aproximativ de coagulare a ceea ce s-a numit ulterior „grupul slav", care are trei componente principale: sud-balto-slav (A), vest iranic (B) și nord tracic (C); ultima componentă era reprezentată de așa numiții „daci liberi". În lexicul slav vechi se pot identifica și influențe germanice (D) și influențe proto-românești (E), nereprezentate grafic aici, dar discutate în cuprinsul lucrării. Panonia a fost zonă de interferență etnică.

Existența unor idiomuri specifice, așadar vorbite de grupuri etnice specifice, este confirmată prin analiza lingvistică, mai ales prin analizarea toponimiei majore și minore. Dacă admitem că „revoluția neolitică" a început prin mil. VIII î.e.n., în estul Anatoliei (*Fertile Crescent*), și s-a extins spre vest și spre est, atunci putem presupune că grupurile etnice ale Europei neolitice includ elemente migrate de acolo și amalgamate cu elemente locale provenind din paleoliticul superior. Este un proces atestat în perioadele mai noi, care trebuie să fi avut loc și (mult) înainte.

– Idiomuri, tot convențional numite indo-europene. Indiferent cum privim problema, stratul indo-european este mai nou, este rezultatul unor ample mișcări de populație venite dinspre nordul Mării Negre, singurul areal care poate explica răspândirea acestor limbi de la vest la est spre India, în nord și în sud. Numai o asemenea localizare poate explica și legăturile evidente cu limbile uralice și altaice (s-au putut identifica peste 200 rădăcini străvechi comune acestor 3 mari grupe lingvistice). Problema este complexă, vezi succint la Paliga 2007 b. Conceptul de „limbi altaice" este uneori pus la îndoială de unii lingviști. În esență, ipoteza presupune o familie lărgită a limbilor convențional numite „turcice", cărora li se adaugă limbi răspândite și mai la est de acestea, una dintre ele fiind limba coreeană, posibil și japoneza. Problema este complexă, a se vedea, de exemplu, relativ recenta punere la punct la Georg et al. 1998). Dat fiind scopul limitat al acestei lucrări, nu putem extinde discuțiile. De altfel, înrudirea/neînrudirea limbilor indo-europene cu alte limbi din spațiul euro-asiatic este o chestiune discutată în cadrul așa-numitei „ipoteze nostratice", care propune înrudirea limbilor din vastul spațiu euro-asiatic. Nu putem insista aici asupra unor chestiuni așa de complexe. Totuși, trebuie amintite fie și în treacăt, deoarece au atingere cu problema originii limbilor slave, respectiv cu interferențele dintre o fază timpurie, convențional numită „protoslavă", cu

limbile ugro-finice, respectiv cu strămoșii grupului finic-eston și cu strămoșii maghiarilor, reprezentanții moderni ai grupului ugric.

Dacă începem analiza având ca reper Antichitatea europeană și, mai ales, Imperiul Roman, observăm că o primă serie de mari transformări etno-culturale s-au datorat expansiunii Imperiului Roman, care conduce la o nouă reconfigurare a culturilor și a limbilor din Europa. Procesul a continuat, în forme noi, în așa-numita „perioadă a migrațiilor", pe fondul slăbirii continue a forței economice, politice și militare a Imperiului Roman. Perioada este convențional delimitată de sfârșitul sec. IV (începe deplasarea grupurilor germanice) și finalul sec. X e.n. (creștinarea maghiarilor).

O primă observație constă în faptul că nu există, de fapt, „perioade etnice", perioade „speciale" (să le numim astfel), etnicul se configurează și se reconfigurează permanent, zi de zi, an de an, cu accelerări semnificative în anume contexte istorice și politice. O astfel de perioadă a fost tocmai numita „perioadă a migrațiilor", în sensul că permite evoluția mai rapidă a unor fenomene de etnicizare decât în perioadele anterioare. Acest lucru nu înseamnă însă că etnicizarea s-a încheiat odată cu încheierea perioadei migrațiilor, respectiv după sec. X. Într-o succintă trecere în revistă, observăm cum „accelerările de etnicizare" au loc în perioade specifice, într-un anume context istoric și politic, așa cum a fost Europa sec. XIX, mai ales în a doua jumătate (după revoluțiile de la 1848), după primul război mondial, recent după căderea comunismului (cazul tipic al fostei Iugoslavii, o structură politică locuită preponderent de slavi, dar și de albanezi ori români („vlahi" – vom reveni mai jos asupra istoriei și sensului acestui etnonim).

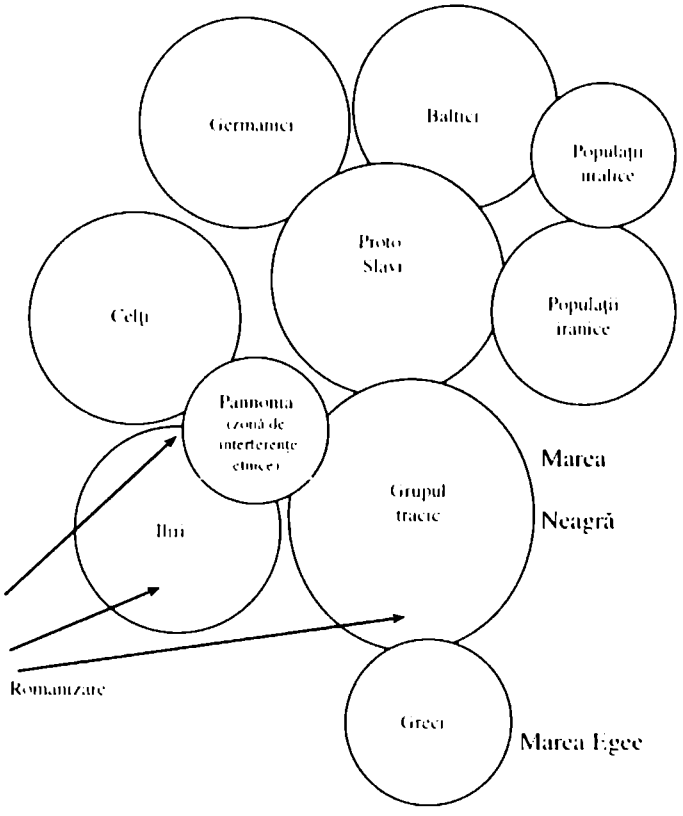

Fig. 2 O localizare aproximativă a principalelor grupuri etnice de la sfârșitul perioadei antice. Sintagma „proto slavi" trebuie înțeleasă ca o formulă aproximativă, relativ imprecisă, greu definibilă, a unor grupuri etnice care au convers, la începutul erei creștine, spre ceea ce în documentele bizantine sunt Sclaveni, apoi cu forma abreviată Sclavi, respectiv precursorii slavilor de mai târziu. Este extrem de discutabilă ipoteza că slavii ar fi fost un „popor pur", apărut aproape miraculos din mlaștinile Pripetului. Toate datele converg spre ipoteza unui grup etnic apărut prin coagularea a trei grupuri etnice preexistente: baltic (convențional numit balto-slav, de fapt o ramificație sudică a acestui grup), iranic (grupurile iranice ce la nordul Mării Negre) și nord tracic (grupuri reprezentate de așa numiții „daci liberi").

O a doua observație este că marile transformări culturale din intervalul secolelor IV-X nu au loc „de la zero", pe un teren gol, ci prin transformări succesive, deși relativ accelerate în raport cu perioadele anterioare. Intră aici influențele exercitate de răspândirea graduală, ireversibilă, a creștinismului (care a condus la radicale transformări culturale), dar și de mișcările dese de populații, de coabitări și de asimilări ale diverselor grupuri etnice, unele deplasându-se pe distanțe (foarte) mari, de sute ori mii de kilometri. Erau grupuri etnice cu mentalități radical diferite față de cele ale populațiilor locale, unele urmașe ale Imperiului, altele intrate mai recent sub influența Imperiului, cum ar fi grupurile germanice. Studierea mentalităților a devenit, în ultimii ani, o preocupare a multor cercetători. Fiind un domeniu complex, nu vom intra aici în analize aprofundate.

Europa Centrală și de sud-est înainte de venirea slavilor

Facem un mare salt în timp, pentru a încerca să conturăm structura etnică spre sfârșitul perioadei clasice a Imperiului Roman: latina, idiom de origine indo-europeană, dar cu importante elemente pre-indo-europene (transmise latinei prin etruscă), cunoaște o expansiune extraordinară, devenind limba unei structuri administrative și politice ample, întinse, la maxima expansiune, pe 3 continente.

Latina întâlnește, urmărind analiza lui Skok (1950) și extinzând clasificarea sa, în arealul central și sud-est european (pentru a ne limita analiza asupra acestui areal), 5 grupe etno-lingvistice relativ bine consolidate: 1. grupul celtic, de mare răspândire în Europa Occidentală, dar cu deplasări periodice, mai mult sau mai puțin ample, și spre Europa Centrală și de sud-est (inclusiv în teritoriul României); 2. grupul germanic sau, poate mai corect, grupurile germanice, localizate la est de celți; 3. grupul tracic, și acesta de relativ mare răspândire, ce unea Europa Centrală de Europa de

sud-est; 4. grupul ilir, pe litoralul adriatic; 5. grupul hellenic, relativ izolat astăzi, dar esențial pentru înțelegerea devenirii Europei Vechi. În Antichitate, grecii se răspândiseră însă în întreg bazinul Mediteranei și al Mării Negre, fondând colonii care au supraviețuit sute de ani. Deloc întâmplător, Noul Testament este scris în greacă, respectiv într-o greacă simplificată numită greaca koiné.

La începutul sec. III al erei noastre, latina și politica imperială avuseseră ca rezultat un amplu fenomen de aculturație, astfel că:

– Ilirii sunt, de facto, complet romanizați, Illyria (în grafie modernă și Iliria) devine un termen pur geografic. Populația locală nu mai poate fi numită „iliră", ci romanică, romanizată. Este și principalul motiv pentru care este greu (a se citi: imposibil) de acceptat ipoteza că albaneza ar fi urmașa directă a unui grup ilir care „a scăpat" de romanizare. Dezbaterea a avut și are o preponderentă conotație politică. Dar și politicul este o componentă a analizei istorice, așa cum arătam mai sus. Vom reveni mai jos asupra ilirismului în cultura croată medievală și modernă și care, în a doua jumătate a sec. XIX, se transferă asupra albanezilor, purtătorii de azi ai ilirismului ca doctrină și ca ideologie politică și istorică. Ilirismul este un exemplu tipic de „transfer etnic livresc", specific perioadei romantice și postromantice, cu elemente prezente până azi. Continuă să fie de referință analiza lui Russu 1969. Acesta observă, între altele, similitudinile dintre onomastica iliră și tracă, fapt care îl face să argumenteze, pe parcursul întregii lucrări, că tracii și ilirii trebuie să fi avut societăți similare, având limbi înrudite, posibil și mutual inteligibile, cel puțin parțial, și între vorbitori cu o anume educație superioară.

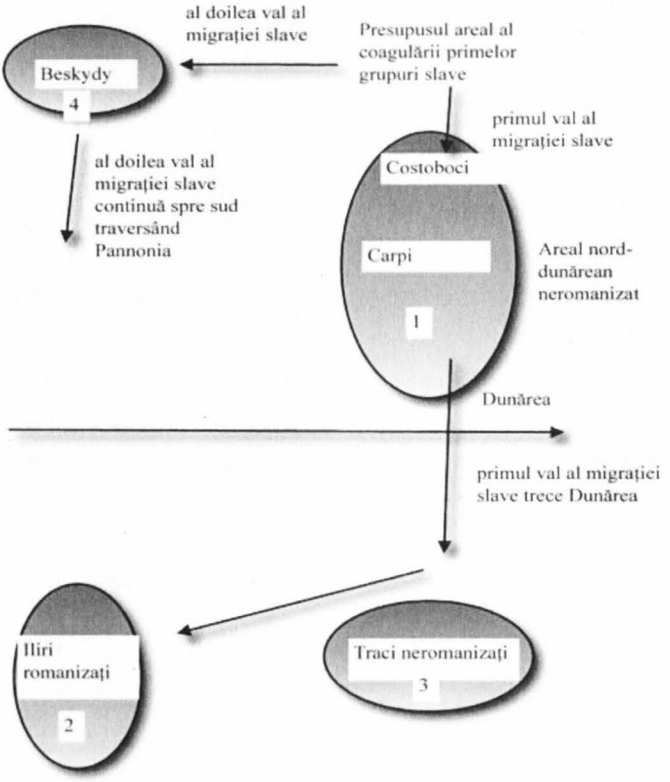

Fig. 3. *Cele 4 ipoteze privind originea albanezilor în formă grafică*

Originea albanezilor este doar aparent o altă chestiune. Ea este legată, de fapt, de amplele fenomene de reconfigurare etno-lingvistică de după sec. IV, respectiv în perioada marilor migrații. Acest lucru reiese clar din cele patru ipoteze privind originea albanezilor, dintre care trei au circulat, cu o anume intensitate, începând de la Hasdeu încoace. Am încercat să schițăm aceste 3+1 ipoteze într-o proiecție grafică:

1. Ipoteza Hasdeu: albanezii sunt urmașii carpilor și ai altor grupuri de daci liberi (costobocii, de exemplu) care au fost împinși

spre sud de expansiunea slavilor. Ipoteza a fost ulterior reluată de Giuliano Bonfante și de I. I. Russu.

2. Ipoteza iliră: albanezii reprezintă supraviețuirea unui grup ilir neromanizat ori parțial romanizat. Ipoteza nu rezistă unei analize de amănunt. Ilirii sunt complet romanizați până în sec. II e.n. Este fără dubiu că albaneza are elemente autohtone ilire, mai ales în toponimie, posibil și în lexic, dar este practic exclusă o supraviețuire iliră preromană..

3. Ipoteza „tracă balcanică" susținută intens și coerent de tracologii bulgari.

4. În zona munților Beskydy.

Ultima ipoteză poate fi lăsată deoparte, este o simplă afirmație fără susținere. Prima ipoteză, pe care o putem numi, fără teamă de a greși, ipoteza Hasdeu-Bonfante-Russu este compatibilă cu ipoteza a treia, a tracologilor bulgari. Este posibil ca, la nivelul sec. V–VI, traca să se fi vorbit atât la nord de Dunăre, în arealul carpic-costobocic (al „dacilor liberi") cât și la sud de Dunăre. Dacă admitem acest lucru, la nivelul sec. V-VI grupuri nord-tracice (carpice) vor fi întâlnit grupuri sud-tracice pentru ca apoi, alături ori împreună, să se fi deplasat spre vest, împinși de expansiunea slavilor. Acest lucru ar explica cel mai bine cele două dialecte albaneze, gheg și tosc.

– Grupele trace au o istorie ceva mai complicată, deoarece (1) ocupau un spațiu considerabil mai mare, (2) au fost cucerite de romani într-un interval de timp mai îndelungat și (3) nu toate grupurile trace au fost sub ocupație romană, cum au fost carpii, costobocii, dacii liberi din Maramureș. Conform cercetătorilor bulgari, la sud de Dunăre avem încă supraviețuiri trace la nivelul sec. Vi e.n. Ivan Duridanov consideră, de exemplu, că toponimul Plovdiv este preluat de nou-veniții slavi (Sclaveni, în grafia devenită comună începând cu sec. VI) direct de la vorbitori de limbă tracă (Duridanov 1986 și 1989). Cert supraviețuiesc grupuri de Daci Liberi

la nord de Dunăre. Cel mai important grup tracic nord-dunărean, care supraviețuiește după romanizare, este cel al carpilor, căruia i se dedică în continuare o publicație de specialitate (Carpica) și, de asemenea, căruia i s-au consacrat numeroase lucrări, unele „clasice", cum ar fi cele ale lui Gheorghe Bichir (Bichir 1973, 1981, 1983, 1984). După părerea noastră, este esențial să înțelegem felul în care aceste grupuri de sușă tracă au continuat să reprezinte o amenințare pentru Imperiul Roman și după anul 106, deoarece unele dintre aceste grupuri, supraviețuind și după sec. VI, contribuie la conturarea noilor tradiții culturale post-clasice și ale Evului Mediu timpuriu. Vezi mai sus și citatul din Alaric Watson, care observă corect importanța carpilor în sec. III.

– Celții, în ciuda marii lor răspândiri, sunt romanizați aproape integral, până azi supraviețuind doar grupuri mici, izolate, în nordul Franței, în insulele britanice și în Irlanda. Fiind plasate într-o zonă periferică față de Roma, aceste grupuri celtice și-au putut păstra o anume identitate culturală.

– Grecii continuă o tradiție lingvistică și culturală străveche. Romanizarea nu a reușit să înlocuiască tradiția lingvistică și culturală hellenică. Grecii sunt, de altfel, singurul grup sud-est european căruia i se poate trasa o continuitate culturală multimilenară. Sigur, limba neo-greacă prezintă, în raport cu greaca veche, diferențe la fel de mari ca și italiana față de latină, de exemplu. Grecii de azi învață greaca veche tot așa cum italienii ori spaniolii învață latina.

Așadar, prin secolul IV e.n., perioada de început a epocii marilor migrații, în Europa centrală și de sud-est avem:

1. Un mare areal romanizat, reprezentat de vorbitori ai unor idiomuri bazate pe latina colocvială. Treptat, aceste idiomuri își restrâng suprafața, în final ajungându-se la conturarea idiomurilor neo-latine moderne. Este integral romanizat arealul ilir, fapt firesc și evident, fiind amplasat în imediata vecinătate a Romei.

2. Arealul grec. Este arealul unde latina nu se impune și, în același timp, singurul areal neromanizat la nivelul impunerii unui idiom popular, „vulgar".

3. Areale tot mai restrânse unde traca se vorbea încă la nivelul sec. VI e.n.

Aceste areale, de tipul insulelor lingvistice, sunt cruciale în înțelegerea proceselor lingvistice și culturale care s-au desfășurat pe parcursul întregului mileniu I, având ca rezultat reconfigurarea etnică din intervalul secolele IX–X, prin apariția unor noi areale lingvistice și culturale: maghiarii în Europa Centrală, albanezii în sud-vestul Balcanilor și, evident, romanizarea unui amplu spațiu cuprins între Iberia, la vest, și Marea Neagră, la est.

Romanizarea, ca tipologie culturală, este net diferită de fenomenele etnice de tip „insular" (maghiarii, bascii, gruzinii, armenii etc.), deoarece are la bază o ideologie de tip imperial, în care Romanus este un concept nu numai etnic, ci și ideologic, social și cultural. Înțelegerea romanizării spațiului răsăritean al Imperiului, ca răspuns la întrebarea „românii s-au format la sud ori la nord de Dunăre?" (de o obsesivă frecvență începând cu secolul 19 și până azi) reflectă, mai degrabă, neînțelegerea fenomenului și, totodată, politizarea sa, nu în ultimul rând ca reflex-reacție la nu mai puțin obsesivul slogan *prior tempore, prior iure*.

Nu ne putem face însă iluzia că scăpăm de aspectul ideologic și politic în discuțiile privind etnicitatea. În fond, istoria – ca disciplină – este, în primul rând, istoria politicului și doar în mică măsură istoria altor aspecte sociale. Este drept că, în ultimele decenii, studiile dedicate evoluțiilor vieții de zi cu zi, la nivel social, sunt tot mai numeroase. Ele își propun să reconstituie societatea văzută „de jos", nu de la vârful ierarhiei politice. Toate aceste precizări nu elimină însă observația generală că etnicitatea este legată de ideologie și de aspectele politice.

Ar fi aici locul să reamintim un detaliu care, se pare, scapă multor analize. În sec. III e.n., câțiva împărați romani și-au luat titlul de Carpicus (învingător al carpilor) și de Dacicus (învingător al dacilor), cea mai bună dovadă că aceste grupuri trace încă reprezentau o problemă pentru Imperiu. Astfel, Filip Arabul capătă titlul de Carpicus în anul 247 (vezi și la Bunson 2002: 426), Decius pe cel de Dacicus în anul 250, Gallienus tot Dacicus în 256 (a se observa intervalul scurt dintre aceste două atestări), pentru ca Aurelian să fie onorat atât cu titlul de Carpicus (272), cât și de Dacicus (275). Aceste titluri nu se dădeau aleator, ele reflectau victoriile asupra acestor grupuri etnice. Este interesant (și relevant discuției) că, în secolul III e.n., romanii încă făceau diferența între carpi și daci. Iată cum un istoric prezintă, recent, războaiele lui Aurelian cu carpii:

[...] *Carpii începuseră să invadeze teritorii ale provinciei Dacia imediat ce aceasta fusese oficial abandonată. Au trecut apoi Dunărea, provocând distrugeri majore în Moesia și Tracia. Deși vremea era nefavorabilă, Aurelian nu a ezitat să pornească atacuri împotriva lor. Nu se cunosc detalii, dar carpii au fost înfrânți și împinși la Dunăre. Într-un gest fără precedent până atunci, Aurelian i-a strămutat pe unii carpi în frontierele imperiului, drept care a primit titlul de Carpicus Maximus* (Watson 1999: 80; apoi la p. 175 descrie războaiele lui Aurelian cu dacii).

Analiza lui Watson este relevantă, deoarece subliniază cel puțin două detalii esențiale:

1. Carpii erau încă puternici din punct de vedere militar, suficient de puternici pentru a pune probleme Imperiului;

2. O parte dintre acești carpi, în urma victoriei lui Aurelian, **au fost strămutați în frontierele imperiului**. Așa cum vom arăta și mai departe, noi credem că acești carpi strămutați vor reprezenta acel element de supraviețuire tracică la sud de Dunăre.

Așa cum spuneam, politizarea unor concepte istorice și/sau interpretarea politică a unor realități ale trecutului face parte din firescul lucrurilor.

Cu speranța că nu-i plictisim pe cititori, putem insista asupra unui detaliu. Ipoteza că albaneza este un idiom dezvoltat direct dintr-un dialect ilir neromanizat, fiind așadar un idiom strict autohton, NEIMIGRAT, este legată, fie și indirect (dar mai degrabă direct), de ipoteza, de fapt un adevărat concept politic, că românii ar fi migrat spre nord, trecând Dunărea, după sec. XII. Ipoteza se bazează pe asemănările evidente dintre română și albaneză care nu sunt deloc surprinzătoare, cum par ori pot părea, și nici nu sugerează că ar fi existat o deplasare masivă de populație romanizată (românească) dinspre Balcani spre nord, dincolo de Dunăre. Este evidentă tendința de a opune un element static, autohton (albanezii) unui popor migrator, nomad (românii), probabil pornind de la concepția că primordialitatea de locuire pe un teritoriu dat ori de ocupare a acestuia la un moment dat conduce, implicit și automat, la dreptul de proprietate. Asimilarea transhumanței, specifică – de fapt – tuturor popoarelor care au ca îndeletnicire principală creșterea oilor, cu nomadismul și/sau cu migrațiile face parte dintr-un scenariu simplist, de tip politic ideologizant. Acesta nu-și propune să explice ceva, ci să rezume fenomenele istorice prin schițe simpliste cu iz naționalist și intolerant. Sigur că nu au succes, dar acest lucru este mai puțin important în lupta politicului cu adevărul istoric. Totuși, discuția despre politizarea temelor istorice poate fi mult mai amplă și s-ar putea face într-o lucrare dedicată acestei teme.

Nu dorim să evităm chestiunile legate de similitudinile existente în română și albaneză care, așa cum vom vedea, au relevanță nu numai în ceea ce privește raporturile dintre română și albaneză, ci privesc, chiar direct, ceea ce putem numi convențional etnogeneza slavilor ori apariția slavilor. Aceste similitudini româno-albaneze au

la bază două componente: a. Componenta romanică a limbii albaneze; strict statistic, lexicul albanezei este un lexic preponderent romanic (situația este foarte asemănătoare limbii engleze, idiom de structură germanică, dar cu lexic romanic). b. Componenta non-romanică, considerată neo-iliră de unii (tot mai puțini) sau neo-tracă (tot mai mulți) și care interferează cu componenta de substrat a limbii române. Am analizat problema în mai multe rânduri, vezi recent Paliga 2016c (într-o analiză polemică, în care criticăm ferm abordarea lui Genc Lafe).

Discuțiile privind originea iliră sau tracă a lexicului albanez non-romanic încep, de fapt, cu Hasdeu. El este cel care a sugerat pentru prima oară, poate mai degrabă intuitiv decât bazat pe argumente solide, că lexicul non-romanic al albanezei este preponderent de sușă dacică. Este ipoteza traco-dacă a originii acestui lexic, pe care au dezvoltat-o ulterior Giuliano Bonfante (mai ales în *Studi Romeni*, 1973, traducere românească 2001) și I. I. Russu (1995).

Am putea-o numi, fără să greșim, ipoteza *Hasdeu-Bonfante-Russu* privind originea albanezilor, respectiv privind originea limbii albaneze. Vezi alte discuții privind rolul lui Hasdeu în cultura română la Paliga 2017a (în cehă, cu un rezumat în engleză).

Așa cum am afirmat răspicat și cu alte ocazii, româna are o moștenire autohtonă mai mare, mai bine consolidată decât se acceptă uzual. A se vedea discuțiile noastre din Paliga 2006b, unde am adunat majoritatea formelor ce pot fi considerate drept cert, probabil ori posibil autohtone. Dacă această moștenire va fi odată așezată la locul cuvenit, atunci vom avea un tablou mult mai clar al realităților etno-culturale din mileniul I e.n., adică în procesul amplu și îndelungat al trecerii de la antichitate la Evul Mediu timpuriu. Deși nu este locul să extindem aici discuțiile privind locul și rolul moștenirii autohtone, de substrat traco-dac, asupra limbii române, o amintim fie și în treacăt, deoarece ceea ce numim convențional *etnogeneza românilor, etnogeneza albanezilor și*

etnogeneza slavilor sunt ample fenomene etnice, lingvistice și culturale care interferează și geografic și temporal în arealul central și sud-est european, respectiv în perioada sec. IV-X (vezi alte discuții la Paliga – Comșa – Borangic 2018). Lucrarea de față vine să completeze cele spuse acolo, dar dintr-o tentativă diferită de perspectivă interdisciplinară. Vom reveni asupra acestor chestiuni și mai departe, la locul cuvenit. Altfel formulat, etnogenezele românilor, albanezilor și slavilor NU sunt chestiuni separate și/sau distincte, ci trei fațete ale același probleme: marile schimbări etno-culturale din intervalul secolelor IV-X în arealul cuprins între nordul Carpaților, Marea Neagră, Marea Egee și Marea Adriatică. Prin urmare, ele trebuie analizate și discutate în relaționările lor, și nu ca niște chestiuni complet distincte. Analiza întreprinsă în acest fel va fi – evident – mai dificilă, dar, odată dusă la capăt, va avea un minim de coerență internă.

A clarifica problema substratului limbii române, precum și relațiile acestuia cu limba albaneză, pe de o parte, precum și locul lexicului romanic în română și în albaneză are legătură DIRECTĂ cu problema originii slavilor, cu expansiunea lor și cu influența slavă asupra limbilor română și albaneză. Originea slavilor, românilor și albanezilor și, pe scară largă, originea grupelor etnice europene nu constituie discuții separate, ci părți componente ale aceleiași „povești" cu oameni și cu fapte, cu istoria și cu limbile lor. Analizele trebuie să „se lege" cumva, astfel încât să avem un tablou plauzibil, rațional, științific demonstrabil, al evoluțiilor și transformărilor ce încep în Antichitatea postclasică și târzie, continuând în perioada migrațiilor și consolidându-se cumva spre sec. X. Este și motivul pentru care am reluat și am continuat, fie și succint și dintr-o altă perspectivă, discuția din Paliga – Comșa – Borangic 2018.

Câteva studii de caz

Nu există foarte multe studii dedicate structurii etnice a sud-estului european. Situația este oarecum paradoxală, deoarece tocmai aici am avea cele mai documentate evoluții, chiar dacă nu totdeauna foarte clar prezentate. Un exemplu remarcabil sunt lucrările Fanulei Papazoglu, care a analizat situația grupurilor etnice „balcanice": *Triballoi*, *Mysoi* (*Mesoi*), *Autariati*, *Dardani* și *Scordisci*. Autoarea conchide, cu argumente, că avem în zona Balcanilor – alături de greci – 3 grupe (etnice) majore: de suș tracică, de suș iliră și de suș celtică. Cele mai numeroase sunt, evident, grupurile trace. (Papazoglu 2007 a, în sârbo-croată; Papazoglu 2007 b, studii în sârbo-croată și franceză; ambele lucrări sunt dedicate etnicității „balcanice" din perioada preromană)[2]. Aceasta era o situație ÎNAINTE de cucerirea romană.

Sigur, există discuții de detaliu. De exemplu, cărui *ethnicum* să-i fie asociați macedonenii antici și limba lor? Giuliano Bonfante îi considera de suș tracică, chiar dacă ulterior au intrat sub influența greacă (despre situația limbii române, a limbii albaneze și, în general, despre evoluția sud-estului european, vezi Bonfante 2001; despre macedoneni: comunicare personală într-o scrisoare[3]).

Au existat discuții, încă vii și azi, privind:

---

[2] Un tot mai insistent anacronism s-a strecurat în literatura de specialitate din ultimele decenii: extinderea termenului *balcanic*, atunci când vorbim despre culturile antice. Nici Papazoglu, ale cărei lucrări sunt cu totul remarcabile și, într-un fel, unicate, nu face excepție. Teoretic, ar trebui ca *Balcani*, *balcanic* să fie termeni cu conotație pur geografică, așa cum a fost inițial (termen inventat de geograful german Johann August Zeune, în anul 1808). Succesul termenului a făcut însă să fie treptat extins în toate domeniile, adesea cu conotații nu tocmai recomandate. Îl folosim aici, oarecum „în moda timpurilor", dar cu observațiile de mai sus.

[3] Era perioada de dinainte de 1996 și ceva timp după aceea, respectiv când traduceam lucrarea coordonată de fiica sa, Larissa Bonfante, referitoare la civilizația etruscilor: *Civilizația etruscilor* (titlul original: *Etruscan Life and Afterlife*), București: Meridiane, 1997.

1. asemănările și deosebirile dintre tracă și iliră, pe de o parte;

2. asemănările și deosebirile dintre traca sud-dunăreană (*echtthrakisch*, cum o numea Ivan Duridanov, adică „traca pură") și geto-dacă ori daco-mesică. Nu intrăm aici în detalii, deoarece discuția ar fi prea lungă. Analiza atentă ne arată diferențe dialectale între arealul nord ~ sud al tracei, nu idiomuri diferite; ne mai arată asemănări mari dintre tracă și iliră, ambele fiind idiomuri din grupul satem. Despre iliri, vezi Russu 1969, care reprezintă încă o lucrare de referință.

Celții „dispar" treptat din arealele lor tradiționale, adică sunt romanizați. Să nu uităm că, în fond, însuși numele *Vlah*, adică „romanic, reprezentant al unui grup romanizat" (mai târziu cu sensul restrâns la „italian" sau „român"), provine tot de la numele grupului celtic *Volcae*, printr-o evoluție îndelungată, nu clară în detalii, dar acceptată de majoritatea cercetătorilor: etnonimul celtic *Volcae* a ajuns să denote, după romanizare, un grup romanic cu care vechii germanici au intrat în contact, sensul devenind „romanic învecinat", **walχaz*; de la germanici, l-au preluat și slavii, cu sens similar, „grup etnic romanic". Ulterior, pe măsură ce timpul trecea, grupurile slave occidentale, de rit catolic, prin *Vlah* i-au denotat pe italieni, iar slavii răsăriteni, pe români. La Anonymus, el apare cu ambele sensuri, doar cu ușoare diferențe de grafie (Paliga 2015). Vom detalia mai jos sensul și evoluția acestui etnonim, deoarece el interferează cu sensul altor etnonime din această zonă.

Situația evoluției etnonimului *Volcae*, discutată – deocamdată – pe scurt, ne arată cum sensul unui etnonim poate evolua, uneori spectaculos și/sau neașteptat: grup celtic > grup romanic (vezi cap. 3 pentru o discuție detaliată). Este și motivul pentru care etnonimele sunt, de fapt, unicate, istoria unuia nu corespunde istoriei altuia, a altui grup etnic. Chiar grupurile etnice cândva înrudite, cum ar fi grupurile etnice romanice, germanice ori slave

– pentru a ne limita la arealul european –, capătă noi sensuri în cursul evoluției istorice. Numele francilor, germanic, își „transferă" numele unui grup romanic, francezii, care îl poartă până azi. Bulgarii turcici și-au transferat și ei numele unui grup slav, bulgarii de azi. Și exemplele pot continua.

Ilirii sunt COMPLET romanizați deja la nivelul sec. II e.n. Ei reprezintă elementul de continuitate culturală și de habitat, nu și lingvistică, al limbii albaneze. Este greu admisibilă ipoteza conform căreia albanezii ar fi urmașii unui grup ilir care ar fi „scăpat" de romanizare, în ciuda insistenței cu care este susținută în diverse ocazii și de diverși autori: arealul albanez de azi a fost unul intens și rapid romanizat, un areal aflat în imediata apropiere a spațiului italic de unde a pornit romanizarea, astfel încât ipoteza că un grup fugit prin munți ar fi putut „scăpa" miraculos de romanizare este cel puțin naivă și, de altfel, nesusținută de niciun argument serios. Nu se pune însă problema unei discontinuități de habitat în acel spațiu, locuit fără încetare cel puțin din neolitic până azi. *Ilirismul* culturii și tradiției albaneze este un construct politic de secol XIX, preluat de la croați care încetează să-l mai folosească după 1848.

Continuitatea de habitat nu este însă identică celei lingvistice, decât în anumite areale și cu anumite limitări. Nicio limbă nu dispare complet, ea devine ori poate deveni limbă de substrat, transmițând mai departe elemente noului complex lingvistic și cultural în formare. Aceștia sunt termenii în care trebuie privită așa-numita „etnogeneză albaneză". De altfel, credem că politizarea excesivă a temei originii albanezilor a și condus la dialoguri ale surzilor, în care se opun extremele: albanezii sunt integral autohtoni, de origine iliră ~ albanezii sunt integral imigrați de undeva de la nord-est. Folosind asemenea termeni, neverificați de izvoare și/sau de argumente lingvistice ori istorice, este evident că

discuția capătă tonuri inutil polemice, fără a clarifica, de fapt, problema.

Ajunși aici, suntem nevoiți să punem alte câteva întrebări esențiale, cărora să încercăm să le dăm un răspuns:

1. Până când și unde s-au mai vorbit idiomuri de tip tracic? Putem avea, așadar, o proiecție spațio-temporală a etnicului trac?

2. Cum putem explica, așadar, originea albanezilor? Cum definim „continuitatea" albanezilor? Dar „etnicitatea" lor?

3. Romanitatea nord-dunăreană poate fi de origine sud-dunăreană? Problema a fost și este inevitabil legată de obsesiva formulă a istoriografiei maghiare *prior tempore, prior iure*. Juridic vorbind, este o formulă desuetă, perimată, fără niciun ecou în literatura de specialitate. Teoria că dacă un grup etnic se stabilește pe un teritoriu dat după alt grup etnic, cel care se stabilește ulterior nu are drepturi de locuire este o absurditate, o ipoteză neaplicată și, de altfel, inaplicabilă în realitatea istorică și politică a lumii vechi ori noi.

4. Ce loc au slavii în acest tablou etno-lingvistic și începând cu ce perioadă?

Am pus intenționat ultimul punct referitor la slavi, deoarece aceștia apar, ca și alte grupuri etnice ale perioadei, DUPĂ cele menționate la primele trei puncte. Din păcate, circulă încă multe clișee referitoare la slavi, unele încă din sec. XIX, din perioada romantică și postromantică, altele din perioada interbelică, altele confecționate în perioada comunistă. Politizarea istoriei slavilor este, de altfel, un exemplu tipic de intruziune a politicului în studiile științifice.

Pentru a înțelege evoluția Europei Centrale și de sud-est începând cu sfârșitul sec. IV, este important să observăm că mișcările de populație din perioada migrațiilor sunt, preponderent, DE LA NORD LA SUD, pe de o parte, și DE LA EST LA VEST, pe de alta. Există, desigur, și mișcări de populație în sens invers, dar – mai

degrabă – ca excepții și pentru perioade limitate. Explicația acestor „direcții istorice" este relativ simplă: Imperiul slăbea și slăbea tot mai mult, dar reprezenta cel mai înalt nivel de civilizație a acelor timpuri, ca atare era un puternic element de atracție pentru alte grupuri etnice. Este o explicație valabilă, cu nuanțele de rigoare, în orice perioadă istorică, inclusiv în cea foarte recentă.

În acest context, trebuie înțelese și marile transformări etnice, culturale și lingvistice care se produc în respectiva perioadă și care pot fi rezumate în trei puncte principale:

1. Restrângerea zonei romanizate. Odată cu slăbirea Imperiului, romanitatea se restrânge la ceea ce cunoaștem din epocile ulterioare, respectiv la aproximativ jumătate din teritoriul inițial. Astăzi, arealul sud-est european (romanitatea răsăriteană sau, în engleză, *East Romance*) este reprezentat de o zonă compactă la nord de Dunăre și de „insule romanice" la sud de Dunăre. Trebuie însă înțeles faptul că este o realitate dezvoltată gradual în cursul secolelor, nu este o situație veche. Dacă proiectăm o realitate a secolelor IV-IX, să spunem, putem observa că exista o continuitate de habitat romanic de la Atlantic la Marea Neagră. Această continuitate a fost treptat restrânsă, în zona răsăriteană, de expansiunea slavilor și, ulterior, de așezarea maghiarilor în Panonia. Nu o spunem cu vreo conotație naționalist-șovină, din contra, o notăm ca o evoluție istorică specifică zonei. Acest fapt conduce la fragmentarea romanității răsăritene, respectiv la păstrarea unei zone relativ compacte în jurul arcului carpatic, pe de o parte, și la „fărâmițarea" sa la sud de Dunăre, în Balcani.

2. Expansiunea idiomurilor germanice, care se extind parțial pe un areal periferic al fostului Imperiu, în Britannia, în vestul Germaniei și chiar spre vestul Europei. Să observăm că etnonimul *francez* (*Français*) este, la origine, un etnonim germanic, cel al *francilor* (*Franci*) și care, cucerind zona de azi a Franței, își

„transferă" numele etnic asupra unei populații romanice. Asemenea „transferuri etnice" nu sunt deloc rare, un caz similar fiind și cel al bulgarilor, după cum am afirmat mai sus.

3. Expansiunea slavilor. Cred că termenul *expansiune*, nu migrare, reflectă mai bine apariția și evoluția grupurilor slave, inițial numite de bizantini *Sclaveni*, ulterior apărând și forma abreviată *Sclavi* (vezi fig. 4). Regiunea inițială de unde a pornit expansiunea a fost mult discutată: în sud-estul Poloniei de azi, în zona central-sudică a Ucrainei, în ambele. Așa cum arată cercetările privind interferențele lingvistice, acest „areal etnogenetic" trebuie să explice concomitent următoarele elemente constitutive ale lexicului slav vechi:

- Elementele comune cu limbile baltice, reprezentate azi de lituaniană și de letonă, inițial având o extensie considerabil mai mare. O limbă baltică azi dispărută era prusaca ori prusiana. Acest lexic comun reprezintă aproximativ 70% din lexicul slav vechi.
- Elementele comune cu limbile iranice, cum ar fi *rajь* „paradis" sau *bogъ* „zeu", apoi „Dumnezeu". Acestea par mai degrabă împrumuturi dinspre aceste idiomuri sau, am putea spune, o componentă iranică în etnogeneza slavă.
- Elemente nord-trace și/sau vechi românești, care pot fi și din substrat. Un caz tipic, analizat de noi în detaliu, este *sъto* „o sută", evident înrudit cu forma românească, mult timp considerată de origine slavă. Am analizat în Paliga 1998b problema acestui numeral. Cu acea ocazie am propus formula „slava pre-expansiune" (în engleză *Pre-Expansion Slavic*), ca o formulă mai bună decât clișeele frecvente, precum *protoslavă* ori *slavă comună*, care păcătuiesc prin a propune și a proiecta undeva în trecut o situație ireală. Revenind la cazul numeralului „100" din română și din limbile slave, putem spune că situația este, de fapt, inversă: este un element de substrat în română, iar în lexicul slav fie un element vechi nord-tracic, fie vechi românesc. În seria acestor

cuvinte putem cita, aici doar pe scurt, forme precum slav *županъ* < traco-dac **ǧupan-*, rom. *giupân*, azi *jupân* și *stopanъ* < tr.-d. **stəpən-*. Am analizat aceste elemente în urmă cu multe decenii (Paliga 1987b), dar abia recent a fost inclus în lista elementelor traco-dace ale limbii bulgare, de exemplu (vezi BER 7, 477). Lista elementelor trace (traco-dace) în lexicul slav pre-expansiune este, desigur, mult mai mare. Deocamdată, este dificil de spus cât de mare este acest număr, deoarece mulți cercetători au pornit de la premisa, complet eronată, că dacă un element este comun românei și unor limbi slave (sau tuturor limbilor slave), el trebuie să fie neapărat de origine slavă în română. Cazurile citate, cu forma panslavă *sъto* ori comună românei și limbilor slave de sud – cazul *stopanъ* ~ *stăpân* – ne arată că situația a fost mult mai complicată decât este reflectată în explicațiile simpliste, din păcate frecvente și preluate necritic de la autor la autor. Situația acestor elemente ne conduce spre ideea că grupuri nord-tracice, probabil carpice, au avut un anume rol în ceea ce numim, mai mult ori mai puțin convențional, etnogeneza slavă. Tot grupuri carpice, antrenate în migrația spre sud a primelor grupuri slave, trebuie să fi avut un anume rol în etnogeneza albaneză, așa cum bine argumenta (ori măcar intuia) Hasdeu.

– Elemente germanice care indică mai multe perioade de relații strânse, începând cu formarea numeralului „o mie", similar în limbile germanice și în limbile slave, respectiv un prefix **tu-* + numeralul „o sută", dar o rădăcină veche, diferită de cea din *sъto*. Vezi discuții detaliate la Paliga 1988b (în slovenă, cu rezumat în engleză); versiunea engleză se află în Paliga 2007a: 43–60. Un alt element vechi comun slavo-germanic este cuvântul pentru „pâine", vechi slav *hlěbъ* (forme similare sunt în aproape toate limbile slave, în slovenă a fost înlocuit de forma *kruh*) ~ gotic **hlaiba* etc. (Machek 199).

- Alte elemente, dintre care două sunt comune limbilor slave și maghiarei: *slovo* „cuvânt" ~ mag. *szó*, pl. *szavak*, cu același sens; și *kьniga, kńiga* „carte" ~ mag. *könyv*. Formele sunt izolate, fiind prezente doar în limbile slave și în maghiară.

Elementele iranice, nord-trace, germanice din lexicul slav vechi, precum și elementele vechi comune cu maghiara reprezintă, împreună, aproximativ 30% din lexicul slav vechi. Raportat la cele 70% elemente comune cu limbile baltice, avem în față, probabil, și un procent al componentelor etnice vechi care vor fi contribuit la numita etnogeneză slavă:

- grupurile sudice ale grupului numit convențional balto-slav;
- grupurile nord-pontice de tip iranic;
- grupurile nord-trace din zona carpilor și costobocilor;
- grupurile germanice;
- grupuri din familia uralică, mai precis din subgrupa ugrică al limbilor fino-ugrice.

Arealul care poate explica TOATE aceste interferențe etno-lingvistice este localizabil la nord-vest de Marea Neagră, la nord de carpi și de costoboci, la est de germanici, la sud de baltici și la sud-vest de grupurile ugrice. Cu alte cuvinte, aproximativ partea centrală a Ucrainei de azi, zona Kievului și un areal în jurul acesteia. Evident, vorbim despre o plasare aproximativă, în acel moment istoric fiind vorba de un „areal etnogenetic" fără frontiere politice, cu formațiuni convențional numite „prestatale", efemere, neînregistrate în izvoare scrise.

Mai complicat pare să proiectăm mișcările de populație (și cărora cu greu li s-ar putea aplica calificativul „migrații") ale acelor „enigmatice" grupuri trace neromanizate, mai precis ale carpilor și ale costobocilor, posibil și ale altor grupuri ce pot fi încadrate în

categoria acelor *daci liberi*, neromanizați[4]. Așa cum arătam mai sus, problema originii albanezilor, mai exact a componentei neromanice (și a celei neslave), este încă intens discutată. După părerea noastră, problema a fost pusă prea radical și în termeni brutali, în sensul că s-a încercat a explica originea albanezilor *in toto*, ca un grup compact care vine de undeva. O asemenea viziune nu este plauzibilă și nici nu este confirmată de situațiile similare din sud-estul european, care ne arată mișcări complexe de populație pe fondul unei totale romanizări a arealului discutat. A ignora ori a evita discuțiile privind originea albanezilor ar lăsa lucrurile confuze și, în contextul dat, ar aduce o inutilă notă de „legendă etnică" pe un ton preponderent enigmatic. De fapt, situația nu este deloc așa de complicată și nicidecum așa de greu de explicat, deși unele detalii ne scapă ori nu pot fi reconstituite. Așadar, ca un pas înainte spre clarificarea etnogenezei (de fapt, la plural, a etnogenezelor) sud-est europene, să arătăm că:

- Albaneza are un bogat fond romanic vechi, reflexul unui idiom romanic ce se va fi vorbit acolo ÎNAINTE de perioada migrațiilor. Acest fond romanic vechi a fost integral catalogat de Cătălina Vătășescu. El cuprinde elemente comune cu româna (cele mai numeroase), elemente prezente doar în albaneză, elemente prezente doar în română și câteva elemente neclare, nu foarte numeroase (Vătășescu 1997). Din păcate, bogatul material strâns

[4] Formula *daci liberi* se aplică în literatura de specialitate acelor grupuri nord-dunărene ale tracilor, convențional numite *traco-daci*, *traco-geți*, *daco-geți*, *traco-daco-geți*, și care nu au fost sub ocupație romană. Aceștia sunt reprezentați de carpi (cei mai importanți din punct de vedere demografic și militar), de costoboci, de dacii liberi din Maramureș și de alte grupuri mai mari sau mai mici, greu analizabile și nu totdeauna prezente în documente. Nu ne putem îndoi însă de existența lor, după cum nu ne putem îndoi de faptul că procesul de românizare al populațiilor autohtone a fost îndelungat și complex, cu răbufniri de conflicte militare și cu procese de „românizare" secundară a unor zone unde nu fusese nicio ocupație romană.

și comentat de autoare nu a fost integral valorificat până la ora la care scriem aceste rânduri.

- Albaneza cuprinde, de asemenea, un important fond de elemente slave, cele mai multe prezente și în română.

- Cea mai interesantă componentă a albanezei, respectiv cea care dă nota specifică acestei limbi, este acea componentă neromanică și neslavă, care are multe elemente comune cu româna (sunt citate uzual în jur de 80, în realitate sunt mai multe), dar și elemente specifice, absente în română, cum ar fi *yll* „stea". Asupra acestui din urmă fond s-au purtat discuții aprinse: este el de origine iliră sau, cum sugera Hasdeu și cum au reluat ulterior problema, cu nuanțe, Giuliano Bonfante, I. I. Russu și tracologii bulgari, de origine tracică? Această componentă dă și o structură aparte limbii albaneze, de idiom în același timp specific (ilir? trac?), cu multe elemente romanice (majoritare), cu elemente slave, dar și cu o structură care o apropie de română, cum ar fi articolul hotărât postpus (aglutinat), structură specifică și limbilor bulgară și macedoneană, unde avem de-a face cu un evident calc după română și, poate, chiar direct după tracă. Dar se mai vorbea oare traca în sec. VI–VII, când se stabilesc aici slavii?

Da, se vorbea, afirmă răspicat mai toți tracologii bulgari. Ivan Duridanov, de exemplu, cunoscut pentru studiile slave de tracologie și pentru studiile privitoare la contactele lingvistice din arealul balcanic, ne arată convingător că, de exemplu, toponimul *Plovdiv*, antic *Pulpudeva*, calc tracic după grec *Philippopolis* „orașul/cetatea lui Filip", ne arată o transmisie directă de la ultimii vorbitori de tracă la primii vorbitori de idiomuri slave (Duridanov 1986 și 1989). Despre problema supraviețuirii unor grupuri trace la sud de Dunăre (vezi Paliga și Teodor 2009; și Paliga 2013, partea dedicată contextului istoric al mileniului I). În ultimii ani, să citățm și contribuțiile importante ale unui alt lingvist bulgar, Svetlana

Janakieva (Yanakieva: Janakieva 2014, 2015 și 2016, inclusiv precizările privind faimoasa *Biblia Bessica*, Janakieva 2010).

Dacă argumentele școlii bulgare de tracologie se dovedesc întemeiate, atunci putem accepta că, odată cu expansiunea slavă[5], s-au întâlnit în arealul sud-dunărean două grupuri trace: unul nord-dunărean, carpic, împins spre sud ca un fel de avangardă a slavilor; altul sud-dunărean. Să fi fost acesta „tracic propriu- zis" sau reflecta mutările de populație efectuate de romani în urma războaielor cu carpii, tocmai pentru a anihila ori măcar a atenua puterea militară a acestor grupuri războinice? Ipoteza că la sud de Dunăre ar fi putut „rezista" romanizării grupuri trace răzlețe și izolate, fie și departe în munți, ni se pare puțin probabilă. Arealul Bulgariei de azi a fost intens romanizat, proces început mult înainte de procesul romanizării Daciei, prin urmare este extrem de puțin probabil ca aceste grupuri trace „vechi", așadar premergătoare cuceririi romane, să fi rezistat.

Mult mai probabil ni se pare ca acei traci supraviețuitori romanizării să fie grupuri trace neromanizate aduse acolo, prin colonizare, de la nord de Dunăre, dintr-un areal fie neromanizat, fie doar tangențial romanizat, cum ar fi arealul carpic. Un asemenea tablou, deși nu clar și direct confirmat de cercetările recente, este în acord cu situația generală a Imperiului, unde grupurile neromanizate rezistă după sec. V e.n. EXCLUSIV în zone necucerite direct de romani sau, dacă au fost cucerite, doar în zone periferice (bascii, Țara Galilor, estul Germaniei de azi etc.) Ni se pare cel puțin naiv să credem că, de-a lungul litoralului adriatic (aflat „peste gard" de Roma) ori în ceea ce numim azi Balcani, zonă timpuriu și intens romanizată, ar fi putut supraviețui romanizării niște mici grupuri izolate prin munți și care, după sec. V-VI, ar fi

[5] Preferăm, așadar, sintagma *expansiune slavă*, în defavoarea formulei *migrație slavă*, deoarece aceasta din urmă nu pare a corespunde unei realități reconstituibile prin metodele arheologiei contemporane.

putut avea un „zvâcnet etnic" și s-ar fi revărsat peste zona anterior romanizată.

Oricum ar fi și orice scenariu posibil am adopta, azi este cert că la nivelul sec. VI putem admite vorbitori de tracă la sud de Dunăre (proveniți, mai degrabă, din colonizarea unor daci liberi învinși de romani, și nu urmașii unor „traci curați" neromanizați) și, fără dubiu, și la nord de Dunăre, acei „daci liberi" despre care vorbeam. Grupurile trace neromanizate au fost împinse SPRE SUD, apoi SPRE VEST de expansiunea slavilor. Mai exact, datele lingvistice ne spun că unii traci erau pur și simplu amestecați cu acei *Sclaveni* din documentele Evului Mediu Timpuriu, iar alte grupuri de sușă tracică s-au menținut oarecum aparte, păstrând o anume identitate culturală. Că este așa ne dovedește chiar endonimul *Shqipe* „albanez", care reprezintă, cum vom arăta mai jos, unul dintre etnonimele derivate de la forma abreviată *Sclavus* față de *Sclavenus*.

Fără o asemenea reconstituire, nu putem explica caracterul aparte al limbii albaneze: idiom romanic, dar de o structură aparte, dar și cu elemente slave, asemenea românei. Aceste grupuri de sușă tracică trebuie să fie răspunzătoare de un proces postclasic de aculturație, respectiv în arealul vest-balcanic, teritoriul albanez de azi. Prin „sușă tracică" înțelegem fie acei daci liberi, de care vorbea Hasdeu ca probabilă origine a albanezilor, fie acei traci neromanizați, de care vorbesc tracologii bulgari. Cele două ipoteze nu sunt, de fapt, incompatibile: este perfect posibil ca, la sud de Dunăre, să fie avut loc o fuziune a grupurilor trace nord-dunărene (carpii) cu cele sud-dunărene (fie acei „traci curați", cum îi numea Duridanov, fie urmașii carpilor strămutați aici de romani). Un asemenea scenariu, a două grupuri trace alăturate și parțial fuzionate, ar putea explica cele două dialecte albaneze, *geg* și *tosk*.

Altfel spus, ipoteza Hasdeu-Bonfante-Russu, pe de o parte, și ipoteza școlii bulgare de tracologie, pe de altă parte, nu sunt

incompatibile. Completându-se reciproc, ele conduc spre ipoteza că, la sud de Dunăre, grupurile trace nordice (carpii, în principal) au putut întâlni grupurile trace din ceea ce numim azi Balcani. Noua cohabitare a continuat prin migrarea acestora spre vest, în final așezându-se în arealul romanizat de pe coasta Adriatică. Urmarea a fost apariția unui nou grup etnic, albanezii. Rămâne deschisă discuția privind originea acelor „traci balcanici": supraviețuitori ai vechilor traci din Stara Planiná sau urmașii carpilor strămutați la sud de Dunăre în urma războaielor purtate de romani cu carpii. Analizele par a sugera, mai degrabă, a doua variantă, deoarece romanizarea a fost mai timpurie și mai îndelungată la sud de Dunăre, așadar ipoteza că acolo ar fi putut supraviețui traci neromanizați nu pare probabilă. Este însă un detaliu ce va putea fi clarificat prin cercetări viitoare.

Ipoteza că această componentă neromanică și neslavă a albanezei ar reflecta un idiom ilir tardiv nu rezistă unei analize serioase, de amănunt, deoarece ilira nu se mai vorbea în sec. II, cel târziu. Illyria continuă să fie folosită ca element geografic, nu etnic propriu-zis. Ilirismul revine însă „în forță", după secole, în perioada preromantică și romantică, dar ca element constitutiv al mentalității croate în curs de etnicizare. Odată încheiat acest proces, respectiv în a doua parte a sec. XIX, ilirismul se transmite – printr-un spectaculos „transfer etnic" – albanezilor, care îl continuă până azi. Despre ilirismul la croați (*hrvatski ilirizam*) a se vedea Šidak 1990 (în croată) și, în ultimii ani, studiile semnate de Zrinka Blažević, de exemplu Blažević 2016. Iată cum, după mai bine de un mileniu și jumătate, *ilirismul* a putut reprezenta o puternică forță ideologică și de coagulare a două identități etnice latente: mai întâi a croaților, care se considerau „iliri", apoi a albanezilor care, și astăzi, se consideră tot „iliri". Și unii și alții își consolidează identitatea etnică în perioada preromantică și romantică pe arealul vechilor iliri care, identitar, nu mai existau

demult, fapt irelevant însă unei construcții ideologice și politice. „Mitologiile politice" nu constituie însă tema principală de analiză în acest volum, o analiză pe această linie ar putea fi însă reluată cu altă ocazie.

Așadar, ce este un grup etnic?

După demersurile de mai sus, pe care le vom dezvolta și în continuare, se pune întrebarea: ce este un grup etnic, o etnie? Sunt termeni frecvent folosiți, dar mai rar definiți. În fond, este evident că românii sunt... români, iar maghiarii... maghiari, de ce ar mai fi nevoie de o definiție? *Etnia* este, fără doar și poate, *un grup*, mai exact *un grup etnic*, un grup uman care se identifică astfel, iar membrii săi acceptă o asemenea încadrare. Fără o psihologie agregantă de grup nu putem concepe grupurile etnice, indiferent de perioada istorică și indiferent de abordările ideologice circumscrise acelei abordări.

Un grup etnic presupune, așadar, un ansamblu de norme, de ideologii și de comportament acceptabile de comunitatea umană care se identifică astfel. Faptul că apar „elemente disidente", refractare ideologiei majoritare, nu schimbă datele problemei. Aceste elemente fie sunt eliminate prin forță, fie se autoelimină, fie acceptă – într-o formă sau alta – normele stabilite de majoritate.

De ce rezultă, atunci, dificultatea unei definiții? Deoarece un grup etnic (o etnie) se caracterizează printr-o serie de trăsături specifice, cu importanță variabilă de la grup la grup, de la o epocă istorică la altă epocă istorică, sub diverse incidențe ideologice și politice. De fapt, **fiecare grup etnic este un unicat**, chiar dacă se pot identifica și alte grupuri etnice înrudite: grup etnic germanic, slav, romanic etc. Fiecare are elemente similare altui grup, dar, totdeauna, elemente specifice, definitorii, care îl fac, în acest fel, diferit, așadar unic.

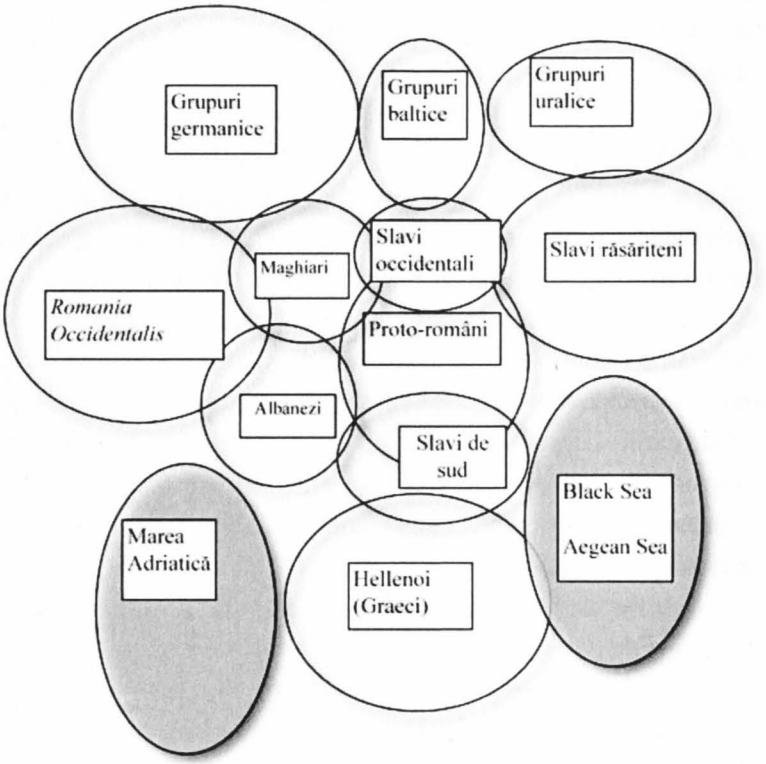

Fig. 4. Schema alăturată arată configurația etno lingvistică spre finalul perioadei migrațiilor. Dacă o comparăm cu fig. 1 (vezi mai sus) putem observa schimbările majore care au avut loc în aproximativ 6 secole, de la sfârșitul sec. IV până spre sfârșitul sec. X.

Să încercăm o trecere în revistă a elementelor definitorii specifice.

1. *Limba* este, cel mai adesea, un element definitoriu. Nu totdeauna însă. Este suficient să privim situația limbii engleze ori, pe alte coordonate, a sârbo-croatei pentru a observa că, în multe situații, nu limba aduce elementul cheie de identificare etnică.

Putem admite însă că, în general, limba (englez *language*, francez *langue* etc.) este un element definitoriu esențial în majoritatea situațiilor. Un român se va defini clar ca diferit de un maghiar ori de un bulgar tocmai prin elementul limbă sau, mai exact, preponderent prin elementul lingvistic.

2. *Confesiunea*. Este tot un element definitoriu, cu observația însă că sunt grupuri etnice multiconfesionale care se acceptă ca atare și, deși cu elemente conflictuale în trecut, unele chiar sângeroase, etnicul se definește doar parțial și nu totdeauna relevant prin confesiune. Germanii, maghiarii ori elveții sunt multiconfesionali, elveții inclusiv multilingvi, fără ca acest detaliu să afecteze identitatea etnică. Sârbii și croații, deși „homoglotici" (adică vorbind aceeași limbă), sunt diferiți confesional, detalii suficiente pentru ca fiecare să se considere ca fiind un alt grup etnic. Confesiunea și, mai ales, impunerea ei violentă ca marcă identitară etnică au legătură cu elementul ideologic și politic. Așa cum spuneam, ideologia și politicul fac parte integrantă din definirea etnicității. Confesiunea poate fi relevantă sau nu, în funcție de abordarea politică ori ideologizantă, care poate da ori poate atenua sau elimina componenta confesională. Nu se poate da o definire a raportului etnicitate ~ confesiune ~ ideologie politică, deoarece situațiile sunt extrem de variate, chiar în areale învecinate.

3. *Credințe, obiceiuri, cutume*. Este un domeniu vast și complex. Fiecare grup etnic, indiferent în ce proporție sunt relevante elementele de la punctele 1 și 2 de mai sus, se caracterizează prin credințe (profane), obiceiuri și cutume dintre cele mai diverse, pornind de la relațiile familiale, la cele dintre bărbat și femeie, la obiceiurile culinare etc. Sunt domenii vaste de analiză, care ne arată asemănări și deosebiri, nu neapărat între grupe etnice diferite, dar și la nivel local, regional în cadrul aceluiași grup etnic. În evoluția istorică, un grup regional se poate constitui treptat

într-un grup etnic aparte, dacă și contextul social, economic ori politic conduce spre o asemenea evoluție.

4. *Ideologicul* și *politicul*. Orice grup etnic se definește, în multe perioade istorice, și prin elementul ideologic-politic, și aceasta nu numai în zilele noastre, ci de când există istorie politică. A fi cetățean roman este, înainte de toate, un concept social și politic, implicit și unul lingvistic (vorbitor al limbii din Latium, latina). A aparține lui *populus romanus* era, de cele mai multe ori, un element de mândrie personală ori de grup.

Putem urmări influența ideologică și politică în fenomenele recente de etnicizare (vezi imediat mai jos componenta istorică), cum ar fi noile etnonime precum *macedonean* (grupul slav modern, etnonim consolidat imediat după al doilea război mondial de la un termen geografic, *Macedonia*) sau *kosovar*, apărut după proclamarea independenței statului Kosovo (nu intrăm în detaliile politice ale probleme).

5. *Istoricitatea etnicului*. În sfârșit, etnicul este supus unei inexorabile evoluții istorice, tot așa cum limba, confesiunea, obiceiurile și politicul sunt supuse aceleiași legi a scurgerii timpului. NICIUN GRUP ETNIC nu este invariabil și etern, deoarece înseși componentele sale de bază, enumerate la punctele 1–4, sunt mereu variabile și schimbătoare. Invocarea „moștenirii străvechi", în orice formă, este un demers cultural și, nu rareori, indus politic și ideologic, cu mai mult ori mai puțin succes. Ilirismul ori tracismul sunt exemple tipice de reprocesare culturală a unor fenomene trecute și încheiate cu mult timp în urmă. Ilirismul, de exemplu, reînvie după mai bine de un mileniu și jumătate pe fond cultural și ideologic specific, inițial, croaților (pe atunci în căutarea unei identități etnice), apoi transferat albanezilor, de asemenea în căutarea unei identități etnice. Și croații, și albanezii se află în plin proces de etnicizare ori, poate, de re-etnicizare la început de sec. XXI, proces care va continua, fără doar și poate, încă mulți ani de

acum înainte. În general, în spațiul fostei Iugoslavii, majoritar slav, asistăm la un proces complex de redefinire identitară etnică, urmare a unui proces politic de fărâmițare și cu perspective de recoagulări în viitor. Sunt scenarii posibile, având în vedere că ne aflăm, totuși, într-o situație de homoglotism și sincronic, și diacronic, respectiv folosirea aceleiași limbi, până recent numită sârbo-croată ori sârbă-croată.

În mod similar, putem discuta despre tracismul ori despre dacismul în cultura română. Putem invoca aici, cel puțin, *Rugăciunea unui dac* a lui Eminescu ori *Elegia a II-a. Getica* a lui Nichita Stănescu, ca să nu mai vorbim de *Dacia preistorică* a lui Nicolae Densusianu. Nimeni însă nu le poate analiza, la modul serios, ca atare, adică în sensul că Eminescu putea reconstitui o rugăciune dacică ori că Stănescu ar fi putut scrie o autentică elegie getică ori că Densusianu putea reconstitui un tablou istoric-arheologic autentic al preistoriei românilor. Acestea trebuie citite în „cheia" lor, chiar dacă – la rigoare – au atingeri cu realități atestabile istoric ori arheologic.

Dacă încercăm să punem într-o grilă cel puțin elementele de mai sus, ca să nu mai vorbim de alte elemente, greu de cuantificat, observăm cât de dificil este să găsim o definiție simplă și universal valabilă a etnicului. Între elementele greu de cuantificat este sentimentul uman al apartenenței la un grup etnic, sentimentul de grup, care opune un grup X unui grup Y și care, adesea în istorie, a condus la conflicte. Înțelegem astfel și de ce constituirea unui „sentiment european", de apartenență la un areal cultural comun, Europa, nu se poate realiza ușor, deși este singurul mod de a evita un conflict major, nimicitor, așa cum ne-a arătat istoria, inclusiv istoria recentă. Conștiința apartenenței la un grup (etnic ori cultural ori politic ori toate la un loc) conferă o securitate personală ce se manifestă de-a lungul istoriei și este analizabilă prin documente.

Fenomenele migratorii, în grup sau individual, fac parte și ele din istoria lumii și, în diverse perioade istorice, au condus la apariția treptată a unor noi și noi grupuri etnice. Etnicizarea nu are nici început, nici sfârșit, este continuă și mereu prezentă în viața noastră. Este greu analizabilă în decursul unei generații, dar evidentă dacă privim evoluția grupurilor umane pe parcursul a mai multe generații.

Așadar:

- Etnicitatea este un fenomen complex, variabil în timp și bazat pe mai multe componente, în esență cele 5 elemente enumerate mai sus: limba, confesiunea, obiceiurile, ideologia (politică, mai ales), evoluția istorică.
- A identifica o definiție universală a etnicului este o tentativă dificilă, dacă ambiționează să identifice un singur element definitoriu al etnicului; în măsura în care căutătorii de definiții admit că a defini etnicul și etnicitatea poate fi o întreprindere îndelungată și anevoioasă, iar definiția, într-adevăr lungă și sofisticată, atunci da, putem admite că a defini etnicitatea înseamnă a defini evoluția istorică a grupurilor umane.

Etnonime „de transfer", etnonime multiple

Unul dintre cele mai interesante fenomene, deloc rar, totuși relativ rar analizat, este cel legat de ceea ce am putea numi „transferul etnic", respectiv impunerea graduală și în anumite condiții istorice și/sau culturale, a unui etnonim care, inițial, era folosit pentru a desemna un alt grup etnic. Să analizăm, pe scurt, două exemple. Cazul *ilirismului* menționat mai sus este doar un aspect al problemei. Să analizăm și alte situații deloc rare în trecut și pe care le-am menționat în treacăt mai sus.

Francezii de azi (*Français*, în original) poartă, de fapt, un nume germanic, al *francilor*, notat de autorii medievali *Franci*, forma de plural, la singular *Francus*. Acesta era un grup germanic care, în

expansiune, a cucerit și a controlat o mare parte din Europa Occidentală. Etnonimul s-a extins și, ulterior, și-a pierdut sensul inițial, fiind folosit pentru a desemna un grup romanizat, nu germanic. Cuvântul a circulat, asemeni lui *Sclavus* (îl vom analiza în detaliu), și la nivel colocvial. Româna l-a păstrat cu evoluția fonetică așteptată: *frânc*. Sensul medieval era „romanic occidental", spre deosebire de „romanicii noștri", românii, adică populația romanizată din arealul nostru. Astăzi, etnonimul nu se mai folosește în mod curent, dar este relativ frecvent ca nume de familie: *Frâncu*. Forma amintește, desigur, de timpurile glorioase ale lui *Carol cel Mare*, în latină *Carolus Magnus*, în franceză *Charlemagne*, mare rege al francilor, fondator al dinastiei carolingiene și, într-un fel, fondator atât al statului francez, cât și al statului german. Actualul pact franco-german se bazează, după cum se vede, pe o realitate istorică foarte veche, mai bine de un mileniu.

Un alt caz, din cealaltă parte a Europei, este etnonimul *bulgar*. Bulgarii constituiau inițial un grup sau, mai degrabă, o confederație de grupuri din familia turcică, având arealul în zona Volga-Ural (sunt numiți în literatura de specialitate „proto-bulgari"). Numele lor este grafiat în documentele timpului, respectiv din sec. VII, *Bulgari* sau *Bolgari*. Vorbeau un idiom din familia turcică din ramura ogură (oghură). Singura limbă vorbită și azi a acestei familii este limba ciuvașă (grafiată și chuvash, englez Chuvash). În 679 e.n., în plină expansiune, acest grup turcic cucerește regiuni din ceea ce se numea atunci Scythia Minor, cucerește apoi Moesia și, în final, fondează primul imperiu bulgar. În două secole, acest grup turcic este complet slavizat, dar numele lor este „transferat" asupra noului grup etnic astfel apărut și despre care vom mai vorbi în aceste pagini. Procesul etnicizării bulgarilor a durat aproximativ un secol și jumătate. În anul 860 e.n., când frații Chiril și Metodie încep procesul de creștinare a slavilor, limba bulgară turcică era deja stinsă. Vorbim, de acum încolo, de bulgarii slavi, care – ca

etnonim – sunt în directa continuare a bulgarilor turcici. Erau însă total diferiți de aceștia și vor continua să fie astfel în secolele care urmează. Și în arealul de origine au rămas reprezentanți ai acestui grup turcic.

În contextul „transferului etnic", pe care l-am analizat mai sus, putem aminti aici și de ilirism. Sigur, există o diferență esențială: *ilirismul*, folosit întâi de croați ca etnonim identitar și, apoi, transferat albanezilor în a doua jumătate a sec. XIX, este un construct ideologico-politic, apărut în perioada romantică și continuat și după aceea. Era perioada mișcărilor numite de „emancipare națională", reflectate prin anul revoluționar 1848, care, treptat, au condus la formarea noilor state moderne, între acestea și România, mai întâi sub forma Principatelor Unite. Fenomenul „emancipării naționale" continuă și are o nouă perioadă de afirmare după primul război mondial, când apar pe hartă noi state, precum Cehoslovacia, Austria, Ungaria și Iugoslavia, aceasta din urmă inițial cu denumirea *Regatul sârbilor, croaților și slovenilor*. Dar fenomene precum ilirismul, celtismul ori dacismul pot fi analizate, mai degrabă, ca mișcări ideologice, politice și culturale. Le-am amintit aici deoarece au, cel puțin parțial, legături strânse cu etnicitatea, mai ales cu componenta sa politică și ideologică, (foarte) puternică în anumite perioade, mai ales în regimurile dictatoriale și postdictatoriale.

Endonim ~ exonim

O altă categorie este reprezentată de perechile endonim ~ exonim, respectiv etnonimul folosit „intern", de un anume grup etnic ~ etnonimul „extern" ori „de export". Nici acest fenomen nu este deloc rar, deși relativ rar analizat. Câteva exemple sunt foarte cunoscute, să amintim doar câteva.

Hellenoi ~ *Graeci*, adică forma folosită de grecii înșiși ~ forma folosită de latini și, ulterior, preluată și în alte limbi. În latina

medievală, grafia uzuală devine *Grecus, grecus*. Nu se cunoaște etimologia cuvântului *Hellenoi*, este – probabil – un element străvechi pre-indo-european și nici nu e clar de ce latinii au folosit alt cuvânt pentru a se referi la greci.

Deutsch ~ German și, folosit de slavi, *Němci*. Francezii, spaniolii și portughezii folosesc o formă derivată de la *Alemani*, alt grup germanic, iar în italiană este *tedesco*. Despre acest etnonim revenim în capitolul 3.

Un caz similar este oferit de etnonimul *Magyar ~ ungur*. Primul este folosit de maghiari, al doilea de străini, sub grafii precum englezul *Hungarian*, francezul *Hongrois* etc. Această a doua formă este o adaptare a etnonimului turcic amintit mai sus, când am vorbit despre bulgari: *ogur, uigur, onogur*. Explicația este că, în migrația lor, strămoșii maghiarilor de azi au coabitat un timp cu acele grupuri turcice de la care au și preluat unele cuvinte, acestea formând o categorie aparte în lexicul limbii maghiare. Româna a preluat ambele forme, *maghiar* și *ungur, unguresc*, pe care însă nu le folosește indiferent (*limba maghiară, cultura maghiară*, dar *vin unguresc, gulaș unguresc* etc.)

Citățm, pe scurt, alte cazuri cunoscute:

- Euskara ~ Basc, francez Basque, spaniol vasco etc.
- Suomi, suomalainen ~ Finlanda, finlandez, englez Finnish;
- Hay ~ armean, armenesc etc.

Am amintit, fie și pe scurt, aceste situații, deoarece, așa cum vom vedea, le putem întâlni și în cazul slavilor, cunoscuți în textele antice și postclasice, medievale, sub trei forme:

– *Venedi*, la Tacitus, Germania, capitolul final;

– *Anti*, relativ rar;

– *Sklavenoi* (greacă), *Sclaveni / Sclavini* (latina postclasică), apoi sub forma abreviată *Sclavi*, din care – paralel – evoluează și sensul „sclav". Nu avem niciun dubiu că această ultimă formă abreviată, *Sclavi*, a circulat intens la nivel colocvial, precum arată

alt etnonim vechi al românei, *șchiau*, plural *șchei*, azi nefolosit, dar consolidat în toponime, cel mai cunoscut fiind *Șcheii Brașovului* care înseamnă „slavii din regiunea Brașovului". De aceeași origine este și salutul italian *ciao*, inițial formă dialectală, din *sciao* (pronunțat *șciao*). Folosirea ca salut este paralelă formei *servus*, încă mult folosită în Europa Centrală, mai ales în maghiară și preluată și de românii ardeleni. De la acest cuvânt latinesc, româna păstrează forma *șerb* și, ca neologism preluat din franceză și din italiană, *a servi*, *servitor*. Toate au la bază lat. *servus*.

Vom analiza în continuare situația acestor etnonime, încercând să vedem dacă ele se referă la același grup etnic ori la grupuri etnice diferite.

CAPITOLUL II
Sclaveni, Sclavi, Venedi, Anti

Venedi

În ultimul capitol al cunoscutei sale lucrări de etnografie antică, *Germania*, Tacitus scrie:

> [46] Hic Suebiae finis. Peucinorum Venedorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito, quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone, cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt. Sordes omnium ac torpor procerum; conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur. Venedi multum ex moribus traxerunt;[...]

Așadar, la est de Suebi, un grup germanic (*șvabii* sunt urmașii lor medievali și moderni), Tacit îi menționează pe *peucini*, pe ***venedi*** și pe *fenni*, adică pe finlandezii din epocile de mai târziu. Grupurile menționate de Tacitus sunt cunoscute și din alte surse, iar unele au avut și au urmași până azi, cum ar fi șvabii. Cine sunt acei *Venedi*, pe care Tacitus ezită să-i considere germanici ori sarmați, deși – cel puțin cu referire la peucini – Tacitus spune că prin vorbă, cult, aspect și localizare seamănă cu germanicii? Să fie o eroare? Ori poate o grafie eronată? Puțin probabil, totuși...

Acești *Venedi*, localizați la est de germanici, au fost considerați un grup slav ori proto-slav ori, cel puțin, un grup care a contribuit la conturarea etnicului slav. Să notăm că mai există cel puțin un alt grup etnic numit la fel, respectiv *Venedi* sau *Veneti* sau *Venethi*,

cei care au dat numele Veneției de azi. Aceștia erau un grup celtic care, la un moment dat, a fost romanizat, asemeni majorității covârșitoare a grupurilor celtice (vezi în capitolul I). Să fie acei *Venedi* de la est de germanici tot un grup celtic care, ulterior, să fi fost slavizat? Teoretic, acest lucru este posibil. Așa cum am văzut mai sus, grupurile etnice se transformă, își transferă numele asupra altor grupuri etnice etc. Problema este că în lexicul slav vechi nu există niciun element celtic, tentativele de a le identifica au eșuat, iar motivul nu este greu de identificat: pur și simplu, nu există elemente celtice în lexicul slav!

Este oare posibil să avem atunci două etnonime cu același nume, dar aparținând unor grupuri etnice diferite? Desigur, putem avea asemenea situații.

Există, de exemplu, niște *albanezi* în zona Caucazului. Ei nu au nicio legătură cu albanezii balcanici, fiind o simplă asemănare fortuită. Există, pe de altă parte, și nume etnice înrudite, cum ar fi grupul celtic *Volcae* care, ulterior, a ajuns să fie preluat ca slavi sub forma *Vlah*, cu referire la populația romanizată pe care au cunoscut-o. Din punct de vedere etimologic, acești *Volcae* sunt înrudiți cu formele englezești *Welsh* și *Wales*. Vom reveni asupra acestei forme.

Dar de ce acești *Venedi* au alt nume decât acel grup etnic cunoscut mai târziu drept *Sclaveni*? Este posibil aceste lucru? Răspunsul este iarăși pozitiv: în acele timpuri, grupurile etnice mari ori relativ mari nu aveau conștiința unei mari apartenențe de grup. Am văzut mai sus, în analiza grupurilor „balcanice" din perioada preromană, făcută de Fanula Papazoglu, că trei grupe de origine tracă, între aceștia moesii, tribalii și scordiscii, erau cunoscute cu numele lor tribal, nu cu cel generic, cel de traci. Discuția se poartă, de ani, și în ceea ce privește numele *Daci*, *Dacisci*, pe de o parte, și *Getae*, pe de altă parte. Am răspuns de mult acestei întrebări: primul dintre aceste etnonime este

endonimul (cel folosit de daci înșiși), iar celălalt exonimul (cel folosit de străini). Nu este nimic nefiresc aici, în ciuda insistentelor analize că am avea de-a face cu două grupuri etnice diferite. Cu o notă însă: nu știm cum se identificau ei înșiși față de alte grupuri, respectiv dacă își susțineau identitatea locală, de tip tribal, sau voiau să se includă într-un grup mai mare, al dacilor ori al tracilor. Burebista, fără mare dubiu, considera că unirea tuturor acestor triburi înrudite ar fi condus la consolidarea unei structuri statale puternice. Faptul că nu a reușit să reziste este, desigur, o altă chestiune, dar una firească în contextul istoric de atunci, în urmă cu mai bine de două milenii.

Ajunși aici, să creionăm primele contururi ale discuției:

- nu avem motive serioase să ne îndoim că Tacit notează corect un grup etnic numit *Venedi* la est de germanici;
- nu avem motive să ne îndoim că acest grup a avut un anume rol în așa-numita „etnogeneză slavă", indiferent de originea sa inițială;
- este puțin probabil că acești *Venedi* au fost celți (așa cum erau, bunăoară, ceilalți *Venedi* ori *Veneti* din regiunea Veneției de azi), deoarece nu există elemente celtice în lexicul slav vechi;
- nu este foarte importantă originea inițială a acestor *Venedi*, este posibil să fi fost un grup din familia balto-slavă ori un grup iranic ori, poate, un grup germanic ori, la fel de posibil, un grup ugro-finic - toate cele patru componente (balto-slavă, iranică, germanică, ugro-finică) fiind identificabile, în procente diferite, în lexicul slav vechi.

Așadar, putem accepta, fără a face concesii acribiei științifice, că acei *Venedi* au existat ca grup cu suficiente elemente de identificare etnică încât Tacit să-i menționeze ca atare. Există și dovezi ulterioare.

Prima este că, în tot Evul Mediu, *Venedi*, *Vendi*, grafiat și *Wenedi*, era un etnonim aplicat slavilor central-europeni. Praga,

bunăoară, era definită ca *Wenedorum magna urbs*, „marele oraș al *Venedilor*" (Blahová 1986: 78). Și antroponimul *Wanda* pare a fi legat de acest etnonim. Este clar că, în documentele medievale occidentale, etnonimul *Vendi* era folosit cu referire la slavii central-europeni. Vezi o amplă analiză recentă la Dragnea 2019; din perspectiva etnicității slavilor ~ venzilor, mai ales pp. 42 sq. Tot acolo întâlnim și observația că grupurile slave numite *Vendi* capătă nuanță de populație urbană. Acest detaliu se leagă de ceea ce discutăm mai jos în capitolul 3 referitor la *Blachi* central europeni (populație urbană) în opoziție (socială) cu *pastores Romanorum*.

A doua dovadă vine din limba finlandeză. Printr-un reflex etnic pe care l-am mai întâlnit, Rusia este numită *Venäjä*, iar rușii sunt numiți *venäläinen*, pl. *venäläisia*. Finlandeza nu are fonemul [d], apare doar în împrumuturi recente. Așadar, forma pe care au preluat-o finlandezii trebuie să fi fost **Venede* și trebuie să fi fost tocmai acel grup etnic ulterior slavizat pe care îl menționează și Tacit și care, timp de secole, trebuie să se fi învecinat cu vechii finezi, care apar și ei la Tacit, cum am văzut. Faptul că, inițial, acei *Venedi* ar fi avut o altă apartenență etno-lingvistică, neslavă, nu este nefiresc, asemenea situații am amintit și mai sus: francii, grup germanic care, în final, sfârșesc ca grup etnic romanic; bulgarii, grup turcic care, în final, devin slavi! Adică oarecum similar acestor *Venedi*. A pune întrebarea dacă acei *Venedi* erau slavi ar fi similară întrebării dacă francezii sunt franci sau dacă valahii sunt celți. Depinde ce perioadă istorică se are în vedere și, mai ales, depinde dacă dorim răspunsuri simpliste la chestiuni complexe.

Putem, așadar, concluziona aici că *Venedi* sunt primul grup etnic asociat slavilor, deși, probabil, ei nu erau „slavi propriu-ziși", să spunem așa. Ivan Duridanov i-ar numi, probabil, *Echtslawen* „slavi puri". Devin însă slavi cu timpul, mai exact numele lor este asociat, în sursele occidentale, slavilor central-europeni, iar

pentru finlandezi ei sunt rușii de mai târziu. Și fiindcă am vorbit de finlandezi și de limba lor, să amintim că suedezii sunt numiți *Ruotsi*, aducând aminte de perioada când germanicii scandinavi au contribuit la organizarea politică a slavilor răsăriteni, transferându-și numele asupra lor. Un alt caz, între cele deja amintite mai sus, de „transfer etnic". Sunt situații specifice acelor timpuri și, ca atare, nu trebuie să ne mirăm de evoluția acestor forme și, mai ales, de evoluția sensului lor. Nu sunt situații generale ori (foarte) frecvente, dar sunt tipice și pe deplin interpretabile prin analiză comparată.

Anti

Ocazional și relativ rar, slavii mai sunt numiți și *anți* (grafie latină medievală *Anti*). În Paliga și Teodor 2009, exprimam opinia că este o grafie deformată a formei de mai sus, *Venedi*. Dacă presupunem că acel *v* inițial putea fi semivocala *w*, ca în engleză, *window*, atunci putem avea o deformare de tip **wendi, *wandi, *wanti* > **anti*. Într-o epocă în care grafiile numelor străine erau aproximative, nu este greu de admis apariția acestei forme.

Putem avea, desigur, o situație similară celei de mai sus, pur și simplu un alt grup etnic *Anti* care, la un moment dat, este asimilat slavilor. Etnonimul apare sporadic și, la un moment dat, dispare.

Sclaveni, Sklavenoi, Sclavi

Prin aceste forme intrăm cu adevărat în „miezul problemei", mai precis în ceea ce privește problema acelor slavi care, menționați în documentele bizantine începând cu mijlocul sec. VI, încep să fie numiți *Sclaveni*, apoi – cu o formă abreviată – *Sclavi*.

Originea cuvântului pare clară: deformarea, parțială, a unei forme auzite la vorbitorii unor idiomuri slave ca *Slověninъ*, plural *Slověne* derivat de la *slovo* „cuvânt". Acei *Slověne* erau, așadar, „cuvântătorii", „cei care vorbesc aceeași limbă", în opoziție cu

Němci „germanii", derivat de la *něm-* „mut", denumire peiorativă, așa cum am mai discutat mai sus. Numele slav al germanilor apare însă mai târziu, într-o succesiune logică: mai întâi ne definim pe noi înșine, „vorbitorii" (noi, slavii), apoi vă definim pe voi, care vorbiți un idiom pe care nu-l înțelegem, parcă ați fi muți (voi, germanii).

Opoziția *noi* (cei buni, cei viteji, cei generoși etc.) față de *voi* (cei răi, cei lași, cei zgârciți etc.) este una uzuală în istorie. Străinii au adesea denumiri, mai ales neoficiale, peiorative: ungurii sunt numiți peiorativ de români *bozgori*, după cum bulgarii îi numesc pe români *mamaligarite* „mămăligarii". Firesc, nu-i așa?

Revenind la discuția „tehnică", acel -c- (-k-) epentetic (neetimologic) care apare în *Sclaveni*, *Sklavenoi* poate fi admisă ca o deformare firească în felul cum bizantinii și/sau populația romanizată pronunțau noul etnonim din arealul central și sud-est european.

Se poate clar dovedi că forma abreviată, *Sclavi*, a circulat la nivel colocvial, fiind perpetuată până azi în română, în italiană, în albaneză și, la un moment dat, a făcut carieră, să spunem așa, și în araba secolelor IX-XII.

Există o dovadă, fie și indirectă, că această evoluție fonetică, cu epenteză consonantică (un -c- / -k- neetimologic) este normală. O observase și Hasdeu în cazul formei *zglobiu*, care provine din slav *zlobiv* „supărăcios", dar cu sensul din română păstrat în cehă, *zlobivé dítě* „copil zglobiu, activ, neastâmpărat". Aici, grupul slav *zl-* devine *zgl-* în română, cu *g* neetimologic, exact ca în cazul Slověne > Sclaveni.

Tabelul 1

Principalele forme derivate de la *Sclavus, Sclavenus, Sclavini*

Slav	Byzantium	Arabă	Italiană	Est - romanic – română	Albaneză
slovo 'cuvânt' > *Slověninъ*, pl. Slověne; forme slave moderne: sloven *slovenec*; *slovenski*; slovac *Slovák*, *slovenský*	*Sclaveni, Sclavini* (cele mai vechi), apoi *Σκλάβοι, Sklavoi, Sclavus*	*Ṣaqlab, Siqlab, Ṣaqlāb*, pl. *Ṣaqāliba* „sclav blond"	*ciao*	*șchiau*, pl. *șchei* (< *sclavus, sclavi*) 'slav', formă învechită, azi numai în toponime: *Șcheia, Șcheii Brașovului* etc. Arom. *șcleáü* 'servitor, șerb.	*Shqip* 'albanez' (adj.), *Shqiptar* (* *sklya-b-*); *Shqinikë* < *Sclavenica* (Dardania, i.e. *regio sclavenica*); *Shqa, Shkla, Shkle* 'bulgar'

Așa cum se vede în tabel, forma *Sclavus* a circulat atât în formă scrisă, cât și, detaliu extrem de important, la nivel colocvial. Este păstrată în română ca etnonim vechi, *șchei* „slavi", în italiană, inițial la nivel dialectal, **sciao* > *ciao*, și apoi devenit un salut uzual, preluat și în alte limbi. De asemenea, în albaneză, cu referire la unele populații slave din arealul balcanic și, detaliu important, chiar în numele etnic al albanezilor. Detaliile sunt obscure, dar pare rezonabil să presupunem că populația locală romanizată, de origine iliră, i-a numit astfel pe nou veniții mai de la nord, și ei tot un fel de slavi, un grup de sușă tracică încă neromanizat și oarecum separat de ceilalți *Sclaveni*, cu care însă sunt confundați. A confunda grupe etnice lingvistic diferite, dar apropiate ca mod de viață este firesc. Am văzut cum, oarecum similar, maghiarii încep să se numească și *unguri* preluând etnonimul unei populații cu care a coabitat un timp. Nouă ni se pare evident că acele grupuri de sușă tracică, asemenea Sclavinilor, cu care erau confundați de cei care nu-i cunoșteau în detaliu, fac și ele parte din această complicată și, adesea, neclară *historia sclavenica*.

Cel mai interesant este însă sensul din araba secolelor IX–XII, „sclav blond". Forma și sensul ne arată cum, la ora respectivă, sensul etnonimului se împletea cu cel social, „slav" ~ „sclav",

sensuri care s-au păstrat și în limbile moderne, amintind o perioadă precreștină, când unii slavi deveneau și sclavi. O paralelă semantică este și în sensurile diferite din cehă și din slovenă ale cuvântului *otrok*: 1. „copil", în slovenă, dar 2. „sclav", în cehă. Este perioada când unii copii deveneau sclavi ori erau vânduți ca sclavi de părinții lor, în cazul în care mijloacele de subzistență nu mai permiteau întreținerea unei familii numeroase. Trebuie să admitem asemenea realități crude ale acelor timpuri dacă dorim să descâlcim cu adevărat sensurile acelor timpuri.

Spre sfârșitul Evului Mediu timpuriu, adică spre finalul mileniului I, două etnonime se consolidează pentru a-i desemna pe slavi. Unul cu circulație relativ restrânsă, *Venedi*, grafiat și *Wendi*, cu referire la slavii din Europa Centrală. Celălalt, de mare circulație și care, prin evoluția sa multiseculară și prin circulația remarcabilă pe tot arealul central și sud-est european, precum și în arabă, poate fi considerat tipic, inclusiv prin forma sa abreviată: *Sclaveni*, *Sklavenoi*, abreviat *Sclavi*. Această ultimă formă se păstrează și în două limbi romanice, dintre care rom. *șchiau*, pl. *șchei* este învechit, iar it. *Ciao*, o formă vie de mare circulație.

Consolidarea unui concept slav general, care în română ar putea fi numit *slavitate*, în engleză *Slavdom*, iar în diverse limbi slave *slavenstvo* (sârbă-croată), *slovanstvo* (cehă, slovacă), a durat câteva secole. De o circulație relativ mare a acestui termen putem vorbi începând cu perioada romantică, perioadă în care începe și procesul noilor etnicizări din Europa Centrală și de sud-est.

Etnonimele slave moderne și contemporane

Nu este, poate, lipsit de interes să trecem în revistă etnonime slave folosite în epocile modernă și contemporană.

Slovenii (în original *Slovenec*, pl. *Slovenci*) și slovacii (*Slovák*, pl. *Slováci*) sunt singurele grupuri slave moderne și contemporane care păstrează numele medieval timpuriu *Slověne* și pe care l-am

analizat mai sus. Putem reconstitui o fază anterioară așezării maghiarilor în Panonia, când strămoșii slovacilor și ai slovenilor formau un grup contiguu de-a lungul Dunării mijlocii. După sec. X, o parte au fost asimilați de maghiari, iar alte grupuri au migrat fie spre nord (slovacii), fie spre sud-vest (slovenii). În literatura slovenă de specialitate este acceptată, în general, ipoteza originii panonice a slovenilor (vezi, de exemplu, Grafenauer 1979). De altfel, slovena și slovaca, în ciuda separării de peste un mileniu, au multe elemente comune. Unele sunt însă împrumuturi culte din perioada modernă, când slovena s-a remodelat livresc sub influența limbii cehe. De notat că, până în anul 1850, slovacii au folosit ceha ca limbă de comunicare în scris. Este anul apariției oficiale a normelor limbii literare slovace. Aceasta a început însă să fie folosită de grupuri semnificative ale noilor generații abia după primul război mondial. Adjectivele asociate celor două grupuri etnice, sloven *slovenski* și slovac *slovenský*, se pronunță cvasiidentic, fiind doar diferență de accent tonic, dovadă a originii comune a celor două popoare moderne.

Originea etnonimului *ceh* (în original *Čech*, pl. *Češi*) nu este cunoscută. Noi am avansat ipoteza unui cuvânt pre-slav, de origine tracă nordică ori celtică, înrudit cu rom. *ceafă* și cu alb. *qafë*, cu sensul „ceafă de munte = înălțime", Cehia fiind o zonă preponderent muntoasă. Vezi anexa Lexicon D, toponime vechi în Cehia și Slovacia, în Paliga 2006b: 319–326, în contextul altor forme vechi, pre-slave, din arealul slav central european. În plan mai larg, alte anexe din lucrarea citată prezintă o listă incompletă, dar cu cele mai relevante forme, ale toponimiei pre-slave din sud-estul european, din România precum și o listă a unor certe, probabile ori posibile antroponime vechi, de origine precreștină.

Necunoscută este și originea etnonimului *croat*, în original *hrvat* (pronunțat cu /r/ vocalic). Așa cum arătam mai sus, acest

etnonim se consolidează în a doua parte a sec. XIX, până atunci croații numindu-se *iliri* (vezi mai sus)[6].

Despre *bulgari* am vorbit mai sus, nu reluăm aici discuția.

Numele macedonenilor, care cunosc un proces relativ nou de etnicizare (limba literară macedoneană s-a creat oficial în anul 1946, imediat după al doilea război mondial), reflectă – de fapt – un nume geografic. Limba macedoneană antică nu ne este cunoscută, era – cel mai probabil – un idiom din familia tracă, posibil cu influențe ilire. Macedonenii antici intră de timpuriu (sec. IV î.e.n.) sub influența greacă și, începând chiar cu epoca de dinainte de Alexandru Macedon, ei fac parte din istoria Greciei. Macedoneana modernă este un idiom slav foarte apropiat de bulgară, cele două limbi fiind mutual inteligibile și formând un areal lingvistic relativ compact. De notat că, la ora actuală, există trei Macedonii, să le numim astfel: 1. Republica Macedonia de Nord (fostă Iugoslavă); 2. Macedonia din nordul Greciei, cu suprafața cea mai întinsă; 3. Macedonia Pirinului (Pirinska Makedonija), o regiune mică din zona orașului Blagoevgrad din Bulgaria. Deși nu reprezintă tema principală a discuției din acest volum, cazul Macedoniei este relevant pentru complicatele evoluții etno-geografice din sud-estul european.

Sârbii sunt reprezentanți de două grupuri slave cu acest nume. Unii, vecinii românilor de la vest, își grafiază numele etnic *Srb*, iar adjectivul asociat este *srpski* (pronunțat, ca și *hrvat*, cu /r/ vocalic). Există un al doilea grup numit la fel, sârbii luzacieni, locuind în estul Germaniei, aproape de frontiera cu Cehia (la sud) și cu Polonia (la

[6] De notat că forma *cravată*, de origine franceză în română (*cravate*), reflectă adaptarea etnonimului *hrvat* la pronunția franceză. Cuvântul a căpătat o mare răspândire, iar originea sa se leagă de defilarea trupelor croate care luptau alături de Napoleon. Uniforma acestora era deosebit de frumoasă, pe francezi impresionându-i, mai ales, eșarfa acestora, pe care au numit-o *cravate*.

est). Numele lor este grafiat *serbski*. Originea probabilă este *srp* „coasă", așadar numele lor etnic poate fi tradus „cosașii". Slavii sunt, în general, cunoscuți ca buni fermieri, mai ales grădinari și legumicultori, faimă de care se bucură și sârbii și bulgarii din sudul României. În unele zone, ei sunt numiți generic *sârbi*, deși sunt, de fapt, bulgari. Nu toți lingviștii sunt de acord cu explicația derivării etnonimului de la *srp* „coasă". Prin etimologie populară-livrescă, în documentele latine medievale sunt numiți *Serbi* și *Servi*, ceea ce pare a fi o echivalare a sensului *Sclavus*. Asemănarea dintre numele vechi al sârbilor și cel latin medieval *Servus* trebuie să fie una întâmplătoare. Vezi alte discuții la Paliga 2012a: 116 sq.

Polonezii (*Polak, polski*) își derivă numele de la *pole* „câmp", ei fiind, așadar, „câmpenii".

Originea etnonimului *rus* (în original *Rossia, russkij*) este etnonimul vareg (germanici scandinavi) grafiat *Ruthi, Russi* care au organizat politic grupurile slave din perioada precreștină și, ca în cazul francilor ori bulgarilor, și-au transferat numele etnic asupra noului grup etnic apărut în locurile controlate și administrate. În documentele medievale, ei sunt numiți *Rutheni* (așa apare și la Anonymus, vezi capitolul următor) și *Russiani*. În perioada stalinistă, germanofobă, explicația originii germanice era respinsă. În ultimele decenii, începe să fie admisă și de cercetătorii ruși. De altfel, și ulterior relațiile dintre ruși și germani au fost strânse, însăși marea împărătească Ecaterina fiind de origine germană, ea învățând rusa la maturitate, limba ei maternă era germana.

Etnonimul *ucrainean* este un etnonim nou, creat din verbul *ukrajiti, ukrojiti* „a tăia", fiind o zonă care, la un moment dat, a fost „tăiată", despărțită de zona de influență a Rusiei. Vestul Ucrainei de astăzi a făcut parte din imperiile occidentale.

Desigur, etnonimul *rus* necesită o atenție aparte. L-am lăsat la urmă nu pentru că ar fi cel mai puțin important! La urma urmelor,

rusa este limba slavă cu cei mai mulți vorbitori, incluzând aici rușii propriu-ziși, dar și vorbitori nativi ori „close to native" de rusă din republicile foste sovietice, unde rusa este o frecventă limbă de comunicare (Armenia, Azerbaidjan, dar și Estonia și Letonia, ultimele fiind țări membre ale Uniunii Europene). Așa cum se așteaptă, poate, cititorii, etnonimul *rus*, latin medieval *Russianus*, adaptare a formei rusești *Rossija*, adj. *russkij* (chirilic *Россия, русский*), tradițional grafiat *-ss-* (cu dublu s). Cu referire la „Vechea Rusie", se folosește grafia *Rus'* (*Русь*). S-au derulat lungi și politizate discuții privind originea etnonimului. Considerăm că problema a fost clarificată chiar de către o istorică de origine rusă, stabilită în Franța: Kondratieva 2000: 24 sq., capitolul *Chemarea varegilor*. Pe scurt, etnonimul este de origine germanică scandinavă și reflectă influența pe care aceste grupuri germanice au avut-o asupra slavilor de răsărit. Am deschis discuția și în capitolul I, atunci când am vorbit despre formele finlandeze *Ruotsi* „Suedia" ~ *Venäjä* „Rusia", ultima formă reflectând adaptarea etnonimului *Venedi*, despre care am mai vorbit. Faptul că și rușii poartă un etnonim de origine germanică nu poate fi, de fapt, surprinzător. Același lucru se întâmplă și cu francezii, popor neo-latin care poartă un etnonim tot germanic. Acest fapt reflectă importanța avută, în întreg mileniul I, de grupurile germanice, importanță care continuă, în fapt, până azi.

Apariția slavilor (cu accent pe Cehia și Moravia)

Multora, partea răsăriteană a continentului nostru le apare ca fiind fundamental slavă. Pentru Hegel, Europa răsăriteană era vatra „marelui popor slav", așadar vatra unui trup etnic care nu apăruse încă, fiind un, ca „element independent în succesiunea fazelor pe

care le anticipa Rațiunea" (Hegel 1902, 363). De la Šafárik[7] încoace, „poporul slav" a ocupat un loc aparte în familia indo-europeană. Istoria slavilor începea, așadar, înaintea primelor lor mențiuni în izvoarele antice, fiind evident faptul că „toate popoarele moderne trebuie să fi avut precursori în timpurile străvechi" (Schafarik 1844, 40).[8] Šafárik se inspirase din ideile lui Herder, lucru ce avea să influențeze puternic și generațiile viitoare.[9]

Argumentul de bază în sprijinul teoriilor sale era opera istoricului antic Iordanes, care îi identifica pe *Sclavini* cu *Anti* (anții) și cu Veneti (Venethi, veneții), cunoscuți din surse mai vechi, precum Pliniu cel Bătrân, Tacit ori Claudius Ptolemeu. Pe baza acestei identificări, Šafárik i-a așezat pe veneți în cadrul istoriei slavilor.[10] Această ipoteză, pornită de la o interpretare eronată a textului lui Iordanes, s-a menținut remarcabil de multă vreme, unii susținând-o chiar și astăzi (de exemplu Sedov 1994; Schramm 1995; Baran 1998; Kazanski 1999; Kobyliński 2005). La o cercetare mai atentă, constatăm însă că e vorba de un simplu mit. Iordanes își finaliza *Getica* la scurt timp după ce terminase lucrarea sa *Romana*, adică în anul 550 sau în 551 (Várady 1976, 487; Croke 1987, 126; Anfert'ev 1991, 99). Pe atunci, în concepția sa, printre veneți cei mai puternici erau anții, ceea ce ne duce cu

---

[7] Era slovac educat în mediu ceh, un fenomen obișnuit pe atunci. Numele său se grafiază Šafařík (în cehă) sau, tot mai frecvent în ultimii ani, Šafárik (în slovacă).

[8] Opera lui Šafařík/Šafárik a fost publicată prima oară în același an (1837) în care ieșea de sub tipar lucrarea lui Hegel, *Prelegeri privind filosofia istoriei*. Despre reprezentarea slavilor ca „popor european", care corespundea ideologiei Congresului panslavic din iunie 1848, a se vedea Pech 1969, 133 și Zacek 1970, 84–85.

[9] Concepția lui Herder privind spiritul național (*Volksgeist*), fixat în limbă încă din perioada timpurie, „de înrădăcinare" a evoluției sale, a constituit un instrument adecvat de studiu în domeniul istoriei slavilor (Herder 1994, 58). Despre concepțiile lui Herder privitoare la slavi, vezi Rosenbaum 1980; Wolff 1994, 310–315.

[10] Despre concepția lui Šafárik referitoare la slavi, vezi Kudlaček 1957.

gândul la acel *foedus* (o înțelegere, o alianță) încheiat de Iustinian în anul 545 (*Getica* 35; vezi Croke 1987: 126; Curta 1999b, 325-326. Despre acest *foedus* cu anții vezi și Procopius, *Războaie* 7.14. 32-34; de asemenea, Ivanov 1987, 31).

Pe de altă parte, în *Getica* Iordanes îi prezintă pe veneți ca locuind în vecinătatea unui râu pe care îl numește uneori *Viscla*, alteori *Vistula*. Acest lucru a fost îndeobște interpretat ca indiciu al faptului că datele prezentate de Iordanes provin de la Ptolemeu, ce îi localiza pe veneți la izvoarele râului Vistula (*Getica* 35; Ptolemaios *Geographia* 3.5.5; vezi Schütte 1917, 104-105). Iordanes spune însă că „locurile sclavinilor se întind spre nord până la Vistula", ca și cum râul ar curge de la vest la est, nicidecum de la sud la nord. Acest detaliu pare să indice ca posibilă sursă de inspirație pentru povestea lui Iordanes despre slavi o hartă sau mai degrabă un itinerar asemănător cunoscutei hărți *Tabula Peutingeriana*, pe care absența unei proiecții spațiale se reflectă în deformarea distanțelor est-vest, ce apar astfel mai lungi decât cele pe direcția nord-sud. Harta cu pricina îi plasează, de altfel, pe veneți între Dunăre și un alt râu ce curge de la vest la est (*Tabula Peutingeriana*, segmentul 7.4; fig. 1. Despre hărțile romane și despre absența proiecției spațiale a se vedea Levi 1967, 141-142. Despre principiul încrucișării reprezentărilor în *Tabula* Peutingeriana vezi Janni 1984, 110). Din toate acestea rezultă concluzia evidentă și, în lumina ultimelor cercetări, deloc surprinzătoare, că povestea slavilor din *Getica* lui Iordanes nu are la bază propriile sale observații „de teren", ci reprezintă o compilație a unor izvoare mai vechi. Bibliografia referitoare la revizionismul istoriografic privitor la opera lui Iordanes este impresionantă. Dintre titlurile reprezentative putem cita: Bradley 1966; Lošek 1990; Weißensteiner 1994).

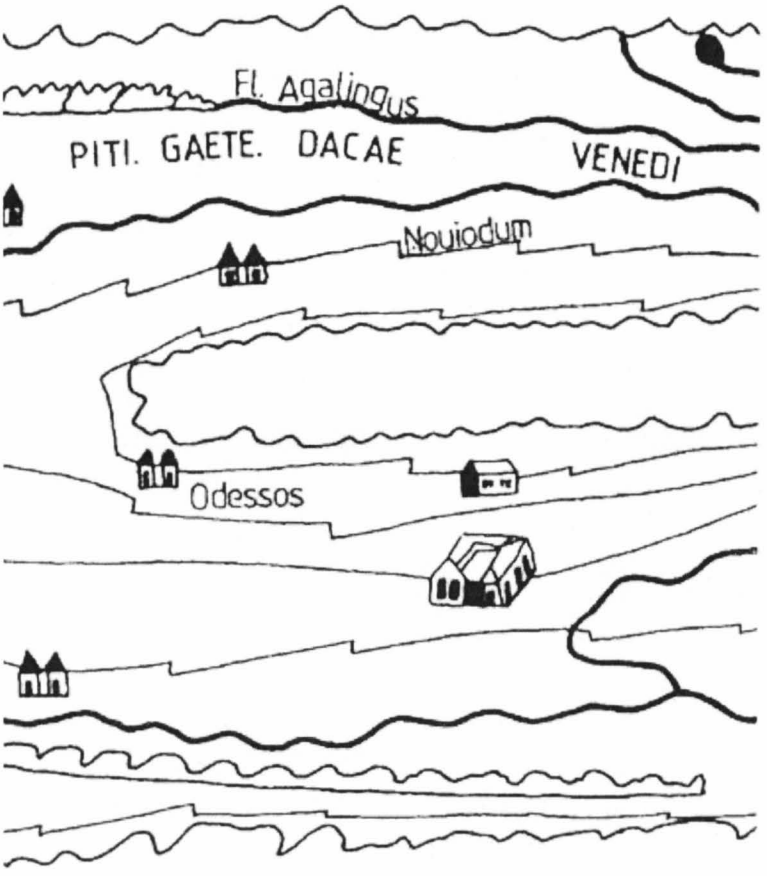

Fig. 5. Dunărea, Noviodunum și Venedipe Tabula Peutingeriana. Versiune simplificată a segmentului VII (Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324, sub redacția lui Ekkehard Weber, Viena 1976).

O critică dură a lecturilor tradiționale din *Getica* poate fi întâlnită la Walter Goffart (1988; 2006). În tot acest timp, când în numeroase limbi au apărut multiple lucrări care corectează datele mai vechi, mulți arheologi, istorici și lingviști ignoră, pur și simplu, aceste analize, parcurgând textul lui Iordanes fără nicio fărâmă de spirit critic, de exemplu Toporov 1984; Anferťev 1986; Machinskii 1982. Tot așa stau lucrurile și astăzi, după cum se poate vedea la Hardt 2002, Fusek 2004 și Kobyliński 2005, pentru a-i cita doar pe câțiva. Altfel spus, Iordanes nu a fost un observator la fața locului al situației etnice de la frontiera nordică a imperiului. El s-a folosit de izvoare mai vechi, pe baza cărora a dezvoltat o situație geografică, completând pe hartă numele grupurilor etnice cunoscute lui. Pe veneții slavi el i-a inventat, pe baza surselor livrești (Curta 1999b, 336-338; 2001a, 39-43).

Pe lângă propria sa interpretare referitoare la veneții slavi ai lui Iordanes, Šafárik a lăsat moștenire urmașilor săi a metodă foarte eficientă de cercetare a istoriei slavilor din cele mai vechi timpuri: lingvistica. Dată fiind absența izvoarelor scrise, istoricii urmau să recurgă la datele lingvisticii pentru a reconstrui cele mai vechi faze ale istoriei slavilor.

Dat fiind faptul că, în concepția lui Herder și a adepților săi, limba determină formarea unui anume tip uman, influențând concepția sa despre lume, reconstruirea unui limbi protoslave pe baza documentelor scrise, cele mai vechi fiind de la sfârșitul secolului al IX-lea, urmate de cele în limbile slave moderne, ea însemna și reconstruirea vieții sociale și culturale a vechilor slavi de dinaintea primelor documente scrise în limba lor. Pe baza unor principii de paleontologie lingvistică, domeniu ce aspira la vremea respectivă la reconstituirea trecutului prin intermediul datelor lingvistice, cercetătorii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea și-au îndreptat eforturile spre reconstituirea unei „limbi primare" și a unei „corecte amplasări" în

spațiu și în timp a fenomenelor etnice și de limbă pe care le studiau. Cei ce doresc să urmărească istoria unor asemenea abordări, pot consulta lucrări precum Polomé ed. 1990. Despre valorificarea datelor de paleontologie lingvistică în reconstituirea preistoriei slavilor, a se vedea Lehr-Spławiński 1961; Erhart 1985. O trecere în revistă documentată a principalelor momente din istoria lingvisticii slave o găsim la Schenker 1995.

Patria primitivă a slavilor era, așadar, căutată în epicentrul răspândirii actuale a limbilor slave. Această „patrie primitivă" se considera a fi zona mlăștinoasă ce se întindea de-a lungul râului Prîpiat într-o zonă împădurită, slavii înșiși fiind priviți drept „fii și creaturi ale mlaștinilor" (Peisker 1926, 426). (Pentru o analiză privitoare la această zonă împădurită și mlăștinoasă, considerată a fi fost vatra vechilor slavi, a se vedea Rostafiński 1908; Gołąb 1992, 273-280. O versiune mai nouă a acestei teorii apare la Jürgen Udolph (1979; 1985), care a încercat să localizeze patria străveche a slavilor pe baza toponimiei și a hidronimiei. Pe această linie, el consideră că vechii slavi s-au constituit ca o ramificație aparte din trunchiul indo-european în zona Galiției[11] de azi (Udolph 2010, 2014, 2016, 2017). Ca urmare a acestei ipoteze, arheologii – încă de pe timpul lui Lubor Niederle – au încercat să explice migrația slavilor ca fiind motivată de dorința lor de a-și găsi locuri mai prielnice de trai, dat fiind că acea patrie străveche nu le oferea condiții adecvate. (Conte 1986 face chiar o comparație directă între migrația slavilor și colonizarea Vestului sălbatic din America). Lumea se aștepta, așadar, ca arheologii să demonstreze ipoteza vechimii considerabile a slavilor și chiar să descrie „cultura

[11] În ucraineană *Галич*, în polonă *Halicz*, ceh *Halič*. Toponimul este de origine celtică, fiind înrudit cu forme asemănătoare din alte zonei ale Europei, inclusiv cu *Galați* de pe Dunăre. Istoria acestor toponime celtice nu este clară în detalii, dar indică o circulație a acestor grupuri celtice încă din antichitate.

vechilor slavi" (Niederle 1923, 49; 1925, 513; 1926, 1-2, 5). Despre concepția lui Niederle privitoare la străvechiul areal slav, a se vedea Zástěrová 1966). Niederle considera că, ținând seama de condițiile naturale deloc favorabile din acel areal străvechi, mlăștinos și împădurit, organizarea socială a slavilor era bazată pe cooperarea dintre marile familii de tip *zadruga*, sistemul astfel constituit fiind unul egalitar și democratic, așa cum l-ar fi descris Procopius. Clima aspră din mlaștinile râului Prîpiat a influențat, ca urmare, sistemul de organizare socială a vechilor slavi, pe care Niederle îi vedea drept „fii ai naturii". Rezultatul unor asemenea condiții de viață va fi fost un nivel redus de civilizație, bazat pe o cultură populară a prelucrării lemnului. Fiind vorba și de o chestiune istorică, la rândul lor, istoricii erau chemați să caute dovezi suplimentare în izvoarele istorice, acestea urmând să corespundă modelului lingvistic și arheologic astfel propus.

Analiza izvoarelor antice arată însă că din toată seria de argumente invocate trebuie să acordăm prioritate unei interpretări complet diferite (vezi o discuție detaliată la Curta 2001a: 36–119).

În primul rând, majoritatea izvoarelor contemporane care îi menționează pe sclavini și pe anți se sprijină pe informații de mâna a doua, nicidecum pe informații directe. Dintre puținele informații bazate pe mărturii directe, putem menționa *Strategikon*-ul sau relatările lui Teofilact Simocatta despre acțiunile militare ale împăratului Mauriciu împotriva avarilor și a slavilor. Acestea sunt însă relativ târzii, datate fiind după anul 600. (Despre datarea lucrării *Strategikon* a se vedea Dennis – Gamillscheg 1981, 18; Kučma 1982. O datare și mai târzie o propune Šuvalov 2002. Despre datarea *Istoriei* lui Teofilact Simocatta vezi Olajos 1988, 11; Whitby 1988, 39-40).

În al doilea rând, niciun izvor nu îi menționează în mod explicit pe slavi înaintea epocii lui Iustinian, în ciuda eforturilor lui Iordanes de a le găsi precursori demni de respect, legându-i astfel

pe sclavini și pe anți de veneți. „Problema slavă" apare din nou în vremea împăratului Mauriciu, la autori precum Menandru Protectorul, Ioan din Efes, Evagrios și anonimul autor al lucrării *Strategikon*, apoi, din nou, în prima jumătate a domniei împăratului Heracliu (prima carte a *Minunilor Sf. Dimitrie*, Georgios din Pisidia, *Chronicon Paschale*, Teofilact Simocatta, Teodor Synkellos). În ciuda ademenitoarei formulări a lui Lucien Musset, nu apare nicăieri în izvoare vreo „înaintare obscură" și nici vreo „infiltrație a slavilor"(Musset 1965, 75, 81, 85; 1993: 999. Despre „infiltrația slavilor", a se vedea Comșa 1960, 733; Tsankova-Petkova 1968: 144; Tăpkova-Zaimova 1974, 201; Popović 1980, 246; Velkov 1987).

Războinicii menționați în izvoarele istorice care vorbesc despre incursiunile sclavinilor revin mai tot timpul la nord de Dunăre, „în patria lor". Despre „întoarcerea acasă" cu prada de război vorbește și Procopius atunci când descrie atacurile din anii 550 și 551, pe vremea când războinicii sclavini au iernat în Dalmația „ca și cum era țara lor" (Procopius, *Războaie* 7.40.45). Nu există pe parcursul secolului al VI-lea nicio mențiune referitoare la sclavini, care să se fi așezat în ținuturile pe care le prădaseră. Prima mențiune despre o stabilire de durată în Balcani a unor grupuri sclavine apare cu ocazia asediului Salonicului din primii ani ai domniei lui Heracliu (610–641; *Minunile Sf. Dimitrie* 2.1.180; vezi Ivanova 1995, 191. Barišić (1953) datează asediul în anul 616; Lemerle (1981, 91-94) propune anul 615).

Înaintea acestei perioade istorice, se poate decela o anume regularitate a incursiunilor militare. Atacurile sclavinilor au debutat în anii '40 ai secolului al VI-lea, cu o lungă pauză după anul 551/552. Ele au reînceput în anii '70, după care s-au oprit din nou în urma campaniei militare a lui Mauriciu în ținuturile de la nord de Dunăre, ce a avut loc în anii '90 ai secolului VI. Ulterior, atacurile s-au intensificat la începutul domniei lui Heracliu.

Aceste intervale de timp corespund informațiilor privind operațiunile armatelor bizantine și pe alte fronturi. În plus, niciunul dintre atacurile sclavinilor din anii '40 și de la începutul anilor '50 ai secolului al VI-lea nu a fost organizat și condus de vreo căpetenie. Procopius menționează numele mai multor regi ori șefi „barbari", dar nu numește nicio căpetenie sclavină (Datios, Aordos și Suartua, regi ai herulilor (*Războaie* 5.15.29 și 33); Torisind, rege al gepizilor (7.18.3); Auduin, rege al longobarzilor (6.34.5); Chinialon, căpetenie cutrigură (7.18.15)).

Pe la anul 560, autorul unei culegeri de dialoguri, cunoscut, din lipsa oricăror altor detalii, drept Pseudo-Kaisareios, menționează faptul că sclavinii își ucideau adesea conducătorii, „uneori în timpul petrecerilor, alteori la drum" (Riedinger 1969: 302; vezi și Benedicty 1964: 50; Ivanov 1991: 251-257). Scriind în preajma anului 590, autorul lucrării *Strategikon* știa de existența mai multor „regi" (*Strategikon* 11.4.30). După reluarea incursiunilor slave în anii '70 ai secolului al VI-lea, în documente apar și nume de căpetenii: Dauritas, Ardagastus, Peiragastus și Musocius (Menandru Protectorul, fr. 3; Teofilact Simocatta 1.7.3–6, 6.7.1–5, 7.5.4, 6.9.1). Autorul celei de a doua culegeri de minuni ale Sf. Dimitrie din Salonic menționa prezența în anii 610-620 a mai multe triburi: drugubiți, sagudați, belegeziți, berziți și rynhini (*Minunile Sf. Dimitrie* 2.1.179). Pentru încercările de localizare a acestor grupuri etnice, vezi Lemerle 1981, 89-90).

În secolul al VI-lea, așadar, denumirea de „sclavini" se folosea, mai ales, ca termen generic pentru grupuri umane de la nordul frontierei Imperiului și avea o conotație amenințătoare, ba chiar înspăimântătoare. Deși etnonimul are o origine fără îndoială „barbară", cel mai probabil slavă, autorii bizantini l-au folosit pentru a pune într-o anume ordine complicata componență etnică de la frontiera de nord (S-a scris mult despre originea etnonimului: Pekkanen 1971; Schelesniker 1973, 11; Schramm 1995, 165;

Koder 2002). Într-un anumit sens, identitatea sclavină este, deci, o invenție bizantină: bizantinii i-au inventat pe slavi. Această afirmație ar putea părea de-a dreptul revizionistă la prima vedere. Cu toate acestea, o întreagă serie de alte argumente vine să justifice afirmația. În continuare, vom încerca să arăt ce înseamnă, de fapt, „apariția slavilor".

Să începem analiza prin a explica termenul de „etnicitate". În românește, cuvântul a fost preluat relativ recent din limba engleză (*ethnicity*), unde, pe de altă parte, nu era cunoscut înaintea anului 1953 (Fortier 1994). În zilele noastre etnicitatea se referă la acel ansamblu de însușiri pe care purtătorii unei culturi ori ai unei civilizații și le atribuie lor înșile și în cadrul cărora acești oameni se identifică pe ei înșiși din punct de vedere cultural. Un antropolog scria cu câteva decenii în urmă că etnicitatea este „o activare colectivă a unor elemente de diferențiere" (Eriksen 1991: 141). Un asemenea tip de etnicitate era înrădăcinat în Evul Mediu, ca și astăzi, în relațiile sociale. În cazul sclavinilor, al avarilor, francilor și al altor grupuri, etnicitatea era astfel construită din punct de vedere social, încât să constituie un element de mobilizare socială cu scopul atingerii anumitor țeluri politice (Despre „etnicitatea politică" au scris Cohen 1969; Roosens 1989).

În același timp, etnicitatea a devenit un element de practică zilnică, adică ceea ce Pierre Bourdieu numea *habitus*, iar în acest sens ea implică manipularea culturii materiale (Bentley 1987). Dacă, așadar, cultura materială a celor care folosesc obiectele în cauză se leagă de rolul unui mesaj componențial ce se reflectă în domeniul conștiinței și al identității colective (adică ceea ce se numește „componenta emblematică"), atunci apare o modalitate de a exprima identitatea de grup prin intermediul unor mijloace „mute", neverbale. (Despre cultura materială și practica zilnică – *habitus* – a scris Graves 1995; iar despre „componenta emblematică" Wiessner 1983; 1990).

Dat fiind faptul că aceste componente emblematice conțin o anume declarație, este teoretic posibil să reconstituim modalitatea prin care ea era folosită în reliefarea sau în menținerea granițelor etnice (Hodder 1982). La urma urmelor, etnicitatea este și o funcție a relațiilor de putere, deoarece componentele emblematice și tradițiile capătă relevanță mai ales în contextul modificării relațiilor de putere, care forțează astfel afișarea identității de grup (Hodder 1990: 45–46; McLaughlin 1987; Earle 1990: 74–75; Byers 1991: 12).

Să ne întoarcem însă la modul cum bizantinii i-au *creat* pe slavi. Istoricii arareori scriu despre influența bizantină asupra slavilor timpurii. Ei insistă, în schimb, asupra distrugerilor făcute de barbari în provinciile balcanice ale Imperiului. La fel ca grupurile germanice din Europa Occidentală, „înaintarea obscură" a slavilor este considerată a fi cauza principală a distrugerii treptate a frontierei imperiale și, prin aceasta, a sfârșitului puterii romane din Balcani. Resturile arheologice din ultima fază a diverselor orașe și cetăți din Balcani sunt în mod repetat atribuite ocupanților slavi care, după distrugerea lor, s-ar fi instalat în ruinele vechilor așezări romane. În ciuda mărturiilor contrare din domeniul culturii materiale, specialiștii din domeniul culturii urbane clasice continuă să susțină senini că dispariția orașelor s-a datorat barbarilor, mai ales în contextul unui contrast izbitor între „civilizație" și „barbarism".

De exemplu, cea de-a treia (și ultima) fază de locuire din importantul centru urban de la Caričin Grad, ce trebuie identificat foarte probabil cu orașul Iustiniana Prima, fondat de împăratul Iustinian la scurt timp după anul 535, a fost datată între anii 570 și 620. Tipice pentru această fază de locuire sunt casele din ziduri de piatră legate cu lut (fără mortar). Numeroasele obiecte cu caracter rural stau mărturie că avem de-a face cu o locuire de tip sătesc. Arheologii sârbi au atribuit însă slavilor această fază de locuire,

singurul lor argument fiind atacurile de la sfârșitul secolului al VI-lea și de la începutul celui următor, cu toate că niciunul dintre ele nu este menționat că s-ar fi îndreptat asupra orașului (Mano-Zisi 1954-1955; Ivanišević 2012). Artefactele din această fază de locuire – fibule, catarame, vârfuri de săgeată – au însă analogii în cultura militară identificată și în alte fortificații din Balcani, dar nu și în siturile de la nord de Dunăre, adică acolo unde războinicii sclavini s-ar fi întors după fiecare incursiune de jaf (Mano-Zisi 1958-1959: 312–313).

Tot astfel, arheologii sloveni și croați au explicat dispariția unei întregi serii de așezări de pe înălțimi pe baza atribuirii etnice, în mod cu totul arbitrar, a unor artefacte, precum vârfurile de săgeată cu trei muchii (de exemplu, Sokol 1994; Knific 1999; pentru stadiul actual al cercetării în această privință, vezi Milavec 2012, 78-79). În temeiul presupunerii potrivit căreia slavii s-ar fi așezat pe teritoriul de azi al Sloveniei încă din secolul al VI-lea, noile obiecte descoperite recent au fost datate la scurt timp după părăsirea așezărilor de pe înălțimi, adică pe la începutul secolului al VII-lea, în ciuda evidentelor dovezi că acestea sunt cu mult mai târzii (de exemplu Guštin – Tiefengruber 2002).

Excesiva aderare la ideea că sarcina unui arheolog nu este alta decât aceea de a ilustra cât mai fidel ceea ce se știe deja din izvoarele scrise a dus, de exemplu, la o datare eronată a materialului ceramic găsit în timpul săpăturilor efectuate de arheologii francezi la Argos, în Grecia. Șeful echipei de săpături, Pierre Aupert (1980) a datat obiectele din „termele A" cu o uluitoare precizie, în anul 585. Singurul argument în sprijinul unei asemenea datări era asocierea cu izvoarele care menționează distrugerea orașului în timpul unuia dintre atacurile slavilor asupra Greciei, datat pe la jumătatea anilor '80 ai secolului al VI-lea. S-a dovedit însă ulterior că ceramica de la Argos este, de fapt, cu cel puțin un secol mai târzie. (Despre datările eronate ale ceramicii de la Argos și din alte situri contemporane din Grecia, a

se vedea Anagnostakis 1997; Vida – Völling 2000; Moutzali 2000; pentru problematica slavă în arheologia Evului Mediu timpuriu din Grecia, vezi Curta 2010b). Tot astfel, ceramica descoperită în Bulgaria a fost pripit atribuită la început unor atacatori slavi de pe la sfârșitul secolului al VI-lea, dar s-a dovedit mai târziu a fi dintr-a doua jumătate a secolului al VII-lea sau chiar de la începutul secolului al VIII-lea (Văzharova 1956; Koleva 1992; Grozdanova 2018). Din cauza numărului mare de contradicții privind datările, ca rezultat al preluării automate a unor informații din izvoarele istorice, unii arheologi au pus la îndoială interpretarea tradițională (Nestor 1963; 1969). Ca urmare a acestor detalii, interpretarea arheologică a unor descoperiri atribuite slavilor *înaintea* așezării lor în Balcani are urmări semnificative. În ceea ce privește relațiile slavilor cu Imperiul din acea perioadă, nu avem mai multe informații decât cele referitoare la evoluția în timp a incursiunilor de jaf, cu puține excepții lipsind inclusiv perspectiva social-economică (Irmscher 1980; Tăpkova-Zaimova 1980; Madgearu 1996; Šuvalov 1996). În acest moment este, așadar, potrivit să ne îndreptăm atenția asupra arheologiei și istoriei Peninsulei Balcanice.

La începutul anilor '30 ai celui de-al VI-lea secol, strategia lui Iustinian în Peninsula Balcanică și pe frontiera dunăreană s-a schimbat radical. În locul unei ofensive împotriva barbarilor, împăratul a conceput ori a finalizat un plan defensiv eficace, ce consta din lucrări de apărare și din fortificații de o amploare fără precedent. Întregul proiect ori, cel puțin, cea mai importantă parte a sa, a fost realizat în aproximativ două decenii și, cu mare probabilitate, a oprit incursiunile sclavinilor dintre anii 550 și 575. În orice caz, proiectul a fost finalizat la vremea în care Procopius își termina opera *Despre construcții* (*De aedeficiis*), ale cărei prime patru cărți, inclusiv descrierea fortificațiilor din Balcani din cartea a IV-a, erau gata înainte de anul 558 fără a mai fi revizuite după aceea, probabil

din cauza morții premature a autorului (Evans 1969: 30; Whitby 1985, 145; Greatrex 1994: 113; Roques 2000 ; Greatrex 2013).

Proiectul a fost conceput de unul dintre arhitecții lui Iustinian, pe nume Viktorinos și se compunea din trei linii de apărare, dintre care cea mai puternică nu urma linia Dunării, ci crestele munților Stara Planina (Viktorinos este pomenit într-o inscripție de la Bylis din Albania, pentru care vezi Anamali 1987; Feissel 1988). În zonele muntoase, fortificațiile, adesea de dimensiuni impresionante, se concentrau în apropierea defileurilor și a drumurilor, și aveau în interior instalații speciale, precum cisterne și fântâni (Prešlenov 2001; Mikulčić 2002; Dinčev 2006; Kirilov 2007; Ciglenečki 2009; Penčeva 2010; Nikolov 2013; Milinković 2015; Lilčić-Adams – Širtovski 2018. Despre instalații speciale, vezi și Atanasov 1993). De-a lungul râurilor erau dispuse fortificații de dimensiuni mai mici, adică, în fiecare caz în parte, suprafața din interiorul curtinei era mai mică de 1 ha (Ovčarov 1982, 22. Procopius [*Despre construcții* 4.1] se referă mai ales la aceste fortificații). Garnizoana fiecărei fortificații era formată dintr-un *numerus* sau o *tagma*, cea mai mică unitate militară bizantină, care nu depășea 500 de soldați (Petersen 1992). În câteva studii recente, s-a încercat estimarea mărimii garnizoanelor din secolul al VI-lea, pe baza unei suprafețe locuibile de 1.8–2,7 m² alocate fiecărui soldat (Kardulias 1992; 1993). Pe baza unor astfel de calcule, s-a tras concluzia că sectorul dunărean al Porților de Fier nu va fi avut mai mult de 5000 de soldați (fig. 2). Edificarea frontierei fortificate a fost însoțită și de „închiderea" ei economică, fenomen ce se reflectă în materialul numismatic. Un număr relativ mare de monede de aur, dar mai ales de bronz, emise în vremea domniei lui Iustinian, provin de pe teritoriul actual al României și din regiunile învecinate.

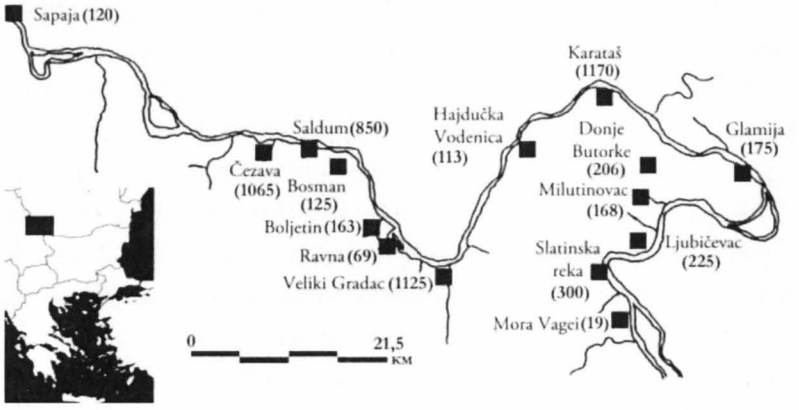

Fig. 6. Fortificații din sectorul dunărean al Porților de Fier în decursul secolului al VI-lea, cu numărul de soldați din garnizoană estimat pentru fiecare în parte.

Lipsesc însă monedele bătute în perioada 545–565, atât din tezaure, cât și din descoperirile izolate. (Pentru tezaure, vezi Curta 1996; Curta și Gândilă 2011-2012; pentru descoperiri izolate, vezi Butnariu 1983–1985; 1997; Oberländer-Târnoveanu 2002; 2004; Gândilă 2013; 2018, 154-190. Așa cum arată Gândilă 2018: 174, întrucât absența monedelor emise între anii 548 și 554 se poate observa și în materialul numismatic de la sud de Dunăre, nu poate fi vorba despre un „război economic", ci de consecința scăderii producției atelierelor monetare din imperiu, în primul rând din Constantinopol. Indiferent însă de cauza acestui fenomen, el a avut repercusiuni serioase asupra relațiilor dintre cele două maluri ale Dunării).

Se pare că această „închidere" economică nu a fost intenționată, deoarece situații similare privind circulația monedelor pot fi observate și în tezaurele descoperite la sud de frontiera dunăreană, în Balcani. Criza, așadar, va fi fost provocată tocmai de uriașele lucrări de fortificare din epoca lui Iustinian. Numărul tot mai mare

de plăți și de alte tranzacții financiare generate de această conjunctură economică au avut urmări serioase, de exemplu în ceea ce privește modestele economii bănești reflectate în tezaurele de monedă de bronz. Majoritatea acestor tezaure descoperite în România indică sume de valoare mică, echivalentă cu prețul a câțiva *modii* (1 modius = circa 18 l) de grâu din Egipt. La rigoare, acestea ar putea fi interpretate drept plăți pentru mici cantități de cereale vândute soldaților din zona frontierei dunărene.

Pe de altă parte, întreruperea circulației monetare nu a avut numai consecințe economice. Ea trebuie să fi condus la o serioasă criză a schimburilor comerciale de la Dunăre și, drept urmare, la dispariția produselor de origine romană. Un bun exemplu în această privință sunt amforele, recipiente folosite la transportul unor lichide prețioase – vin, ulei de măsline sau (mai puțin probabil) saramură de pește (*garum*). Numai câteva amfore au fost descoperite la nordul frontierei dunărene a Imperiului. Amforele de tip Late Roman 1, Late Roman 2 și *spatheion* erau îndeobște folosite pentru aprovizionarea armatelor amplasate la frontieră sau a garnizoanelor din fortificații. E vorba, cu alte cuvinte, de livrări de produse alimentare pentru armată, adică ceea ce se numește *annona* (Karagiorgou 2001; Curta 2016a).

La ora actuală, este posibilă datarea cu precizie a amforelor de tip Late Roman 2 în prima sau, respectiv, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, pe baza prezenței sau a absenței decorului incizat în val sau a canelurilor (Scorpan 1977, 274; Opaiț 1984, 316; Mackensen 1992, 241, 244; pentru un exemplu de amforă de tip Late Roman 2 datată înainte de mijlocul secolului al VI-lea, vezi Cantea 1959). În ciuda apariției la nord de frontiera dunăreană a câtorva amfore cu fundul țuguiat, cele mai multe fragmente descoperite în acea regiune și identificate ca aparținând tipului Late Roman 2 sunt datate în a doua jumătate a secolului al VI-lea,

așadar după „închiderea" economică (Curta 2001a, 242, 244, nota 23, fig. 37; Măgureanu 2010).

Raritatea produselor romane le-a ridicat valoarea, ceea ce a putut duce la concurență socială și la apariția unor poziții privilegiate ocupate de acele căpetenii a căror autoritate se baza pe acțiuni militare încununate de succes. Aceasta era, de fapt, singura modalitate de a face rost de astfel de obiecte de valoare, care deveneau tocmai de aceea simboluri ale prestigiului social și ale puterii. Am remarcat mai sus că multe căpetenii sclavine își fac apariția numai după anul 575, când apar în izvoare și numele unora dintre ele. Prezentarea lor în izvoarele scrise corespunde unei diferențieri culturale, care din punct de vedere antropologic înseamnă o distincție conceptuală între șefi (*big men*), și bărbații de vază (*great men*). Șeful este un conducător a cărui putere este de regulă moștenită pe baza unui control direct al averii personale, în contextul unei societăți ierarhizate. Un *big man* ajunge la putere în contextul unei ideologii egalitare, ca urmare a unei întreceri de forțe cu persoane din aceeași categorie. În sfârșit, „bărbații de vază" (*great men*) sunt aceia cărora le surâde norocul în competiții precum turnirurile. Ei au, așadar, prestigiu, nu însă și bogăție (Despre diferențele dintre *big men* și *great men*, a se vedea Godelier 1986. *Big men* și șefii erau deja diferențiați la Sahlins 1963). La vreme de pace, un *great man* se bucura de un oarecare prestigiu, dar nu avea niciun fel de autoritate permanentă. Un astfel de conducător va fi fost Ardagast, o căpetenie sclavină, care era cât pe ce să cadă în mâna soldaților romani în timpul atacurilor generalului Priscus asupra teritoriilor sclavine din anul 592 (Teofilact Simocatta 1.7.3-6; 6.7.1, 3 a 5; 6.9.1 a 6; vezi Havlík 1974; 1985). Puterea și-o căpătase, fără îndoială, prin faptele sale vitejești, iar vizibilitatea sa politică avea de a face cu puterea sa fizică.

Și *big men* pot căpăta putere, dar numai prin asociere cu averea sau bogăția colectivă, fiind în majoritatea cazurilor organizatori de

ospețe și de ceremonii pentru aducerea de ofrande. *Big men* se remarcă atunci când e nevoie de o repetată personificare ori întrupare a intereselor colective sau de asumarea responsabilității pentru grupurile umane din care fac parte. În aceste ocazii, *big men* joacă un rol esențial în „formarea" grupurilor umane, deoarece ei iau adeseori cuvântul în numele acelor grupuri, fie în adunări, fie cu ocazia tratativelor cu puteri străine. Conducători din această categorie vor fi fost Dauritas, despre care aflăm de la Menandru Protectorul, și Samo, menționat în cronica lui Fredegar. Cu avarii și cu francii, aceste două căpetenii vorbesc în numele grupurilor pe care le reprezintă, declarându-și cu mândrie suveranitatea. Din relatarea lui Fredegar, rezultă limpede că lui Samo i se atribuie „crearea" unei noi identități a grupului său (wenzii) în urma victoriei obținute asupra avarilor (Menandru Protectorul fr. 21; Fredegar 4.48, 68; vezi Curta 1997).

Samo, care a devenit conducător datorită calităților sale personale, a încheiat alianțe cu câteva familii de wenzi și a avut nu mai puțin de 12 soții „care i-au dăruit 22 de fii și 15 fiice" (Fredegar 4.48; vezi Eggers 2001). El este denumit „rege", asemeni lui Musocius, căpetenie sclavină capturată de armatele lui Priscus în anul 592. Spre deosebire de Samo, care a fost nevoit să-și demonstreze *utilitas* de mai multe ori, pentru a câștiga astfel admirația supușilor săi și poziția de „rege", Musocius se bucura de o situație „căpătată" pe care și-a amplificat-o cu ajutorul unor supuși trimiși să spioneze mișcările armatelor romane sau să vină în ajutorul fugarilor din zonele învecinate (Teofilact Simocatta 5.8.14, 6.9.1). Despre un alt „rege", pe nume Perbundos, aflăm din povestirea celei de a doua culegeri a *Minunilor Sf. Dimitrie*. Spre deosebire de ceilalți doi „regi", Perbundos purta veșminte nobiliare bizantine, vorbea fluent greaca și avea legături în lumea bună din Constantinopol. Ca și Musocius, Perbundos se bucura de o mare admirație, fapt dovedit ulterior, când a fost capturat și apoi executat. Indignate, „popoarele

sclavine" din zona Salonicului s-au răsculat pentru a-l răzbuna (*Minunile Sf. Simitrie* 2.4.231, 233-237, 242).

Pe baza izvoarelor istorice, se poate aprecia, prin urmare, că cele trei tipuri de putere au coexistat în societatea sclavină dintre anii 550 și 620 (Curta 1999a). Se pare că toate acestea presupuneau accesul la bunuri de prestigiu. După spusele lui Ioan din Efes, pe războinicii sclavini îi atrăgeau aurul, argintul, caii și armele (Ioan din Efes, *Istoria bisericească* 6.6.25). După spusele lui Menandru Protectorul, kaganul avarilor știa că ținutul sclavinilor era „plin de aur" obținut prin pradă, în urma atacurilor din zona Balcanilor (Menandru Protectorul, fr. 21). Cercetările menționate mai sus arată că uleiul de măsline, vinul și saramura de pește (*garum*) puteau indica prestigiul social la fel de bine ca armele, caii și aurul.

Imperiul nu era însă singura sursă de bunuri de prestigiu. Niciun tezaur de argint „barbar" descoperit la nord de Dunăre nu se compară cu tezaurul de la Martynivka din Ucraina (Pryhodniuk – Šovkoplias -Ol'govskaja – Struina 1991; Pekars'ka – Kidd 1994; Kidd – Pekars'ka 1995). Curelele cu plăcile turnate cu decor ajurat (așa-numitele plăci „de tip Martynivka") nu s-au bucurat de prea multă apreciere la nord de Dunăre (Somogyi 1987; Bálint 1992; Gavrituhin – Oblomskij 1996; o hartă a distribuției acestor obiecte la Dunărea de Jos apare la Curta 2006b, 184 fig. 19). Există totuși o altă categorie de artefacte, care apare atât în tezaurul de la Martynivka, cât și în numeroase descoperiri de pe teritoriul României. Este vorba de așa numitele fibule digitate „slave" din secolele VI-VII (Werner 1950; Katsougiannopolou 1999; Curta 2012a). Pe teritoriul României și în regiunile învecinate, asemenea podoabe specifice portului feminin apar sub diverse forme și cu multe elemente decorative, nu numai în morminte, ci și în așezări. Fibulele digitate „slave" erau, într-adevăr, simboluri de identitate de grup. Studierea lor (Curta – Dupoi 1994-1995; Curta 1994; 2001a, 247-275; 2004b; 2005; 2006a; 2006c; 2008a; 2008b; 2009; 2010a; 2011a; 2011b; 2012a; 2012b) indică

faptul că majoritatea au fost folosite cam în aceeași perioadă de timp, în jurul anului 600. Asemenea obiecte trebuie să fi fost obținute cu dificultate și pe diverse căi. Exemplarele descoperite pe teritoriul României sunt ornamentate într-un stil ce le apropie de descoperiri din Mazuria, Crimeea și din zona Niprului mijlociu.

Să luăm drept exemplu unul dintre tipurile de fibule digitate „slave", și anume tipul I C după Joachim Werner (fig. 3). Operând o *cluster analysis* pentru toate exemplarele din acest tip care au fost publicate și păstrate integral, se observă o interesantă rețea de modele ornamentale (fig. 4–5). Majoritatea fibulelor descoperite în Mazuria au mai multe în comun unele cu altele decât cu fibulele descoperite în alte regiuni. Dimpotrivă, fibulele descoperite pe teritoriul României au mai multe elemente în comun cu fibulele din Mazuria decât între ele însele. În același timp, astfel de fibule au fost imitate în regiunea cursului mijlociu al Niprului și în Balcani. Nu se observă însă niciun fel de conexiuni între fibulele descoperite în Mazuria și cele din zona cursului mijlociu al Niprului. Nici descoperirile din localități apropiate geografic nu se leagă, cu excepția celor din Mazuria. Contacte scoase la iveală de modelele ornamentale indică, prin urmare, că producătorii de fibule din alte zone au imitat modelele mazuriene, nu invers. În plus, fibulele mazuriene sunt cele mai vechi, deoarece au fost descoperite alături de artefacte datate în a doua treime a secolului al VI-lea. (De exemplu, mormântul 22 de la Waplewo, în care o fibulă de tip I C după Werner a fost găsită împreună cu 5 pandantive în formă de rinichi, dintre care trei, cel puțin, au analogii în aceeași necropolă și nu se pot data mai târziu de cel de-al treilea sfert al secolului al VI-lea. În mormântul 8 din necropola de la Kielary, exemplarul de tip I C după Werner era însoțit de o fibulă-arbaletă de tip II A după Rudnicki, care se datează în perioada 525-570. Hilberg 2009: 498; 500 fig. 10.46; 611 pl. 35/316; Jakobson 2009: 40; 114 pl. 13. În ceea ce privește datarea fibulelor-arbaletă din Mazuria, vezi Rudnicki 2009). În

schimb, descoperirile de-a lungul frontierei dunărene a României, precum și din regiunile învecinate din Moldova și din Ucraina sunt datate la sfârșitul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea (vezi discuții detaliate privind cronologia la Curta 2012a, 265-271).

Fig. 7. Fibule digitate „slave" de tip I C după Werner: 1. Cornești (jud. Cluj, România), mormânt de inhumație; 2. Horga (jud. Vaslui, România), descoperire întâmplătoare; 3. Dřevíč lângă Rakovník (regiunea Cehiei Centrale), descoperire întâmplătoare; 4. Gâmbaș (jud. Alba, România), mormântul 3; 5. Kamenovo (regiunea Razgrad, Bulgaria), tezaur; 6. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 2; 7. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 8; 8. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 9; 9. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 13; 10. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 30; 11. Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 43; 12 Kielary (lângă Olsztyn, voievodatul Warmia Mazuria, Polonia), mormântul 44.

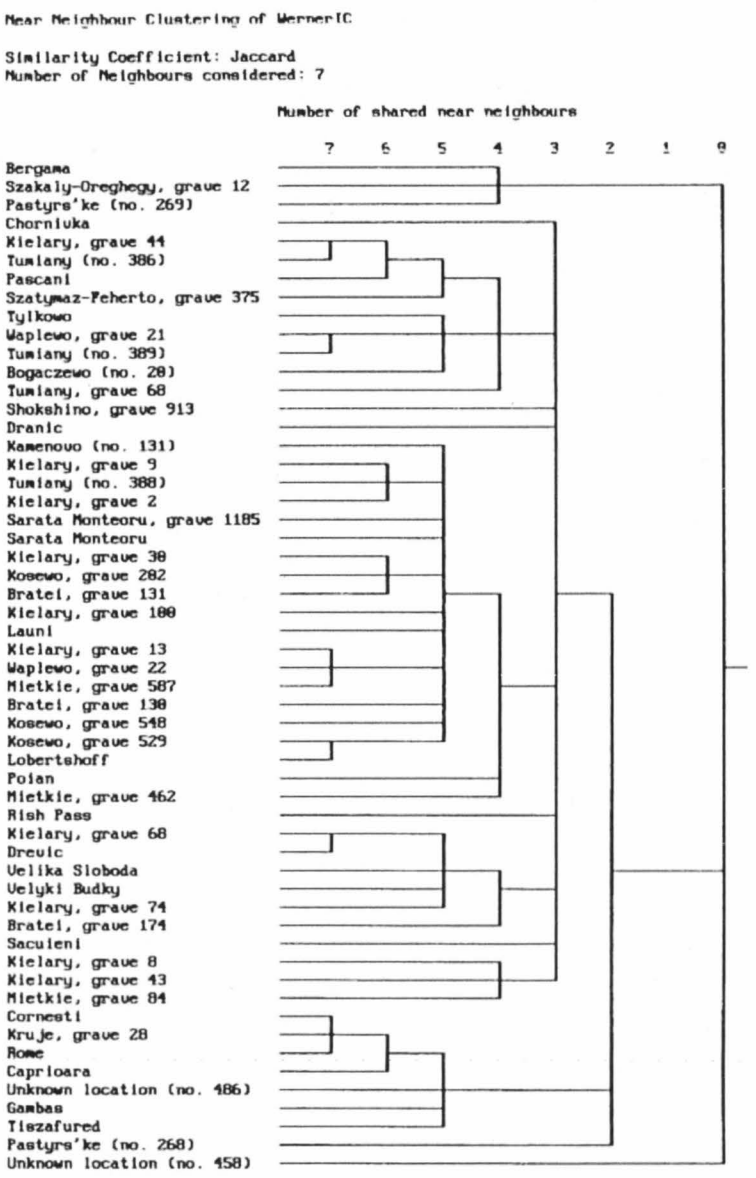

Fig. 8. Înserierea a 55 de fibule digitate „slave" de tip I C după Werner după metoda „celui mai apropiat vecin" (near neighbor cluster analysis).

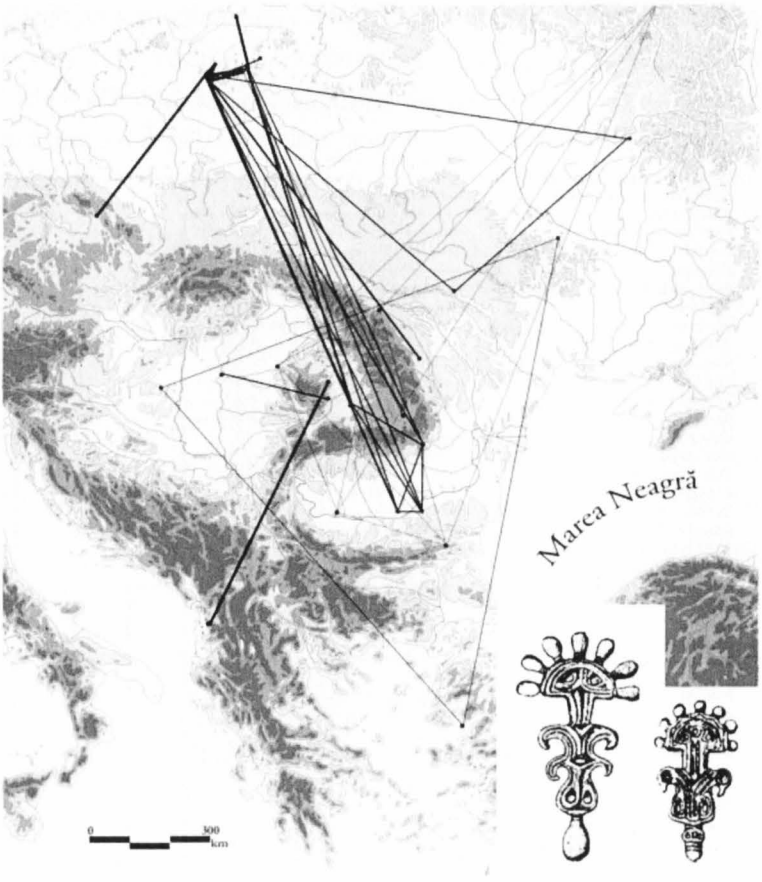

Fig. 9. Proiectarea cartografică a asemănărilor rezultând din înserierea a 55 de fibule digitate „slave" de tip I C după Werner prin metoda „celui mai apropiat vecin" (near neighbor cluster analysis). Liniile groase unesc exemplarele cu 7 vecini apropiați, cele mai subțiri pe cele cu câte 6, 5, 4 și, respectiv, 2 vecini.

Răspândirea modelelor ornamentale, așa cum rezultă ea din *cluster analysis* operată asupra fibulelor din categoria I C după Werner, indică, așadar, amplitudinea contactelor dintre producători și clienți, respectiv cumpărători. Decorul obiectelor metalice

sugerează mobilitate. A cui? Teoretic vorbind, răspândirea fibulelor de un anumit tip sau care au în comun ornamente specifice poate fi pusă pe seama unuia dintre cele trei feluri diferite de mobilitate: mobilitatea fibulelor și a purtătorilor acestora (sau chiar fără aceștia din urmă, de exemplu prin daruri sau comerț); mobilitatea modelelor de fibule, inclusiv a matrițelor pentru reproducerea ornamentelor originale; mobilitatea meșteșugarilor care poartă cu ei fibule gata făcute ori modele ale acestora (Leigh 1991, 117; Hines 1997, 213). Dintre cele trei opțiuni, cea mai răspândită este în momentul de față ideea că, în Evul Mediu timpuriu, meșteșugarii ambulanți cărau cu ei dintr-un loc într-altul modele din bronz ori din plumb. Cunoaștem câteva exemple de fibule digitate care confirmă ipoteza folosirii unor modele, dar încă și mai multe care contrazic această ipoteză. Nu sunt, de altfel, niciun fel de dovezi ale unor copii directe după fibule existente, chiar dacă unele elemente morfologice (placa semicirculară, piciorul sau lobul terminal) vor fi fost copiate destul de precis, probabil prin intermediul vreunui mijloc mecanic, de exemplu o matriță.

Pentru că nu avem dovezi de copiere directă, e nevoie să ne îndreptăm atenția de la producători spre utilizatori, adică spre cei care purtau aceste obiecte. În mormintele din Mazuria, fibulele digitate nu apar decât rareori laolaltă cu pinteni. Potrivit lui Eduard Šturms (1950, 21), acest fapt s-ar datora unei diferențieri între sexe: fibulele digitate s-au găsit, mai ales, în morminte de femei, în timp ce acelea cu pinteni sunt în morminte de bărbați (Despre producția locală a acestor fibule, vezi Dąbrowski 1980). În mediul merovingian, fibulele digitate apar în morminte de femei decedate la vârste de 20 până la 40 de ani, semnificând, după cât se pare, „pragul de vârstă" pentru a căpăta asemenea podoabe, ceea ce reprezintă o situație întru totul comparabilă cu depunerea de scuturi și/sau cu spade în mormintele de bărbați decedați la vârsta potrivită portului armelor (vezi Strauß 1992, 70; Dickinson 1993,39). În plus, analiza

trasologică a acestor podoabe indică o corelație directă între portul lor și vârsta purtătoarelor, ceea ce pare a sugera faptul că fibulele erau dăruite cu ocazia logodnei ori a nunții, după care femeia le purta pentru tot restul vieții (Martin 1987, 278 și 280; Nieke 1993, 129). Pe de altă parte, absența fibulelor ori a altor elemente de podoabă din alte morminte de femei arată că prezența lor era legată direct de rangul social.

În cazul descoperirilor de pe teritoriul României, fibulele digitate „slave" indică legături cu zone îndepărtate din Mazuria și din Crimeea, probabil prilejuite de încheganea unor alianțe matrimoniale. Exemplarele mai vechi aduse din Mazuria au fost repede imitate în variante simplificate, fără îndoială din cauza cererii tot mai mari de simboluri pentru afișarea identității de grup. Dat fiind faptul că multe dintre aceste artefacte s-au găsit în locuințe și, de asemenea, că într-o locuință, până acum a fost descoperită doar o singură fibulă, putem trage concluzia că aceste fibule digitate „slave" erau simboluri de identitate socială, indicând așadar rangul social al noilor elite aflate în ascensiune. Dar fibulele digitate „slave" nu sunt singurele artefacte folosite pentru a indica limitele de grup, poate chiar pe cele etnice. Putem pune serios la îndoială afirmația potrivit căreia ceramica modelată cu mâna, fără niciun fel de decor, pe care Ivan Borkovský a denumit-o de „tip Praga", ar fi putut vreodată să reprezinte etnicitatea slavilor, așa cum mulți mai cred încă în zilele noastre (Borkovský 1940; în ceea ce privește folosirea, uneori abuzivă, a sintagmei „(de) tip Praga", vezi Bubeník 1995; Gavritukhin 1997; Vida 1999; Sedov 2002; Cheben 2004; Kuna – Profantová 2005; Profantová 2009; Jelinková – Šrein – Šťástný 2012; Fylypchuk 2014). Într-un studiu anterior, am operat o *correspondence analysis* a peste 100 de vase ceramice din așezări și necropole datate în secolele VI și VII descoperite în România, Moldova și Ucraina, pe care le-am înseriat pe baza a șase raporturi dimensionale. Pe acestea din urmă s-a întemeiat și analiza lui

Michał Parczewski. Concluzia la care am ajuns este că atât pentru ceramica lucrată cu mâna, cât și pentru cea lucrată la roata olarului s-au folosit proporții foarte asemănătoare (fig. 6-7; vezi Parczewski 1993, 31-33; cf. Curta 2001b). Nu este deloc limpede cum ar trebui explicate astfel de asemănări formale între vase descoperite în localități aflate la mare depărtare una de alta. Arheologii nu prea discută asemenea probleme, deoarece conceptul de „cultură arheologică" presupune faptul că purtătorii unei asemenea culturi împărtășesc în mod inconștient trăsăturile definitorii ale culturii în cauză. În realitate, studiile de etnoarheologie, precum și arheologia experimentală au demonstrat în mod convingător că lipsa variațiilor din cadrul claselor ceramice este rezultatul unor nevoi practice legate de pregătirea hranei.

Este totuși la fel de adevărat că ceramica poate fi folosită drept purtătoare materială a „stilurilor simbolice". Autorii celor mai recente studii de tipologie ceramică, obsedați de ideea găsirii unei metode de a folosi ceramica pentru datări, au trecut, se pare, cu vederea semnificația ornamentului ceramic. În bazinul carpatic, ceramica lucrată la roată, de bună calitate, este decorată prin ștampilare, pe când în arealul de la est de Carpați ceramica lucrată cu mâna (mai rar la roata cu turații lente) este decorată cu alveole sau cu crestături pe buză. Cele mai vechi exemplare din această din urmă categorie ceramică se pot data în a doua jumătate a sec. al VI-lea (fig. 8; cu privire la alveolele sau crestăturile de pe buză, vezi Prykhodniuk 1998; Stanciu 2011; Kazanski 2012; despre decorul ștampilat, vezi Rosner 1987; Vida 1999,33-41; Gaiu 2003, 103; Hajnal 2006; Tóth 2006, 89-91; Szőke 2007; Bocsi 2012). Numai în bazinul carpatic, mai ales în Transilvania, cele două tehnici de ornamentare a ceramicii pot fi găsite laolaltă în aceeași așezare sau în aceeași necropolă, ba chiar și într-unul și același complex (de exemplu la Poian, un sit din zona centrală a României, datat în secolele VI-VII și cercetat de Zoltán Székely, vezi Székely 1992; despre slavii din

Transilvania, vezi Heitel 1994; Stanciu 2013; 2015b; Botár 2018; Curta 2018). Observații similare se pot face și pe marginea răspândirii instalațiilor de încălzit din locuințele descoperite la Dunărea de Jos, mai ales a cuptoarelor de lut din Muntenia (zona de sud a României), răspândire care contrastează frapant cu cea a cuptoarelor din cărămizi, descoperite în fortificațiile din secolului al VI-lea de pe celălalt mal al fluviului, în provinciile din zona de nord a Balcanilor (fig. 9; despre cuptoarele de lut, Rusanova 1993; Dolinescu-Ferche 1995; despre cuptoarele din cărămizi din zona de nord a Balcanilor, Dinchev 1997; un exemplu rar de cuptor din cărămizi descoperit la nord de frontiera dunăreană la Nica – Deleanu 1994).

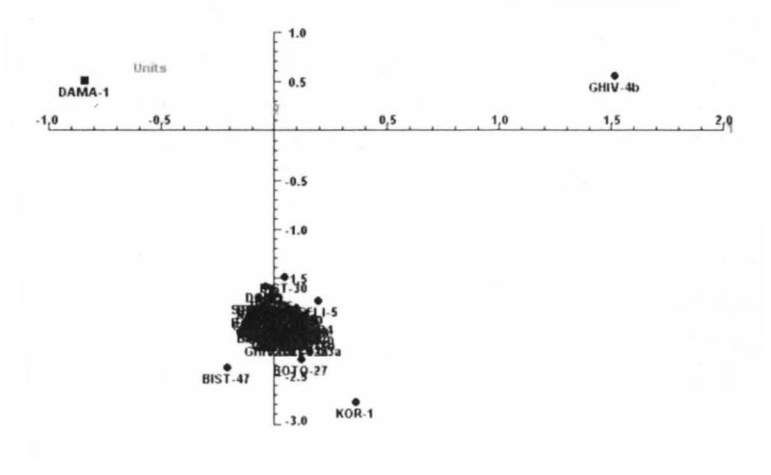

Fig. 10. Înserierea prin correspondence analysis a 112 vase pe baza a 6 raporturi de dimensiuni calculate după metoda lui Parczewski 1993.

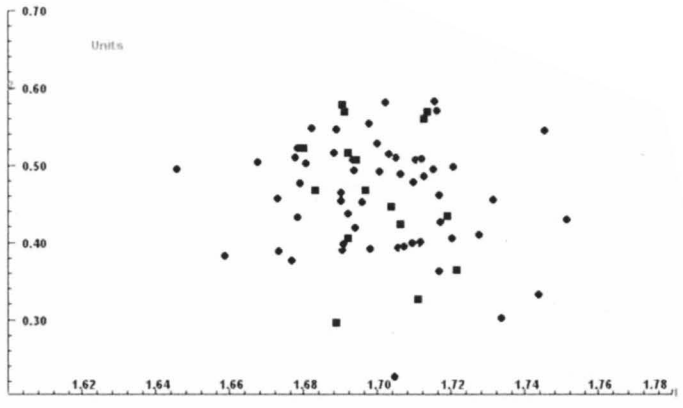

Fig. 11. Detaliu din înserierea prin correspondence analysis a 112 vase pe baza a 6 raporturi de dimensiuni calculate după metoda lui Parczewski 1993. Cercurile reprezintă vase lucrate cu mâna, iar pătratele vasele trase la roată.

Acolo unde cuptoarele de lut predomină, ele sunt de regulă asociate unei mari cantități de vălătuci de lut. Este foarte posibil ca acestea să fi fost menite a păstra pentru o perioadă mai îndelungată căldura înăuntrul cuptorului (Zakościelna-Gurba 1993; Stanciu 1998). Faptul că vălătucii apar numai în cuptoarele de lut ar putea indica într-adevăr o preocupare pentru satisfacerea nevoilor de bază, respectiv a unei temperaturi corespunzătoare (și, prin urmare, a unui minim confort) înăuntrul locuinței. Această preocupare ar putea, la rigoare, să ducă cu gândul la „regula mărimii încăperilor", pe care unii arheologi o consideră a fi legată de identitatea etnică (Baldwin 1987). Ar fi totuși greșit să vedem în vălătuci sau în casele cu podea adâncită dotate cu cuptoare de piatră sau de lut atribute ale etnicității slavilor (Despre vălătuci, a se vedea Stanciu 2001; despre casele cu podea adâncită ca fiind tipic slave, a se vedea Tel'nov 1991; Čremošnik 1980; Šalkovský 1998; Abašina 2004; Parczewski 2004; Viargei 2009; Fusek 2016; Bekić 2018; o analiză mai echilibrată la Šalkovský 2001; 2008;

Brather 2016; Samu 2017). Mulți cred că faza timpurie a culturii slave este caracterizată de o combinație de ceramică „de tip Praga", case cu podea adâncită și morminte de incinerație (pe urma celor afirmate, în urmă cu 40 de ani, de Kazimierz Godłowski; vezi Godłowski 1979).

În realitate, niciun grup etnic nu a folosit vreodată totalitatea culturii sale materiale pentru a se delimita de alte grupuri etnice. Etnicitatea este o chestiune de stil, mai exact o chestiune de „stil emblematic", iar stilul este o chestiune de opțiune. Lucruri atât de banale, precum pregătirea hranei ori producția obiectelor de podoabă, ar putea fi totuși folosite în delimitarea granițelor etnice, în măsura în care astfel de elemente de cultură ar fi selectate în defavoarea altora, care, la rândul lor, ar fi „deactivate", atenuate, tocmai pentru a *nu* indica vreo diferență vizavi de grupurile umane învecinate. Anumite artefacte sunt astfel „îmbibate" cu sens simbolic într-un context social, iar acest sens este supus schimbării. Pe scurt, etnicitatea înseamnă cultură în acțiune, ea nu se poate reduce la stereotipuri culturale. Această observație este valabilă cu predilecție pentru etnicitatea slavilor și are implicații directe asupra încercărilor de a o reconstitui cu ajutorul culturii materiale.

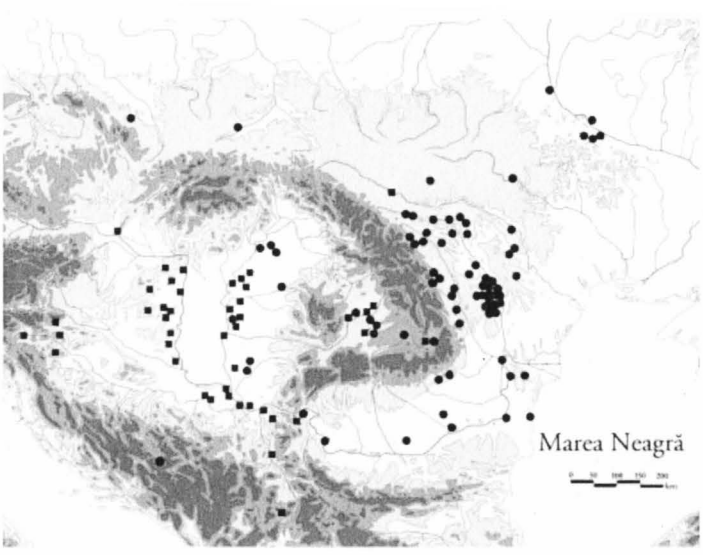

Fig. 12. Răspândirea ceramicii cu decor ștampilat (pătrate) și a celei cu alveole sau crestături pe buză (cercuri).

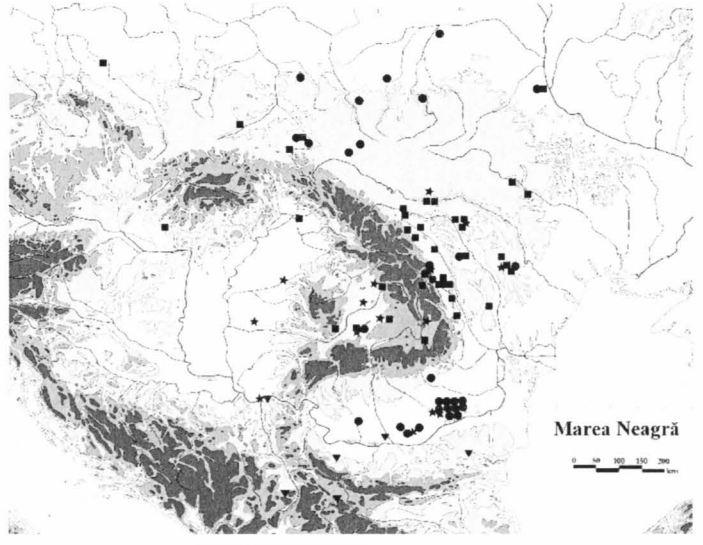

Fig. 13. Răspândirea instalațiilor de foc din așezările secolelor VI-VII: cuptoare de cărămizi (triunghiuri), de piatră (pătrate) și de lut (cercuri). Stelele indică așezări cu locuințe lipsite de orice fel de instalații de foc.

Unele situri din Europa răsăriteană sunt formate din grupuri de case dispuse în rânduri (vezi, de exemplu, Raškiv: Baran 1986; 1988). Altele, mai ales cele din apropierea Dunării, au o organizare mai complexă, adesea în forma unui spațiu central deschis înconjurat de locuințe (vezi, de exemplu, Dolinescu-Ferche - Constantiniu 1981). Distribuirea artefactelor în cadrul sitului corespunde spațiului delimitat de partea frontală a locuințelor, iar în acel spațiu se concentrau activitățile comunității, inclusiv ceremonii în care se consumau alimente specifice, precum lipiile produse cu ajutorul tipsiilor ceramice. (Despre aceste tipsii și despre folosirea lor există mai multe studii, de exemplu Babić 1972; Herrmann 1986; Krauss – Jeute 1998; Curta 2016; Stanciu 2017; despre distribuirea artefactelor care înconjoară spațiul delimitat de pereții frontali ai locuințelor, vezi Curta 2002; 2016b; Măgureanu 2015, 269-270). Acest spațiu servea deseori unor adunări colective sau pentru ospețe. În calitate de spațiu central al întregii colectivități, rezervat probabil unor evenimente religioase ori economice ale satului, acest loc putea căpăta rolul de simbol al comunității. El putea totodată să fie scena unor întreceri în context „extra-casnic" între lideri politici (sau numai aspiranți la puterea politică) ce aveau astfel ocazia de a-și etala simbolurile autorității în spațiul public.

Nu este, așadar, surprinzător că cele mai multe fibule digitate „slave" s-au găsit în locuințele din jurul acestui spațiu central. Dacă respectivele componente ale veșmântului feminin simbolizau o anume poziție socială, de exemplu cea de soție a unui șef de clan sau a unei căpetenii, atunci putem presupune că locuințele în care au fost găsite erau reședințele grupurilor familiale dominante sau ale conducătorilor comunității. Pe de altă parte, dacă spațiul central slujea și la organizarea unor festinuri, aceste căpetenii vor fi fost ceea ce am numit mai sus *big men*, deoarece câștigau autoritate în calitate de organizatori ai unor ritualuri

comunitare. Posibilitatea de a participa la asemenea ritualuri, aidoma accesului la bunuri „exotice", precum fibulele digitate, va fi fost deci o strategie de acceptare în grup a unor oameni cunoscuți autorilor bizantini drept „slavi".

Ca reacție la condițiile istorice rezultate în urma construirii fortificațiilor de frontieră din vremea lui Iustinian, observăm, prin urmare, o mobilizare politică și militară. Întruchipa oare acest lucru ceea ce numim identitate de grup, reprezentată prin stiluri emblematice? În caz afirmativ, ar putea acea identitate să fie numită etnicitate? Foarte posibil. Adăugăm însă că edificarea etnicității era cu certitudine însoțită de evidențierea unor diferențe sociale. Cu alte cuvinte, prin adoptarea unor veșminte cu fibule digitate „slave", indivizii își afirmau apartenența la noul grup, dar și poziția socială în cadrul elitei. Să fi fost oare această etnicitate *slavă*? Nu este exclus, cel puțin nu din punctul de vedere al autorilor bizantini, căci ei i-au „creat" pe slavi, în sensul că autorii bizantini au folosit termenul *Sclavenoi*, grec Σκλαβένοι și *Anti*, grec Ἄντοι, pentru a introduce o anume ordine în ceea ce va fi fost un proces mult mai complicat de identificare etnică a grupurilor umane care își duceau viața la nord de frontiera dunăreană. Apariția slavilor nu are, așadar, legătură cu etnogeneza, ci cu clasificarea și emblematizarea grupurilor umane în operele autorilor bizantini. Identitatea de grup ce ar putea fi numită „slavă" nu s-a născut, deci, în mlaștinile râului Prîpiat, ci în umbra fortificațiilor lui Iustinian.

Ce urmări ar avea această concluzie oarecum revizionistă pentru arheologia Evului Mediu timpuriu din Europa Centrală, de exemplu pentru teritoriul Cehiei de azi? Cu siguranță, nu putem ignora contribuțiile istoricilor și arheologilor cehi la studierea istoriei vechilor slavi. Unul dintre cei dintâi a fost Lubor Niederle, a cărui poziție teoretică poate fi catalogată drept pozitivistă. Niederle este cel care i-a îndemnat deopotrivă pe arheologi și pe

istorici să ia în considerare anumite artefacte pentru a reconstrui „cultura slavă de început", și tot el a lansat ideea folosirii acestor artefacte pentru identificarea etnicității slave în orice loc și la oricare moment istoric (Despre Niederle și cercetarea arheologică a istoriei slavilor timpurii, vezi Jelinková - Gavrituhin 2015; Petruhin 2015). Emanuel Šimek presupunea o legătură între ceramica romană și ceramica (medievală) pe care, încă din 1870, Rudolf Virchow o botezase „ceramica de horodiște" (*Burgwallkeramik*). Pentru această fază de tranziție, Šimek (1923) a ales denumirea de „tip Veleslavín", după numele unui cartier al orașului Praga, unde fusese descoperită ceramica cu pricina, și a avansat ipoteza potrivit căreia această ceramică imita ceramica „germanică" timpurie.

Spre deosebire de Šimek, Josef Schránil, urmașul lui Niederle la Universitatea Carolină din Praga, considera că vechea ceramică slavă s-ar fi dezvoltat din ceramica locală „pre-germanică" din epoca fierului (Schránil 1928). O ipoteză similară apare și în lucrarea lui Ivan Borkovský despre ceramica veche slavă din Europa Centrală. Autorul considera că olarii slavi preluaseră modelele ornamentale romane, pentru că, la urma urmelor, ceramica slavă se trăgea din cea romană. Ambele însă își aveau originea în tradiția celtică a olăritului. Borkovský considera că slavii, atunci când au ajuns în teritoriile Cehiei și ale Moraviei de azi, încă au mai găsit acolo o populație celtică de la care au preluat tehnica olăritului inventată în epoca fierului. Urmarea acestor considerații a fost că Borkovský, așa cum am arătat mai sus, a numit această ceramică „tipul Praga": un tip ceramic „național", exclusiv slav. Potrivit lui, „tipul Praga" definea olăria făcută cu mâna dintr-o pastă amestecată cu fulgi de mică, lipsită de orice decor. Aceasta ar fi fost, credea Borkovský, cea mai veche ceramică slavă, ale cărei forme și dimensiuni s-ar fi modificat apoi treptat sub influență romană, o schimbare semnificativă a teoriilor lui

Niederle (Borkovský 1940, 25 și 34-35). În sprijinul concluziilor sale, Borkovský cita descoperiri arheologice de la Praga și de la București. Acestea din urmă aveau o deosebită importanță pentru datarea absolută a tipului Praga, deoarece săpăturile arheologice din cartierul Dămăroaia (Rosetti 1934) au scos la iveală ceramică confecționată cu mâna, asemănătoare celei despre care Borkovský credea că aparține tipului Praga, dar și monede bătute în timpul domniei împăratului Iustinian (527-565). În ciuda dovezilor peremptorii provenite din săpăturile de la București-Dămăroaia și a lipsei oricăror argumente privind cronologia tipului Praga în Cehoslovacia, Borkovský afirma că descoperirile de la Praga trebuie să fi fost mai vechi decât cele din București (Borkovský 1940, 61).

Cartea lui Borkovský a apărut la numai câteva luni de la primele arestări în masă și de la închiderea instituțiilor de învățământ superior din timpul așa-numitului Protectorat al Boemiei și Moraviei aflat sub ocupație hitleristă. În cartea sa, el susținea că cea mai veche ceramică slavă s-ar fi dezvoltat din tradițiile locale ale epocii fierului, nicidecum din ceramica „germanică". Acest lucru a fost rapid interpretat nu numai drept critică a teoriilor lui Šimek, ci și ca o încercare de a proclama întâietatea și dreptul istoric al slavilor din Cehia și din Moravia, în dauna popoarelor germanice. Drept urmare, cartea a fost imediat retrasă din librării, iar Borkovský a devenit peste noapte un fel de erou al arheologiei cehe (De origine ucraineană, Borkovský a adus cu sine în Cehoslovacia, unde a emigrat în 1918, la vârsta de 21 de ani, verva naționalistă din patria sa, ce însoțise evenimentele politice care au urmat revoluției din februarie 1917. Despre Borkovský și rolul său în dezvoltarea arheologiei din Cehoslovacia, vezi Smetánka 2007; Klápště 2009: 112-119; Nechvátal 2009. Despre problema arheologică a întâietății slavilor pe teritoriul cehoslovac aflat sub

ocupație germană, vezi Blažek 2003; Sklenář 2003; Klimetzek 2009; Konrád 2009).

După război, „normalizarea" situației din arheologia cehoslovacă a constat în adoptarea metodelor învățaților sovietici. Teoriile lui Borkovský au fost înlocuite cu ideea venirii slavilor timpurii de pe teritoriul Ucrainei (Poulík 1948, 15–19). Alte ipoteze luau în calcul două valuri de imigranți în Slovacia, unul dinspre vest (din Moravia), celălalt dinspre sud. Teorii similare erau etalate și în legătură cu teritoriul Cehiei (Zeman 1968b, 673; 1984-1987; pentru variante recente ale acestor teorii, vezi Profantová 2011; 2015). Slavii erau de acum definiți prin tipul ceramic Žitomir-Korčak, „tipul Praga" fiind redus la o variantă locală a acestuia. În anii '60 ai secolului XX, câțiva arheologi slovaci au revenit totuși la ideea autohtoniei slave pe teritoriul Cehoslovaciei (Budinský-Krička 1963; Bialeková 1968; Chropovský – Ruttkay 1988, 19; Chropovský 1989, 33; chestiunea mai provoacă încă discuții: Mačala 1995; Fusek 2001).

Cei mai mulți arheologi cehi au înclinat spre ipoteza lui Jiří Zeman, care accentua faptul că nu numai ceramica, ci și bordeiele și mormintele de incinerație ar fi trebuit luate în seamă în definirea culturii slave. Spre deosebire de Kazimierz Godłowski, el considera că, cel puțin în cazul Cehiei, datarea celei mai vechi culturi slave se putea face prin analizarea mărturiilor arheologice ale conviețuirii celor mai vechi slavi cu ultimii germanici. Ivana Pleinerová a oferit răspunsul așteptat, prin săpăturile sale din așezarea de la Březno lângă Louny, unde ea credea că a găsit dovada coabitării ultimelor grupe germanice și a celor mai vechi grupuri slave (Pleinerová 1959; 1965; 1967; 1968; 1975; Zeman 1968a, 5; Pleinerová 2000 recunoaște existența a două așezări deosebite, cu un hiat cronologic între ele). Când, pe la jumătatea anilor '80, a devenit limpede că nu putea fi vorba de niciun fel de coabitare la Březno, Zeman și-a schimbat poziția, susținând de acum că o

cronologie a tipului Praga ar putea fi stabilită pe baza ceramicii lucrate cu mâna, descoperite în morminte de femei și de copii, datate în a doua treime a secolului al VI-lea și atribuite longobarzilor (Zeman 1984-1987, 47-48).

La început, istoricii au fost sceptici (vezi, de exemplu, comentariul lui František Graus în Zeman 1968b, 12-13), dar scepticismul s-a făcut nevăzut cu vremea. La ora actuală, istoricii consideră că ansamblul izvoarelor scrise pe care le avem la dispoziție confirmă ipoteza unei prezențe timpurii a slavilor în Cehia și în Moravia încă din secolul al VI-lea (Třeštík 1996; 1997; Ivanič 2011, 26-27; 2012).

Istoria vechilor slavi din Cehia îi pune pe cercetători în fața unor chestiuni dificile. Dintre ele, merită să ne concentrăm atenția asupra a trei aspecte esențiale. Dată fiind importanța colosală acordată de Šafárik relatărilor lui Iordanes despre veneții slavi, importanță pe care au preluat-o și celelalte generații de învățați cehi, se cuvine să încercăm o analiză a interpretărilor contemporane privitoare la trei izvoare scrise, care sunt cel mai adesea invocate în legătură cu prezența vechilor slavi pe teritoriul Cehiei de astăzi. În al doilea rând, este necesar să abordăm problema tipului ceramic Praga și a asocierii sale cu etnicitatea slavă. În sfârșit, problemele de cronologie sunt de o importanță capitală pentru orice încercare de reconstituire istorică.

Dušan Třeštík este cel care ne oferă poate cea mai cuprinzătoare analiză a sosirii slavilor în Cehia și în Moravia. El era familiarizat cu discuția istorică privind opera lui Iordanes, mai ales în legătură cu disputa dintre așa-numitele „școală de la Viena" și „școala de la Toronto", avându-i ca reprezentanți de vază pe Herwig Wolfram și, respectiv, pe Walter Goffart. Deși Třeštík îl citează pe cel din urmă, el împărtășea convingerea celui dintâi cum că *Getica* ar fi, de fapt, „opera lui Cassiodor în versiunea lui Iordanes" (Wolfram 1980, 3; Třeštík 1996, 251, nota 46). Este foarte posibil ca Třeštík să fi pus afirmațiile lui Iordanes din *Getica*

referitoare la slavi pe seama *Istoriei goților* scrisă de Cassiodor, știind că lucrarea lui Cassiodor (care între timp s-a pierdut), terminată cel mai târziu în anul 533, oferea un foarte util *terminus ante quem* privind prezența slavilor în Europa Centrală (Goffart 1988, 32–34). Třeštík a preluat și interpretarea textului lui Iordanes în viziunea Elenei Skržinskaja, care îi plasa pe slavi în bazinul carpatic puțin înainte de mijlocul secolului al VI-lea, adică în perioada în care se presupune că Iordanes era pe cale de a finaliza *Getica*. O asemenea interpretare se bazează pe identificarea localității *ciuitas Nouiotunensis* (*Getica* 35) cu orașul Neviodunum din sudul Pannoniei (Skržinskaja 1957, 6–10; Třeštík 1996, 257). Ca urmare a unei asemenea interpretări, Třeštík i-a plasat pe slavi, pe harta întocmită pentru a reda concepția lui Iordanes privind Scythia, la sud de un lanț muntos fără nume. Dacă însă privim mai atent istorisirea lui Iordanes privitoare la veneți, interpretarea lui Třeštík se dovedește eronată. Întâi de toate, este important să menționăm faptul că izvorul informațiilor lui Iordanes despre veneții slavi nu putea fi cel referitor la goți (*Getica* 28), și nici textul lui Cassiodor, așa cum presupunea Třeštík. Deosebit de clar este în acest sens episodul victoriei lui Vinitharius asupra unui anume Boz, regele anților. În acest pasaj din *Getica*, Iordanes a folosit o variantă neobișnuită a numelui (latin) al anților (*Anti* în loc de *Antes*). Singurul loc unde a mai procedat în acest fel este în *Romana* 52. În ambele cazuri, izvorul său va fi fost de limbă greacă, nu latină. Nu avem nicio dovadă că, în *Istoria goților*, Cassiodor s-ar fi slujit de transcrieri în limba greacă. Este, de asemenea, limpede că Iordanes avea o reprezentare imprecisă și adesea eronată a teritoriilor de pe partea cealaltă a frontierei dunărene. De exemplu, el descrie partea răsăriteană a Scythiei ca ajungând până „la râurile Tyras, Danaster și Vagosola" (*Getica* 30), fără a-și da seama că *Tyras* și *Danaster* se referă la unul și același râu. De partea cealaltă, înspre vest, el plasa frontiera Scythiei pe râul

Vistula, pe care o descrie ca având un curs pe direcția nord-sud, înspre ocean. Altfel spus, reprezentările geografice ale lui Iordanes nu confirmă interpretarea lui Třeštík privind *Getica*, conform căreia el i-ar plasa pe sclavini la sud de lanțul muntos pe care Iordanes îl numea „sarmatic".

Spuneam mai sus că Iordanes își imagina cursul Vistulei pe direcția est-vest, nicidecum pe direcția nord-sud (*Getica* 35), ceea ce ar indica faptul că, foarte probabil, el a folosit hărți ale unor itinerarii romane, aidoma celei cunoscută sub numele de *Tabula Peutingeriana*. Jiří Zeman afirma cândva că textul lui Procopius nu poate fi folosit drept izvor pentru configurația etnică din Europa Centrală în secolul al VI-lea (Zeman 1966, 162). Asemenea lui Iordanes, și Procopius avea doar o vagă reprezentare, adesea eronată, a realităților geografice din *barbaricum*, ba chiar și de la frontiera balcanică a Imperiului. Cu toate acestea, Dušan Třeštík credea că Procopius surprinsese în mod corect ceea ce se întâmpla dincolo de frontierele Imperiului. În sprijinul acestei convingeri, el cita două episoade din *Războaiele* lui Procopius, anume migrația herulilor spre Thule și povestea lui Hildigis (*Războaie* 6.15.2-4; 7.35.16 și 21-22; Třeštík 1996, 263-265), considerându-le pe amândouă ca fiind cât se poate de relevante pentru istoria slavilor de la începutul secolului al VI-lea. Ar fi, așadar, util să aruncăm o privire atentă asupra acestor episoade (pentru o excelentă trecere în revistă a semnificației acestor două episoade în istoriografia ceho-slovacă, vezi Hurbanič – Zervan 2019).

În cel dintâi, cititorul află că, după înfrângerea lor de către longobarzi, herulii s-au hotărât să emigreze „la marginea lumii", adică în Thule. Alți heruli, însă, s-au decis să se refugieze în Imperiu. Grupul migrator, condus de o seamă de oameni „de sânge regesc", a trecut prin ținuturile locuite de toate popoarele sclavinilor, unul după altul, după care a „traversat o mare întindere pustie", ajungând în cele din urmă la varni, „după cum li

se zice" (*Războaie* 6.15.2; varnii sunt menționați și în *Războaie* 8.20.2). Faptul că Třeštík a ales acest episod pentru a-și susține ipoteza se datorează, după cât se pare, cronologiei acestor evenimente, asupra căreia istoricii au căzut de acord. Se consideră, bunăoară, că migrația herulilor ar fi avut loc în anul 512 (Lakatos 1978, 89; Comșa 1995), ceea ce înseamnă că, în acea vreme, sclavinii trebuie să fi locuit nu departe de gepizi, ținând seama de faptul că herulii au fost nevoiți mai întâi să treacă prin ținuturile lor înainte de a traversa țara pustie și a ajunge la varni.

Să analizăm însă cu atenție funcția narativă și înțelesul acestui episod, a cărui interpretare va fi prin aceasta mult diferită de cea îndeobște acceptată. Acei heruli care emigraseră spre Thule și-au trimis ulterior doi candidați la poziția de rege asupra celorlalți heruli ce optaseră să locuiască în Imperiu. Unul dintre ei, pe care Procopius îl știe după nume (Datios), ar fi fost însoțit pe drumul dinspre Thule înspre Imperiu de fratele său Aordos și de 200 de tineri războinici heruli din Thule (*Războaie* 6.15.29). Aceste detalii sunt simetrice în raport cu cele pe care Procopius ni le dă cu privire la ceilalți heruli. După ce s-au răzgândit în privința candidatului din Thule, aceștia au luat legătura cu Iustinian, rugându-l să numească un rege asupra lor. Zis și făcut: împăratul a numit rege pe un anume Suartua, care însă la momentul confruntării cu numai 200 de războinici heruli, a fost părăsit de toți cei care până atunci i se supuseseră, el însuși dând bir cu fugiții la curtea din Constantinopol. Cât despre Datios, el nu mai apare nicăieri în *Războaie*, iar herulii ce i se alăturaseră au trecut cu toții sub stăpânirea gepizilor (*Războaie* 6.15.31-36; fratele lui Datios, Aortos, este însă menționat din nou, în contextul luptelor dintre gepizi și longobarzi. El a fost ucis de niște soldați romani, iar Suartua a devenit comandant de trupe romane trimise împotriva gepizilor; *Războaie* 7.34.45; 8.25.11).

Ce rol joacă migrația herulilor spre Thule în această poveste? Istorisirea celor întâmplate nu are decât un singur rost aparent, anume de a arăta incapacitatea barbarilor heruli de a-și alege singuri conducătorii cu care împăratul Iustinian să poată trata și negocia. Barbari de speța cea mai joasă, herulii sunt anarhici și nu au niciun fel de rațiune în hotărârile pe care le iau atunci când sunt orbiți de pasiuni și stăpâniți de setea de a ucide. Altfel spus, acest episod se vrea o oglindă a problemei gotice, care se afla în fruntea agendei politice a lui Iustinian în ultimii ani ai războiului din Italia. Potrivit lui Walter Goffart, povestea herulilor ce au migrat în Thule este menită, prin urmare, să dea un răspuns celor care, în cercurile apropiate împăratului, se întrebau ce e de făcut cu goții, după ce vor fi fost învinși definitiv (Goffart 1988: 86-96; Steinacher 2010: 358; Sarantis 2010: 394 și 399; Steinacher 2017: 150-151; *contra*: Sarantis 2016: 43-45). În orice caz, dacă citim relatarea lui Procopius ca pe o informație credibilă despre un traseu real prin regiunile Europei central-răsăritene, atunci ar trebui să îi atribuim lui Procopius două însușiri pe care în mod cert el nu le-a avut: cunoașterea detaliată a regiunilor de pe celălalt mal al Dunării, precum și lipsa unor idei preconcepute referitoare la tot ceea ce era legat de barbari.

Există însă și posibilitatea ca acest episod să nu fie decât o replică mascată pe care Procopius i-a adresat-o contemporanului său, Iordanes. Cel din urmă credea că evacuarea goților învinși din Italia n-ar fi fost posibilă, deoarece Scandza (de unde, pasămite, goții ar fi migrat la început) era mult prea neprimitoare, iar Scythia ar fi fost așa de bine controlată de alți barbari, încât nu ar fi putut accepta reîntoarcerea goților (Goffart 1988, 93). (Primul care a sesizat asemănările izbitoare dintre relatarea lui Procopiu și a lui Iordanes a fost Svennung (1967, 194-197). Deși despre concordanțele dintre textele lor s-a scris numai în legătură lui Scandza și cu Thule, tematica sclavinilor și a anților oferă argumente în plus în sprijinul

ideii că Procopius polemiza cu contemporanul său. În încercarea de a acorda o origine străveche slavilor, Iordanes scria despre *Venethi* (veneți), iar Procopius despre *Spori* (*Războaie* 7.14.29). Procopius îi înfățișa pe sclavini și pe anți ca pe niște nomazi (*Războaie* 7.14.24), în timp ce Iordanes le dădea drept sălașuri codrii de nepătruns și zonele mlăștinoase (*Getica* 35). Procopius insista în a-i localiza pe sclavini la frontiera dunăreană a imperiului (*Războaie* 5.27.1-2), pe când Iordanes afirma dimpotrivă că așezările sclavinilor se întindeau spre nord până la Vistula (*Getica* 35). Procopius afirma că pe sclavini și pe anți „nu-i conduce nimeni, căci dintotdeauna au trăit în democrație" (*Războaie* 7.14.22), pe când Iordanes scrie că anții aveau un rege pe nume Boz. Veneții cei blajini (*imbelles Veneti*) au fost învinși de Ermanarich, dar dintre toți veneții cei mai viteji (*fortissimi*) sunt anții, chiar dacă și pe ei i-a învins Vinitharius. Dimpotrivă, Procopius, într-un pasaj evident inspirat de comedia neo-attică, descrie un *quid pro quo* și stratagemele diplomatice ale anților ce s-au folosit de „falsul Chilbudius". Scopul acestei povești este de a arăta că, spre deosebire de sclavini, anții au devenit până la urmă aliații (*enspondoi*) lui Iustinian[12] (Szmoniewski 2010: 64-65; Bubenok – Prijmačenko 2011; Kazanski 2013; Kardaras 2016). În mod asemănător se pot pune în paralel și relatările lui Procopius și ale lui Iordanes despre huni; Curta 1999b, 327, n. 43; Curta 2019b).

Indiferent de situație, cei care se străduiesc să-i localizeze pe harta Europei actuale pe sclavinii cu care s-ar fi întâlnit herulii în drumul lor spre Thule, în mod evident nu realizează caracterul imprecis al reprezentărilor lui Procopius referitoare la geografia din *barbaricum*. Herulii ar fi trebuit să treacă prin teritoriile sclavinilor, iar apoi printr-un ținut pustiu pentru a ajunge la varni. Varnii se aflau însă aproape de longobarzi, care tocmai îi

[12] *Enspondoi* este echivalentul grec pentru *foederati*, cel puțin dacă ne referim la perioada respectivă.

învinseseră pe heruli. Riciulf fugise la varni, iar regele Wacho i-a mituit pe aceștia fără prea mare efort ca să-l ucidă pe rivalul său (*Războaie* 7.35.14-15; varnii trăiau dincolo de Dunăre, *Războaie* 8.20.2). În ambele situații, legătura cu varnii nu s-a făcut prin niciun teritoriu sclavin. Se pare așadar că, în conformitate cu estimările lui Procopius, ținuturile varnilor nu erau prea departe de cele ale longobarzilor, care tocmai ocupaseră țara herulilor. Prin descrierea migrației în Thule, Procopius vrea să dea de înțeles că herulii nu puteau ajunge direct la varni, deoarece drumul le fusese blocat de longobarzi, vechii lor dușmani. Ca atare, ei au fost nevoiți să aleagă un traseu ocolit, dar orice încercare de localizare mai precisă a traseului lor pe harta Europei Centrale nu poate lăsa deoparte faptul că Procopius n-avea nici cea mai vagă idee unde anume erau localizați acești semilegendari varni.

A susține că relatarea lui Procopius privind migrația herulilor în Thule ar fi o dovadă a prezenței slavilor în Europa Centrală, fie în bazinul carpatic, fie la nord de acesta, înseamnă a presupune în mod eronat că Procopius ar fi fost un bun cunoscător al geografiei Europei Centrale, cu deosebire a bazinului carpatic. În acest sens, este relevant faptul că, spre deosebire de Iordanes, Procopius nu are cunoștință de „munții sarmatici" și nu prezintă niciun râu la nord de Dunăre, detalii cunoscute lui Iordanes. Harta lui Procopius referitoare la Europa Centrală nu conține niciun detaliu, ci este – pur și simplu – o *terra incognita*.

La fel de problematică este și interpretarea episodului cu Hildigis. Cândva, prin anii '40 ai secolului al VI-lea (Lakatos 1973, 77), Hildigis, fiul lui Riciulf, a fugit la sclavini. După oferta lui Iustinian privind o alianță (*foedus*) cu longobarzii, Hilgidis și suita sa, formată din longobarzi și sclavini, a pornit-o spre gepizi. Ulterior, alături de suita sa, Hildigis s-a întors la sclavini, pentru ca mai târziu să ajungă în Italia, unde li s-a alăturat goților lui Totila, „având de partea sa o armată de nu mai puțin de șase mii

de oameni". După o serie de confruntări mărunte cu armata bizantină, Hilgidis a trecut iarăși Dunărea și „din nou s-a retras la sclavini" (*Războaie* 7.35.21-22; Kazanski 2014, 180-181; Kiss 2015, 151; Bystrický 2017, 36-37). Atunci când Procopius se referă la numeroșii însoțitori ai lui Hildigis, el folosește termenul de „armată" (*strateuma*) ceea ce, dacă ținem seama de sensul cu care acest cuvânt este folosit în *Războaie*, înseamnă, după cum se pare, trupe călare. (Despre traseul lui Hildigis, vezi Margetić 1992, 169. Hildigis reapare la Constantinopol în anul 552; *Războaie* 8.27.1-18).

Unde locuiau oare acei sclavini la care Hilgidis s-a întors de două ori? În interpretarea tradițională a acestui episod, căreia i s-a alăturat și Dušan Třeštík, aceștia s-ar fi aflat undeva prin Slovacia ori prin Moravia. Unicul argument în favoarea acestei interpretări era presupusa lor localizare în apropierea longobarzilor și a gepizilor, de unde preferința pentru regiunile nordice ori nord-vestice ale bazinului carpatic. O astfel de interpretare nu ține însă seama de informațiile lui Procopius referitoare la longobarzi și la gepizi. Asemeni altora (cum ar fi, de exemplu, Alekseev 2005, 159), nici Dušan Třeštík nu a observat că, la întoarcerea din Italia, Hildigis a traversat din nou Dunărea pentru a ajunge la acei sclavini, care îi oferiseră adăpost și mai înainte. Altfel spus, ca să ajungă iarăși la sclavini, el nu trebuia să traverseze nici teritoriile gepizilor, nici pe cele ale langobarzilor. Acei sclavini la care își căuta adăpost nu se aflau deci nici pe teritoriul de azi al Slovaciei, nici în Moravia, ci la frontiera dunăreană a Imperiului, adică tocmai acolo unde îi localizase și Procopius (*Războaie* 5.27.1). În plus, vecinii gepizi sunt prezentați ca având relații cu Sirmium și, practic, „cu toate orașele Daciei" (*Războaie* 7.33.8 și 7.24.17). Din aceste teritorii era ușor să ajungi în Italia (*Războaie* 7.34.41).

Gepizii controlau traversarea Dunării printr-un loc neprecizat de pe malul nordic înspre Dacia Ripensis, unde, potrivit lui

Procopius, majoritatea orașelor se aflau sub stăpânirea lor (*Războaie* 7.33.8; 7.34.17 și 35; Sarantis 2018, 223-224). În anul 551, „un mare număr de sclavini" a invadat Illyricum. Procopius afirmă că, deși armata fiilor lui Germanos era pe urmele lor, sclavinilor le-a reușit planul de a scăpa peste Dunăre încărcați cu multă pradă, căci gepizii, „care își închiriaseră serviciile, i-au luat sub oblăduirea lor și i-au trecut dincolo de fluviu", prețul fiind de o monedă de aur pe cap de persoană (*Războaie* 8.25.1-6; Gândilă 2018, 268). Conform celor relatate de Procopius în legătură cu faptele legate de Hildigis, sclavinii trăiau așadar undeva la frontiera Imperiului de la Dunărea de Jos.

Dušan Třeštík precum și alți eruditi cehi au adoptat ipoteza lui Henryk Łowmiański, care a făcut legătura dintre poemul atribuit episcopului Martin din Braga și slavii din Moravia (Łowmiański 1964, 313-314; Zeman 1966, 166; Klanica – Třeštík 1991, 18-19; Třeštík 1996, 258-259). Pe la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut, un arheolog sloven pe nume Jaroslav Šašel a avansat ideea potrivit căreia Martin de Braga s-ar fi născut în Pannonia de sud, de unde ar fi plecat cândva după anul 536 (când Sirmium, cel mai important oraș din acea regiune, a căzut sub stăpânirea gepizilor). În patria sa panonică, Martin nu numai că ar fi învățat latinește și grecește (ba chiar și limba goților și pe cea a celților), dar ar fi luat la cunoștință și de numeroase triburi barbare care, pasămite, ar fi menționate în poemul pe care îl va scrie mai târziu. Printre aceste triburi erau și slavii, fapt ce ar dovedi că ei se așezaseră deja în Pannonia de sud înainte de plecarea lui Martin de acolo (Šašel 1975; 1978). Třeštík, preluând ideile lui Šašel, a introdus câteva modificări în teza arheologului sloven. Potrivit lui Třeštík, poemul lui Martin nu s-ar baza pe amintirile sale din copilărie, ci pe un izvor bizantin pe care el l-ar fi citit la Constantinopol, unde s-ar fi dus după plecarea sa din Pannonia. Deoarece avarii nu sunt pe lista de triburi barbare din poemul lui Martin, acest poem ar fi fost

compus înainte de 568 (Klanica – Třeštík 1991: 19; Třeštík 1997, 30). Poemul cu pricina, intitulat *In basilica*, apare în trei antologii de versuri datate în secolele IX și X (Barlow 1950: 277-280). Titlul poemului indică un *titulus*, adică o poezie scrisă pentru a fi pusă la vedere într-o biserică ce era consacrată, după cât se pare, Sf. Martin din Tours, al cărui nume apare de două ori în poem (Farmhouse Alberto 1994, 220; *In basilica* nu seamănă cu niciuna dintre inscripțiile votive în versuri din secolele V și VI ce s-au păstrat în Spania; Vives 1969, 121-123). Cu cei 22 de hexametri dactilici ai săi, poemul *In basilica* nu seamănă nici cu vreunul dintre *tituli* pe care Sidonius Apollinaris, Paulinus de Périgueux și Venantius Fortunatus i-au scris pentru bazilica Sf. Martin din Tours. Cu toate acestea, poemul seamănă cu unele dintre operele poetice ale lui Venantius Fortunatus, mai ales cu *gratiarum actio*, o poezie pe care Venantius Fortunatus i-a adresat-o chiar lui Martin de Braga (Roberts 2017, 288-93). Potrivit acestei poezii, Martin din Braga ar fi provenit din vechi cetățeni romani de origine panonică („Pannoniae, ut perhibent, veniens e parte Quiritis"). Este vorba, bineînțeles, de o licență poetică menită a-l lega pe Martin din Braga de Martin din Tours (care era într-adevăr din Pannonia). Ceea ce voia Venantius să spună nu era că părinții lui Martin de Braga ar fi fost din Pannonia, ci că părinții săi spirituali, respectiv Sf. Martin din Tours, proveneau de acolo. Într-un pasaj din biografia Sf. Martin din Tours, Grigorie din Tours relatează pe scurt despre viața și faptele lui Martin din Braga, dar nu menționează nimic despre Pannonia (de Nie 2015, 466-467; pe baza datelor cronologice din text, se poate deduce că pasajul cu pricina a fost scris cândva între 573 și 579). Ceva mai târziu, în *Istoria* sa, Grigorie pomenește însă că Martin de Braga ar fi fost originar din Pannonia („Pannoniae ortus fuit"; *Istorii* 5.38). Pasajul respectiv a fost scris sub influența poemului lui Venantius Fortunatus (cu care Grigorie se afla în legături de prietenie).

Grigorie a transformat licența poetică a lui Venantius în „fapt istoric" (Espírito Santo 2007, 269). Dar faptul că Martin din Braga provenea din Pannonia apare și într-un alt poem, un epitaf pe care, după cum cred unii, Martin l-ar fi scris pentru sine însuși (Barlow 1950, 276). La o analiză mai atentă, cele două poeme (*In basilica* și epitaful) sunt însă foarte diferite, atât din punct de vedere prozodic, cât și stilistic. Este deci foarte probabil ca ele să nu fi fost scrise de una și aceeași persoană (Andrés Sanz 2010, 76). În orice caz, epitaful nu constituie nicio dovadă a originii panonice a lui Martin din Braga, ci numai a influenței târzii pe care a avut-o răstălmăcirea versului lui Venantius Fortunatus de către Grigorie de Tours. Cel care se afla atât geografic, cât și cronologic cel mai aproape de Martin din Braga, Isidor de Sevilla, habar n-avea nici despre originea panonică a acestuia, nici despre opera sa poetică, deși cărturarul vizigot declară răspicat că citise opera lui Martin (citând chiar titlul), inclusiv colecția sa de scrisori, care între timp s-a pierdut (Degrugillers-Billard 2009, 58; Andrés Sanz 2010, 75).

Partea centrală a poemului *In basilica* prezintă o lungă „listă de popoare", pe care Sf. Martin din Tours le-ar fi adus la credința creștină. Între acestea apare și *Sclavus*, menționat după numele *Pannonius* și *Rugus*, dar înaintea numelor *Nara*, *Sarmata* și *Datus* (Barlow 1950, 282). Jaroslav Šašel credea ca Nara s-ar referi la locuitorii provinciei Noricum (Šašel 1975, 151), dar arheologii cehi s-au grăbit să remarce faptul că rugii sunt menționați în listă, dar nu și longobarzii, ceea ar reprezenta, pasămite, un indiciu cronologic (anii '30 sau '40 ai secolului al VI-lea) pentru prezența slavilor în Europa centrală (Zeman 1966, 166; Váňa 1970, 61; pentru data de naștere a lui Martin de Braga, vezi Soares 1963, 14). Zdeněk Váňa a remarcat însă că ordinea etnonimelor din „lista popoarelor" nu corespunde distribuției geografice, ci cerințelor prozodice ale textului (Váňa 1970, 61). În plus, în privința listei, poemul *In basilica* se inspiră direct din două poeme ale lui

Sidonius Apollinarius care cuprind, fiecare, câte o enumerare de etnonime barbare (unele dintre ele inventate), alese la întâmplare pentru un pur efect retoric (Anderson 1996, 102 și 146; Farmhouse Alberto 1994, 219-220; Heather 1998, 96; Lotter 2003, 100, 139, n. 513; Mathisen 2011, 31). Dintre cele 14 etnonime din poemul *In basilica*, 11 se află și la Sidonius în aceeași formă. Același lucru este valabil și pentru cele două nume de dinaintea numelui *Sclavus* și după acesta, *Rugus* și *Sarmata*. (Dacă poemul *In basilica* ar fi fost scris de către Martin din Braga, ar trebui explicat cum ar fi putut el să cunoască poemele lui Sidonius Apollinaris, despre care în Spania vizigotă și în Gallaecia suevă nu se știa nimic în cursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea; Farmhouse Alberto 2002, 254-258). Singurele nume noi sunt *Nara*, *Datus* și *Sclavus* (Barlow 1950, 276). Cele dintâi, în ciuda multiplelor încercări de „descifrare", nu sunt decât nume de „umplutură", inventate pentru a completa cantitate silabică necesară unui metru perfect.

S-a considerat mult timp că Martin va fi preluat această informație dintr-o sursă grecească, deoarece în latină etnonimul *Sclavi* nu este atestat înaintea a două scrisori ale Papei Grigorie cel Mare, datate în anii 599 și, respectiv, 600 (Hartmann 1899: 154 și 249; Ronin 1995: 350-352; Curta 2001a, 50 n. 30 și 73). Forma scurtă a numelui slavilor (*Sclavi*, în loc de *Sclaveni/Sclavini)* provine din grecește (Primul autor de limbă greacă care a folosit-o a fost Ioan Malalas; Thurn 2000: 421; Litavrin 1991: 265-275; Curta 2001a: 45-46). Dar în latinește, forma scurtă la singular (*Sclavus*), dar cu sens generic (adică cu referire la mai mulți, dacă nu chiar la toți slavii), nu este atestată înaintea secolului al IX-lea (Ea apare, de exemplu, într-o lucrare polemică scrisă în jurul anului 870 pentru a reprezenta punctul de vedere al arhiepiscopului de Salzburg împotriva activității Sf. Metodie din Moravia; Lošek 1997, 102). Cel dintâi autor de limbă latină care a

folosit termenul la singular în chip generic a fost Sedulius Scotus,într-un poem scris pe la sfârșitul anilor '40 ai secolului al IX-lea pentru protectorul său, episcopul Hartgar de Liège (Meyers 1991, 91). Ceva mai târziu, călugărul Waldram de la mănăstirea St. Gallen scria două poeme în cinstea împăratului Carol cel Gras (881-888), dintre care unul conține o listă de nume etnice perfect simetrică celei din poemul *In basilica* (Winterfeld 1899, 328). Concluzia este de acum destul de limpede: *In basilica* nu a fost scris de Martin din Braga, ci mult mai târziu de un autor care a trăit în secolul al IX-lea, foarte probabil în Francia carolingiană. De aceea, acest poem nu are absolut nicio relevanță pentru istoria slavilor timpurii și, în orice caz, nu poate fi folosit drept dovadă a prezenței slave în Europa Centrală în secolul al VI-lea. Iordanes, Procopius și Martin din Braga nu ne pot spune nimic despre slavii din Cehia de azi, a căror primă mențiune datează tot din secolul al IX-lea. (*Analele regale france*, *Analele de la Fulda* și *Analele de la Metz* pomenesc de slavi pe teritoriul ceh în legătură cu evenimentele din anul 805; Kurze 1895, 120; Kurze 1891, 16; Simson 1905, 120. Nu mai menționăm aici referințele la slavi din cronica lui Fredegar, dat fiind faptul că localizarea evenimentelor menționate acolo și natura „statului" lui Samo sunt încă subiectul multor discuții contradictorii, vezi Lutovský – Profantová 1995; Curta 1997; Eggers 2001).

În ciuda numeroaselor complicații de interpretare cronologică, încă se mai crede că etnicitatea slavilor este reprezentată de tipul ceramic Praga ca un soi de „manifestare obiectuală" a etnicității acestora. Una dintre ipotezele cele mai persistente, dar și eronate în același timp, este că ceramica confecționată cu mâna, fără decor și cu margini drepte poate fi datată mai devreme decât ceramica cu decor incizat și că ea este, la urma urmelor, anterioară ceramicii confecționate la roata olarului, fie rapidă, fie cu turații lente. Jiří Zeman, de exemplu,

considera că ceramica confecționată manual și neornamentată găsită la Kozly, alături de un pieptene cu un singur rând de dinți și cu mâner triunghiular, ar trebui datată în prima jumătate a secolului al VI-lea (fig. 14; Zeman 1984-1987, 47-48).

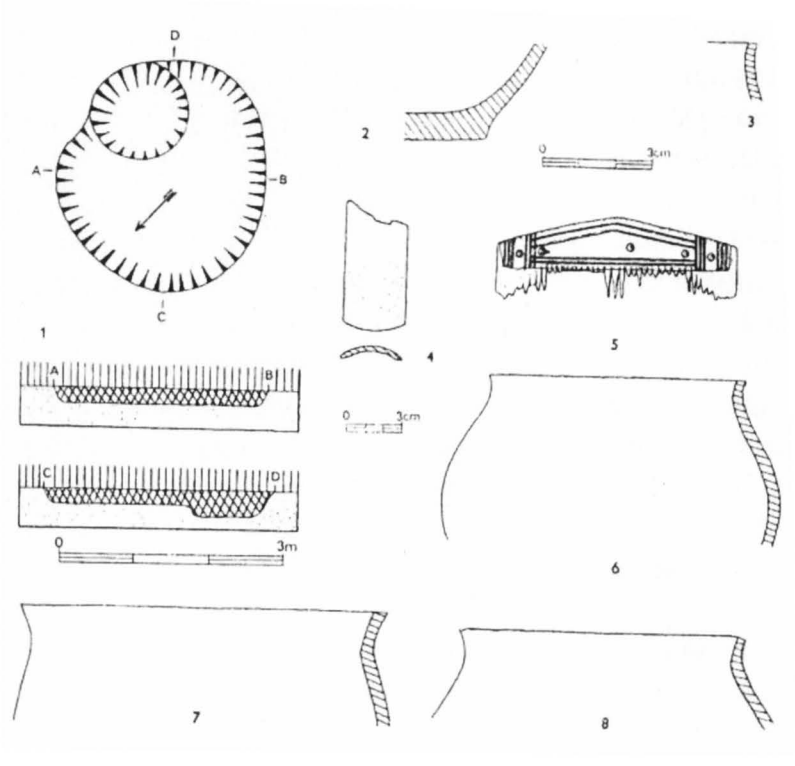

Fig. 14. Kozly (lângă Mělník, regiunea Boemiei Centrale, Cehia), groapă menajeră cu ceramică lucrată cu mâna și pieptene cu un singur șir de dinți și mâner triunghiular. După Zeman 1976.

Același tip de pieptene apare însă și la Horní Počernice alături de ceramică cu decor incizat (fig. 15; Vencl-Zadák 1985, 299, fig. 2), ceea ce pare a sugera faptul că ceramica ornamentată și cea neornamentată puteau foarte bine să coexiste. De fapt, analizele petrologice efectuate asupra unor materiale de la Roztoky indică

faptul că nu există diferențe semnificative între cele două tipuri de ceramică, nici în privința componenței minerale a pastei, nici în cea a microstructurii degresantului. Altfel spus, clasele stabilite prin analize tehnologice nu corespund clasificării morfologice a ceramicii (Kuna – Profantová 2005, 149 și 243-246). Din câte știu, până în momentul de față, nimeni din Cehia nu s-a ocupat de secvențele tehnologice folosite în producerea ceramicii. Olarii Evului Mediu timpuriu puteau împărți conceptual recipientele în componente separate, pentru a căror producție exista, deci, posibilitatea de a se folosi de diferite tehnici. De exemplu, olarul putea „deschide" o bucată de lut prin presarea cu degetele spre interior, ca apoi să profileze pereții recipientului (tehnica „extragerii") sau, dimpotrivă, putea produce recipientul în întregime prin adăugarea mai multor bucăți de lut de la margini spre fundul vasului (modelarea din bucăți de lut). Din punct de vedere cognitiv, avem de-a face cu aspecte culturale de bază, pe care le putem identifica în numeroase activități umane, indiferent de grupul uman avut în vedere (Richards 1982, 35; Rice 1987, 124-127; Guthnick 1988, 91-93; Cowgill 1990, 73; van der Leeuw 1994).

Din punctul de vedere al așa-numitul lanț operator (*chaîne opératoire*), este interesant de observat că toată ceramica produsă cu mâna descoperită în situl ucrainean de la Raškiv a fost produsă prin tehnica îmbinării unor fâșii de lut (Baran 1988, 52). Studierea atentă a unor mostre ceramice de la Roztoky i-a permis Naďei Profantová să identifice urme de instrumente cu care olarul dădea forma dorită marginii vasului și părții laterale. Au fost chiar identificate amprente pe suprafața vaselor (Kuna – Profantová 2005, 146-147). Clasele de producție nu au fost însă nici analizate, nici comparate printr-o analiză tipologică. Pentru a face comparații între situri, care să aducă astfel clarificările cerute, privitoare la identitatea etnică, asemenea studii sunt imperios necesare.

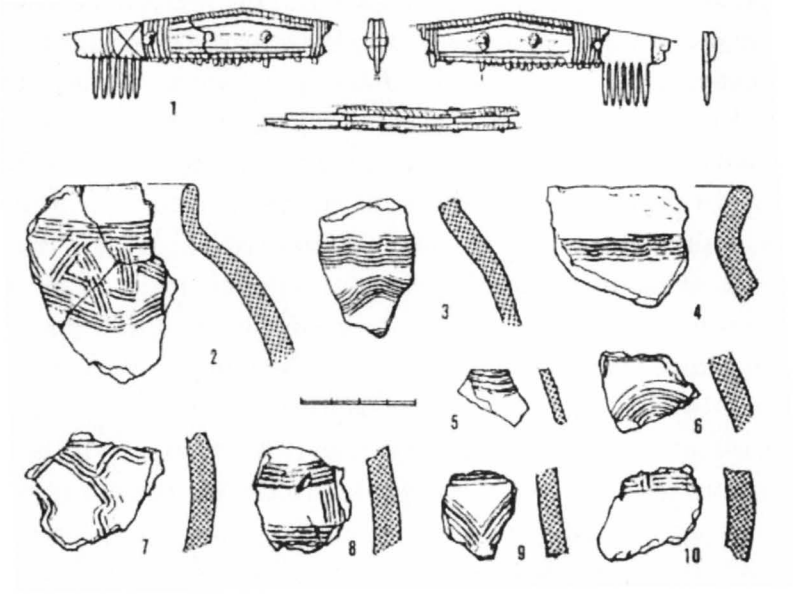

Fig. 15. Horní Počernice (Praga 20, Cehia), locuință descoperită în 1981 în punctul Svépravice: ceramică lucrată la roată cu turații lente cu decor incizat și pieptene cu un singur șir de dinți și mâner triunghiular. După Vencl - Zadák 1985.

O altă modalitate de analiză este reprezentată de abordarea vasului ca obiect utilitar, declarând că atât formele, cât și, într-o anume măsură, decorul sunt influențate de mediu și de condițiile de utilizare. Cunoștințele noastre actuale arată că există o corelație strânsă între formă și volum în materialul ceramic din siturile medievale timpurii (Bialeková – Tirpáková 1983). Experimentele arheologice efectuate la Březno au arătat că în oalele de trei litri se pregătesc cel mai bine ciorba și diverse alte fierturi, pe când în cele de un litru se păstrează laptele, atunci când astfel de vase nu au alte utilizări curente. Pentru diversele activități de bucătărie, sunt suficiente 11 vase de diverse forme, pe lângă alte trei vase din lemn (Pleinerová 1986, 162; Pleinerová – Neustupný 1987; vasele de lemn

se pot identifica arheologic, vezi Fusek et al. 1993, 34. În ce privește corelația dintre formă și volum în clasificarea ceramicii, a se vedea și Zedeño 1985). În plus, toate acestea sunt confirmate și de studiile etnografice, care indică faptul că, în gospodăriile de azi, un echipament complet de bucătărie cuprinde de la 8 până la 20 tipuri de vase (Hally 1986, 273 și 275).

Experimentele de la Březno au arătat de asemenea că producția de ceramică din Evul Mediu timpuriu se baza pe „prototipuri formale", șabloane mentale, pe care olarul le selecta în funcție de anumite grupe de atribute morfologice și care se pot recunoaște în cazul vaselor din aceeași „familie" (Buko 1992). Alte studii indică faptul că, în ciuda diferențelor de mărime, recipientele ce sunt corelate din punct de vedere funcțional au, în diverse seturi ceramice, aceleași proporții (Stehli – Zimmermann 1980; Whallon 1982). Vasele confecționate cu mâna din complexele medievale timpurii din Europa Centrală și Răsăriteană sunt de regulă asimetrice, ceea ce obligă la selectarea unei forme de clasificare ceramică care să se bazeze pe modulele de mărime, nu pe profiluri. Un alt avantaj al abordării modulare este faptul că mărimea vaselor nu influențează analiza (Tirpáková – Vlkolinská 1992, 184). În Europa Centrală, cea mai frecventă abordare morfologică se bizuie pe modulele dimensionale ale vaselor, determinate prin măsurarea dimensiunilor de bază, adesea după desene, nu după vase. Cu ajutorul acestora se pot apoi distinge formele diferențiate, în funcție de valorile măsurate. În aceste fel, apar clasele ceramice cărora li se atribuie o relevanță cronologică și care sunt folosite mai departe pentru a data siturile arheologice. Unul dintre lipsurile cele mai supărătoare ale abordărilor recente este absența oricăror preocupări teoretice privind problema covariației. În absența unui aparat conceptual pentru o analiză multivariațională, unii cercetători au corelat măsurători pe care tot ei le-au considerat a fi

relevante ori au preferat module din diagrame, cu scopul de a obține așa-numite „grupe morfologice" (Gening 1973; 1992; Rusanova 1976, 10-11; Parczewski 1993, 232; Fusek 1994, 68-70; Postică 1994, 15-16; Teodor 1996,12-13, 19-20; Stanciu 2011; o descriere detaliată și critica acestor tehnici la Curta 2001b, 90-94).

Ca urmare a acestor observații, putem spune că în continuare clasificarea ceramicii slave lasă de dorit. Cea mai importantă problemă este, după părerea mea, premisa potrivit căreia tehnicile analitice conduc la stabilirea unui șablon mental, respectiv a unei combinații de tehnologii și de factori funcționali, cognitivi și culturali care - în ochii multor arheologi - ar fi specifică vechilor slavi și numai lor. Ideea unui șablon mental se ascundea, fără doar și poate, în spatele demersului intuitiv al lui Borkovský, care a dus la „descoperirea" tipului Praga. Acest mod de abordare este încă predominant, în pofida existenței unor tehnici evident superioare de clasificare a ceramicii. El poate fi întâlnit la Gabriel Fusek în Slovacia, Michał Parczewski în Polonia, Ioan Stanciu în România, precum și la Dagmar Jelínková și Naďa Profantová în Cehia. Și totuși, nu există niciun fel de răspuns la întrebarea „ce proporții concrete ale recipientelor descriu tipul Praga așa cum îl înțelegea Borkovský?" Se presupune numai că acele clasificări rezultate din aplicarea tehnicilor analitice ar reprezenta categorii reale din mintea olarului și a utilizatorului din Evul Mediu timpuriu. Altfel spus, mulți cred încă, bunăoară, că tipurile principale de vase stabilite la Roztoky prin studierea caracteristicilor modulare ale ceramicii erau ca atare cunoscute și locuitorilor din așezarea medievală timpurie de acolo (Kuna – Profantová 2005, 157, fig. 58).

Gabriel Fusek, Michał Parczewski și Dagmar Jelínková s-au ocupat de clasificarea ceramicii din complexe arheologice răspândite în regiuni destul de întinse, respectiv în Slovacia, Polonia și Moravia. Toți trei au pornit de la premisa că aceste

clasificări au fost cunoscute nu numai locuitorilor dintr-un anumit sat medieval timpuriu aflat în oricare din regiunile menționate, ci și membrilor altor comunități mai îndepărtate. Drept urmare, clasele ceramice ar reflecta implicit un anume tip de „limbaj comun" al olarilor slavi, un fel de echivalent material al limbii slave comune. În ciuda unor diferențe semnificative în ceea ce privește degresantul, tehnicile de producție și dimensiunile, se presupune că aceleași clase erau cunoscute tuturor utilizatorilor din Evul Mediu timpuriu ce locuiau în Polonia, Slovacia și Moravia. În încercarea lor de a folosi aceleași clase ceramice pentru definirea materialului din toate complexele analizate și de a extinde analiza mult dincolo de complexele unei singure așezări, cu scopul de a identifica grupuri morfologice cu un înalt grad de coerență, arheologii s-au trezit astfel că vânau o țintă mișcătoare.

Trebuie remarcat că tentativele de clasificare a ceramicii slave s-au îndreptat spre acele regiuni în care s-a presupus absența unor populații pe care slavii nou veniți le-ar fi putut întâlni sau în care slavii puteau fi socotiți drept „autohtoni". „Puritatea" unor tipuri ceramice astfel stabilite ar fi asigurat, așadar, diferențierea ceramicii slave din complexe descoperite în regiuni cu mai mare diversitate culturală, precum Balcanii sau bazinul carpatic.

Dacă în trecut utilizatorii slavi puteau recunoaște un vas slav oriunde l-ar fi văzut, se presupune că și în regiunea Dunării mijlocii ori în Balcani utilizatorii neslavi erau tot atât de capabili să recunoască tipul Praga și să evite folosirea lui deoarece acesta nu i-ar fi reprezentat. În zonele de contact cultural, prin urmare, arheologii presupun existența mai multor șabloane mentale. Dat fiind faptul că atât tipurile de ceramică slavă, cât și cele de ceramică „autohtonă" trebuie să fi avut un nivel ridicat de coerență, diversele șabloane mentale ar fi trebuit să fie ușor de recunoscut și de deosebit unul față de celălalt. Acesta nu este

însă cazul în Cehia, mult timp considerată drept zonă cheie pentru înțelegerea contactelor culturale dintre slavi și populația anterioară „germanică". Este vorba tocmai de insuficiența acelei coerențe eronat definită prin șablonul mental. Acest lucru a condus, la numai doi ani după apariția influentei cărți a lui Borkovský, la concluzia că tipul ceramic descoperit într-un mormânt din secolul al V-lea de la Slížany ar aparține tipului Praga (Červinka 1942, 367; a se vedea și Jażdżewski 1959, 54, 55, fig. 2. Borkovský a introdus „tipul Praga" în literatura de specialitate cu câțiva ani înainte de a-și publica faimoasa sa carte; Borkovský 1936-1938).

După cum scria Zdeněk Váňa în urmă cu aproape o jumătate de secol, ceramica de tip Praga descoperită la Březno se asemăna așa de mult cu ceramica lucrată cu mâna din faza mai veche („germanică", neslavă, din secolul al V-lea) a așezării, încât vasele cu margini drepte din complexele anterioare de-abia se puteau deosebi de vasele din perioada slavă (Váňa 1970, 62). Și Eugen Teodor a arătat că, prin compararea unghiurilor de înclinare a buzelor și a gâturilor ceramice, se poate observa o mare variabilitate în cadrul așa-zisului „tip Praga", între complexele descoperite în sudul României (București, str. Soldat Ghivan, București Ciurel) și în cele atribuite tipurilor Korčak și Pen'kivka. Teodor a mai stabilit și existența unei diversități volumetrice a vaselor de tip Praga din Europa răsăriteană: 3,138 l în medie pentru tipul Korčak, dar 3,685 l în Polonia, 4,104 l în Slovacia și numai 2,6 l în sudul României (Teodor 2005, 216, 217, fig. 6).

Ne-am fi așteptat ca, din cauza contradicțiilor flagrante dintre definiția „fuzzy" a tipului Praga, așa cum apare la Borkovský, și eforturile actuale pentru a delimita matematic clasele ceramicii lucrate cu mâna din secolele VI-VII, tot mai mulți cercetători să aibă rezerve și să se distanțeze critic de interpretarea arheologică a istoriei slavilor timpurii. În ciuda scepticismului singular al lui

František Graus, la ora actuală există tendința de a amplifica și dezvolta metoda descrierii morfologice a complexelor, fără a abandona, în același timp, ideea lui Borkovský referitoare la existența unui tip ceramic specific slavilor. Nici până astăzi n-a fost lămurită întrebarea dacă un astfel de tip a existat cu adevărat. Nu este cunoscut nici unde și nici când va fi apărut acest tip și cum s-a putut el răspândi pe un areal atât de vast, din mlaștinile Prîpiatului până în Cehia, fără să fi suferit modificări semnificative în zonele de contact cu alte culturi. Așadar, în pofida unor probleme serioase de definiție și interpretare, „tipul Praga" rămâne pentru mulți arheologi însemnul etnic favorit al slavilor, echivalentul ceramic al conceptului de *ethnische Tracht*, atât de iubit de arheologii aflați în căutarea însemnelor identității de grup. Expus în muzee și prin reviste, „tipul Praga" întrupează expresia indescriptibilă, dar totuși concretă, a etnicității slave. El slujește astfel unui alt scop – clasificarea oamenilor, nicidecum a artefactelor.

În timp ce perspectivele unor cercetări aprofundate în domeniul ceramicii medievale timpurii din Cehia sunt estompate fie de interminabile dezbateri despre cum să fie descrise mai bine formele ceramice, fie de la fel de neproductivele discuții despre apartenența etnică a tipurilor ceramice, în ultimii ani s-au înregistrat nu mai puțin de 150 de situri cu așa-numita ceramică de tip Praga. Cele mai multe dintre ele, însă, au fost incomplet săpate, iar majoritatea titlurilor referitoare la aceste descoperiri se limitează la observații pe baza cercetărilor de suprafață, a descoperirilor izolate ori a unor modeste acțiuni de conservare. Doar o mică parte dintre aceste situri ar putea fi datată cu oarecare precizie, ceea ce atrage după sine serioase îndoieli cu privire la datările propuse, de genul „cea mai veche fază a culturii tip Praga este din secolul al VI-lea e.n." (Kuna – Profantová 2005, 73-84).

În anii '60 ai secolului trecut exista convingerea că prezența slavilor în Europa Centrală fusese confirmată atât de Procopius, cât și de Martin din Braga. Ceramica de tip Praga trebuia datată așadar înainte de secolul al VII-lea. Mai întâi, arheologii s-au străduit să demonstreze acest lucru pe baza ideii unei coabitări a ultimei generații de populație germanică din așezarea de la Březno cu prima generație de populație slavă care ar fi venit acolo (Pleinerová 1965; Zeman 1966, 187; 1968a, 6). Așa cum arătam mai sus, Jiří Zeman a încercat să stabilească datarea celei mai vechi faze a culturii slave din Cehia la începutul secolului al VI-lea, pe baza descoperirii în așezarea de la Kozly a ceramicii de tip Praga (confecționată cu mâna și fără decor) dimpreună cu un pieptene cu un singur șir de dinți și cu mâner triunghiular (fig. 14; Zeman 1984-1987, 47-48).

Ideile lui Zeman n-au avut ecou doar în literatura de limbă cehă (de exemplu Bubeník 1994), ci și la autori străini (cel mai recent din această serie fiind Gavrituhin 2005, 415, 420, fig. 12/4). Zeman observa pe bună dreptate că un pieptene similar s-a găsit și în casa cu podea adâncită de la Praga-Bohnice, tot cu ceramică lucrată cu mâna și fără decor, inclusiv un fragment de tipsie. Tipsii apar alături de ceramică produsă cu mâna și fără decor și în complexul 9 de la Kadaň (Bubeník 1972, 376 și 377 fig. 3/1) precum și în complexul 664 de la Roztoky (Kuna - Profantová 2005, 31-32 și 476 fig. 226/7). Cu toate acestea, tipsiile fac cel mai adesea parte din complexe care au atât ceramică fără decor, cât și ceramică decorată, ca de exemplu locuința 80 de la Mutěnice (Klanica 1993, 85 și 86 fig. 3/1), precum și gropile menajere descoperite la Březno (Pleinerová 2000, 15, 20 și 80 fig. 44/8) și la Opolánky (Princová-Justová 2004, 123 și 125 pl. 3/28 apare, 30). Descoperirile din locuința 80 de la Mutěnice, unde a fost găsită și ceramică cu decor incizat și ștampilat, arată cât de precauți trebuie să fim în a data și a interpreta un astfel de material, dat

fiind că tipsiile găsite în locuința 55 de la Praga-Běchovice împreună cu ceramică lucrată cu mâna și cu decor ștampilat au fost datate pe baza analizei radiocarbon a unei probe de cărbune din umplutura locuinței în anul 525 ± 100 (Vencl 1973, 351-352; 357-358, 363 fig. 12/7; 13/8, 12; 17/8; pentru o abordare critică a rezultatelor analizei, vezi Curta 2017, 141).

Ipoteza unei simbioze germano-slave la Březno a fost între timp abandonată, căci e limpede că acolo avem de-a face cu două așezări (ori cu două faze de locuire) diferite. Mai există deci vreun argument în sprijinul datării la începutul secolului al VI-lea a celor mai vechi situri zise slave?

Piepteni cu un singur șir de dinți similari celui de la Kozly s-au descoperit și în alte așezări din Cehia (Horní Počernice: fig. 15; Vencl – Zadák 1985, 297-302, fig. 2/1; Bohnice, mormântul 1: Fridrichová – Profantová 1997, 51-52; 58 fig. 3; Roztoky, locuința 911: fig. 16; Kuna – Profantová 2005, 39 și 496 fig. 246/1) și din Moravia (Mutěnice, locuințele 7 și 37: Klanica 2008, 20, 42, 24 fig. 13/12, 37 fig. 26/5; Olomouc, groapa menajeră 3768: Balcárková 2010, 187 fig. 26). În nici unul dintre aceste cazuri nu s-au găsit și artefacte cu datare sigură fie în secolul al VI-lea, fie în cel de-al VII-lea. (Unele analogii pentru penseta descoperită în mormântul de incinerație de la Bohnice, alături de un fragment de pieptene cu un singur șir de dinți și cu ceramică presupusă a fi de tip Praga sunt datate în secolul al VI-lea, altele în secolul al VII-lea.

Dintre analogiile din secolul al VI-lea merită citate următoarele: Klučov mormântul 18, cu o fibulă în formă de S (Svoboda 1965, 247, pl. 56/1); Mochov mormântul 15, alături de un vârf de lance (Zeman 1958, 438-439, fig. 17/5); Záluží mormântul 36, alături de un castron confecționat cu roata (Svoboda 1965, 289-290, pl. 100/9); Berekhát mormântul 176, alături de un pieptene cu un singur șir de dinți (Csallány 1961, 87,

pl. 74: 13); Kiszombor mormântul 229 alături de un pieptene cu două șiruri de dinți (Csallány 1961, 184, pl. 136/33). Dintre analogiile din sec. VII menționăm în special: Szeged-Kundomb mormântul 291, alături de cercei avari timpurii cu pandantiv globular (Salamon – Sebestyén 1995, 37, 99 pl. 36/291.6). Există analogii încă și mai târzii, din secolul al VIII-lea, de exemplu Boly mormântul 20, alături de o cataramă cu placă pentagonală din faza avară târzie (Papp 1962, 174-175, pl. 8/21)). Asemenea piepteni erau, așadar, în uz la vremea în care este atestată atât ceramica fără decor, cât și cea decorată, ceea ce este în contradicție cu presupusa existență a două faze distincte de dezvoltare a tipului ceramic Praga (cea mai veche, numai cu ceramică fără decor, urmată de o alta în care apare ceramica decorată). Deocamdată nu se poate stabili cu precizie data la care s-au folosit pieptenii cu un singur șir de dinți și cu mâner triunghiular. În plus, deși pieptenii cu un singur șir de dinți sunt relativ comuni, iar variante cu mâner triunghiular apar în secolul al VI-lea și în localități din Austria, Ungaria și Slovenia, nici una dintre aceste descoperiri nu poate fi comparată cu cele din Cehia și din Moravia, căci acești din urmă piepteni sunt mai scurți și mai ascuțiți, având un decor foarte simplu.

La fel de problematică este și datarea unor fragmente de pieptene cu două șiruri de dinți descoperite în două morminte de incinerație de la Přítluky (Poulik 1951, 114-115, fig. 68, 72, 73). Piepteni cu un decor similar au fost descoperiți și la Roztoky (Kuna – Profantová 2005, 27 și 468 fig. 218: 2). Ornamentul cu punct în mijlocul unui cerc, așa cum apare la Přítluky și la Roztoky, este cunoscut și din descoperiri datate în secolul al VI-lea din Transilvania (locuința 33 de la Bratei și locuința descoperită la Biharea-Baraj, în ambele cazuri cu ceramică la roată și cu ornament lustruit (Bârzu 1994-1995, 265, 271; 291 fig. 17/12; Dumitrașcu 1992, 203-204, 203 fig. 10); din Ungaria

(Szentes-Kökényzug mormântul 34: Csallány 1961, 29, pl. III/12); din Serbia (Jakovo, mormântul descoperit în 1904; Dimitrijević 1960, 7, pl. I/6); și din Slovenia (Dravlje mormântul 43, mormântul unui bărbat cu craniul deformat artificial; Slabe 1975, 103, pl. 17/1; și Kranj, mormântul 214; Stare 1980, 114, pl. 68/11)(fig. 13). Două fragmente de piepteni din mormântul I/50 de la Přítluky sunt ornamentate cu mănunchiuri de incizii verticale, un tip de decor ce apare în secolul al VI-lea și pe exemplare descoperite în localitățile Piatra Frecăței (mormântul E242; Petre 1987, 74, pl. 135, fig. 218 a, b), Kiszombor (mormântul 87; Csallány 1961, 177, pl. CXX/8) și Szentes-Kökenyzug (mormântul 53 ; Csallány 1961, 32, pl. II/11).

Alte două descoperiri indică o analogie de referință cu mormântul 89 de la Kiszombor, unde pieptenele a fost găsit dimpreună cu o cataramă de bronz fără placă, cu spin în formă de scut, tipică pentru secolul al VI-lea (Csallány 1961, 177, pl. CXIX/2. Un alt pieptene asemănător provine din mormântul 178 al aceleiași necropole; Csallány 1961, 182, pl. CXXX: 1. Luděk Galuška a propus datarea în prima jumătate a secolului al VI-lea a fragmentului descoperit în locuința 8 de la Ostrožská Nová Ves, dar fragmentul este prea mic pentru ca propunerea să poată fi acceptată; Galuška 1990, 572, 578, fig. 4/3).

Fie că folosirea unor analogii așa de îndepărtate pentru pieptenii de la Přítluky este adecvată, fie că nu, cel puțin unele dintre mormintele din acea necropolă ar putea, teoretic, să fie datate mai devreme, respectiv în secolul al VI-lea. Numai publicarea integrală și corespunzătoare a tuturor descoperirilor de la Přítluky ar permite confirmarea sau infirmarea acestei ipoteze. În orice caz, nu toți pieptenii cu două șiruri de dinți se datează în secolul al VI-lea. Un alt pieptene, descoperit la Praga-Bohnice dimpreună cu ceramică lucrată cu mâna și fără decor (fig. 18), are o bună analogie în locuința 2 de la Biharea, unde apare ceramică lucrată cu mâna și cu alveole pe

buză, dar și ceramică cenușie lucrată la roată, cu ornament incizat și canelat (fig. 19) (Zeman 1976, 153, 154, 193, 207, fig. 30; 46: 8; 51: 1; Dumitrașcu 1978; 1994, pl. 85: 5, 6, ceramică produsă cu mâna). Atât ceramica cenușie, cât și decorul cu alveole pe buză sugerează o datare în epoca avară timpurie, adică aproximativ 570–630/650).

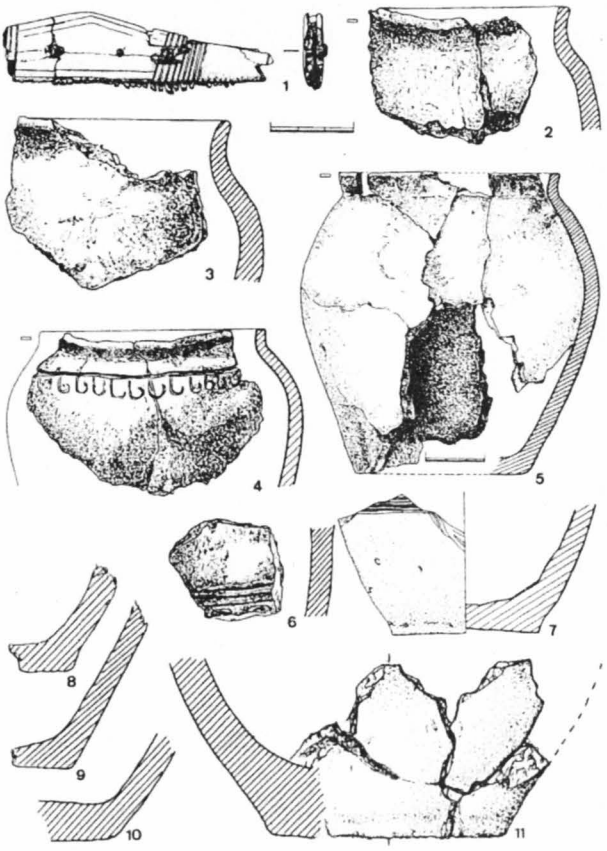

Fig. 16. Roztoky (Praga Vest, Cehia), locuința 911: ceramică lucrată cu mâna (fără decor, dar și decorată cu semne incizate) și la roata cu turații lente, cu decor incizat, precum și un fragment de pieptene cu un singur șir de dinți și mâner triunghiular. După Kuna - Profantová 2005.

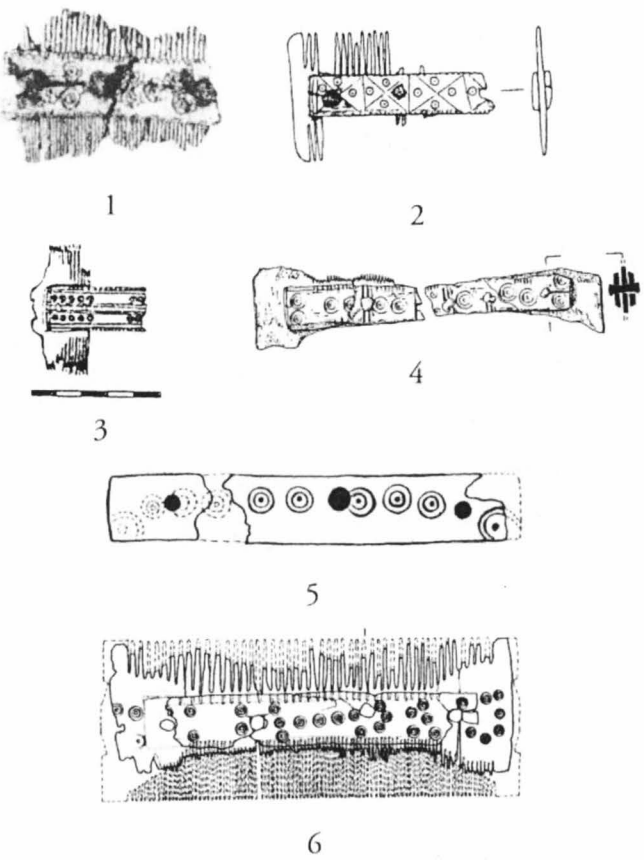

Fig. 17 Piepteni cu două șiruri de dinți și decor din cercuri cu puncte la mijloc: 1 Belgrad Jakovo (Serbia), mormântul descoperit în 1904; 2 Bratei I (jud. Sibiu, România), locuința 33; 3 Roztoky (Praga Vest, Cehia), locuința 842; 4 Kranj (Slovenia), mormântul 214; 5 Szentes Kökényzug (comitat Csongrád, Ungaria), mormântul 34; 6 Ljubljana Dravlje (Slovenia), mormântul 43. După Dimitrijević 1960; Bârzu 1994 1995; Kuna - Profantová 2005; Stare 1980; Csallány 1961; Slabe 1975.

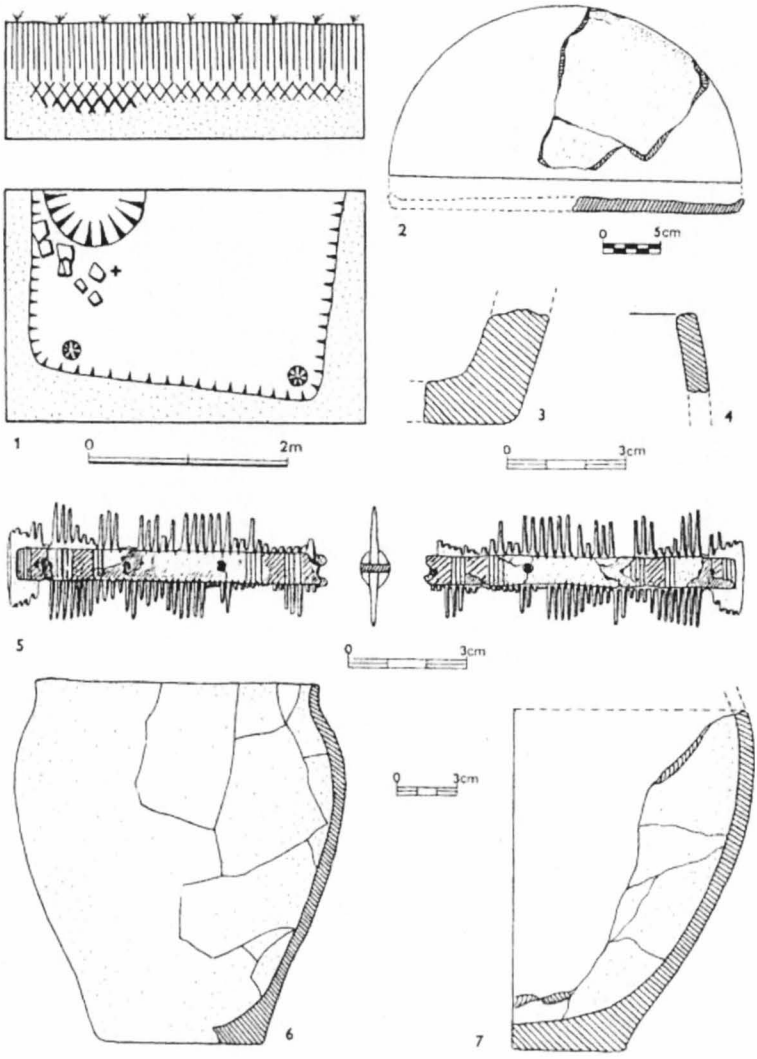

Fig. 18 Praga Bohnice (Cehia), fragmente de ceramică lucrată cu mâna (inclusiv un fragment de tipsie) și un pieptene cu două șiruri de dinți. După Zeman 1976.

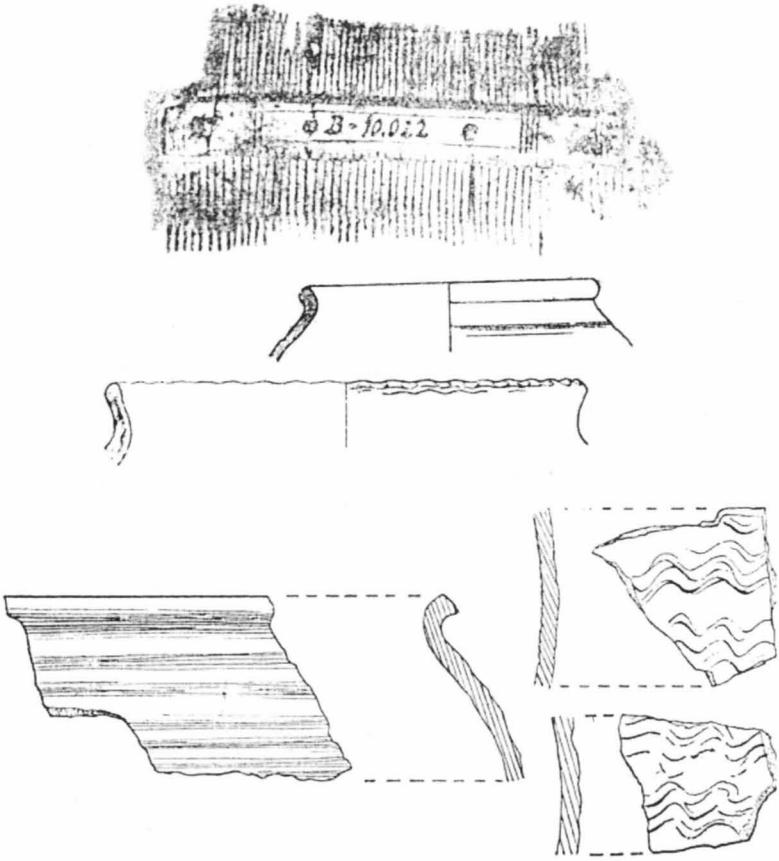

Fig. 19 Biharea (jud. Bihor, România), locuința 2: pieptene cu două șiruri de dinți găsit împreună cu ceramică lucrată cu mâna și la roată. După Dumitrașcu 1978, 1994.

Indiferent de abordare, pieptenii de la Přítluky sunt deocamdată singurele artefacte pe care se poate sprijini o argumentare serioasă privind datarea la începutul secolului al VI-lea a complexelor de pe

teritoriul actual al Cehiei din care provine ceramica lucrată cu mâna, considerată a fi de „tip Praga". Asemenea pieptenului descoperit la Praga-Bohnice, toate celelalte artefacte nu pot fi datate decât mai târziu, fie la sfârșitul secolului al VI-lea, fie chiar după anul 600. Drept exemplu să luăm acele de cusut din os găsite în locuința 103 de la Přítluky sau în locuințele 842, 1070.3 și 1265 de la Roztoky (fig. 20; Jelínková 1990, 264 fig. 11/7; Kuna – Profantová 2005, 35 și 484 fig. 234/7; 55 și 533 fig. 286/2; Profantová 2013, 152 și 156 fig. 5/11). Acele de os apar extrem de rar în complexe arheologice ce pot fi datate cu siguranță la începutul secolului al VI-lea (Török 1936, 12-13, pl. XLVII). Majoritatea exemplarelor cunoscute sunt, de fapt, de la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor și apar dimpreună cu monede sau cu fibule digitate „slave" de tip IC, I H și II B după Werner (fig. 21) (Udești, dimpreună cu trei monede de aur emise de împărații Phocas și Heracliu, cele mai recente datate între anii 616 și 625; Rădulescu 1977, 49; Gogu 1999-2001, 296-297; Seliște, mormântul 59, alături de o fibulă digitată de tip I H după Werner, Rafalovič – Lapușnian 1973, 138-140 și 131 fig. 9/2, 10; Curta 2004b, 68-70, pentru datarea fibulei la sfârșitul secolului al VI-lea; Suceava, locuința 2, alături de o fibulă digitată de tip I H după Werner (Matei 1962, 151-158, fig. 5; Teodor 1973, 207 fig. 4/8, ac; Teodor 2013, 14, 118 fig. 26/1, 120 fig. 28/11, 3; Curta 2012, 274, pentru datarea fibulei la sfârșitul secolului al VI-lea sau la începutul secolului al VII-lea); Poian, locuința 19, alături de o fibulă digitată de tip I C după Werner (Székely 1992, 263, 266, 268 fig. 15; Curta 2012, 272 pentru datarea fibulei în jurul anului 600); Davideni, locuința 41, alături de o fibulă digitată „slavă" de tip IIB după Werner (Mitrea 2001, 81-83, 329 și 336, fig. 2, 75/3; Curta 2009, 67 pentru datarea fibulei la sfârșitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor).

O situație similară o prezintă și lingurile de lut pentru turnarea metalului, precum cele dintr-o locuință și o groapă menajeră de la

Roztoky, ca și cea dintr-o altă locuință de la Věrovany, în Moravia (Kuna – Profantová 2005, 49 și 55, 514 fig. 267/4, 535 fig. 287/14; Jelinková – Šrein – Šťastný 2012, 70, 71 fig. 1, 72 fig. 2. Un alt exemplar, dintr-o descoperire izolată de la Kadaň; Profantová 1998). Astfel de linguri apar în multe alte complexe din Europa răsăriteană (fig. 22). Din câte știm, cel mai vechi exemplar este cel descoperit împreună cu o monedă de bronz de la Iustinian (emisă între anii 527 și 538) într-o locuință din așezarea de la Botoșana (Teodor 1984, 36-37, 98, fig. 19/14; 109,fig. 3/ 2; despre lingurile de lut pentru turnat metalul, vezi Curta 2006b, 450, 459; Tănase 2010, 132-133).

Apariția simultană a lingurilor de lut, a limbilor de curea în formă de vârf de lance cu ornament de tip *punct-și-virgulă*, a fibulelor din fier, a tiparelor de piatră pentru turnat fibule digitate și a cerceilor cu buton ne îndreaptă spre o datare la finele secolului al VI-lea și la începutul celui următor (locuința 10 din așezarea descoperită în București, pe str. Soldat Ghivan; Dolinescu-Ferche – Constantiniu 1981, 293-294, 297, 307, 309, 311, 318-323, fig. 17/16, 18/12; locuința 75 din Davideni; Mitrea 2001, 121-122; 335, fig. 74/5; vezi Curta – Gândilă 2013, 111 pentru datarea fibulei de fier de la Davideni); locuința 36 de la Bernašivka; Vynokur 1997, 40, 51, 57, fig. 15, 18; locuința 28 de la Izvoare-Bahna; Mitrea 1998, 37-38; 141, fig. 25/1, 7).

Analogiile pentru limba de curea de fier descoperită în locuința 669 de la Roztoky, alături de ceramică lucrată cu mâna cu și fără decor ar putea, la rigoare, să fie datate în ultimul sfert al secolului al VI-lea adică la începutul perioadei avare timpurii (fig. 23; Kuna – Profantová 2005, 32-33, 479, fig. 229: 9; Band, mormântul 144, alături de o cataramă cu spin în formă de scut; Kovács 1913, 348, 418, fig. 68; Aradac, mormântul 96, alături de o cataramă cu placă triunghiulară trilobată și cu plăcuțe de curea turnate, dintre care unele ajurate și cu capete de păsări; Nagy

1978, pl. 96). Vârful de săgeată cu aripioare, care a fost găsit laolaltă cu limba de curea de fier în locuința 669 de la Roztoky, se poate de asemenea data mai târziu, poate chiar în secolul al VII-lea. Un vârf similar de săgeată apare și în locuința 6 de la Ostrožská Nová Ves (fig. 24; Galuška 1990, 566, 575, fig. 7: 2), iar analogiile sale provin din complexe cu artefacte ce se datează în mod sigur în perioada avară timpurie, precum cataramele de tip Boly-Želovce (fig. 25), plăcile de curea din tablă de bronz presată, vârfurile de lance în formă de papură, fibulele digitate sau plăcile de curea turnate cu decor ajurat (Boly, mormântul 43; Papp 1962, 176, pl. XIII/13, 16; Garam 2001, 101, pentru datarea cataramei în perioada avară mijlocie; Jutas, mormântul 167, Rhé – Fettich 1931, 32-33; pl. IX/19-22, 24; Band, mormântul 142, Kovács 1913, 347, 418, fig. 67/1-2, 4, 7); Lezhë, mormântul 36, Prendi 1979-1980, 129, 163, 166, pl. XVI/1, XX/3; Curta 2005, 114, pentru datarea fibulei în perioada avară timpurie; Mejica, mormântul 195, Marušić 1979-1980, 121, 123, 128, fig. 7, pl. I/3, 8-11). Tot în secolul al VII-lea trebuie datată și ceramica cu decor ștampilat din locuințele 26 de la Praga-Běchovice (fig. 26), 61733 de la Liboc și 80 de la Mutěnice (Vencl 1973, 343-347, fig. 4/1-2; 5/4-5; Profantová – Bureš 2013, 184-185, 179 fig. 10/3; Klanica 2008, 70, 73 fig. 56/9). Ceramica cu decor ștampilat apare și în descoperiri din Transilvania, Ucraina Subcarpatică și Slovacia, unde este de asemenea datată în epoca avară timpurie (locuința 19 de la Poian, Székely 1992, 263, 258, 266-267, fig. 15, 16/1, 2; locuința 4 de la Zelenâi Gai, Baran 1972, 173-176, fig. 53/1; Kúty, descoperiri din așezare, Fusek 1994, 213, 336, pl. XXII/9, 15; locuința 18 de la Bratislava, Hromada – Kolník 1991, 258-261, 272, pl. III/5, 9; o altă descoperire de la Bratislava, dintr-un mormânt, Hromada 1991, 277-278, 281, fig. 1, 2/4; Lakšárská Nová Ves, Fusek 1994, 213, 337, pl. XXIII/2). Exemplarul descoperit în Transilvania este însoțit de o fibulă digitată „slavă" de tip I C după Werner, despre care am

mai discutat mai sus, când vorbeam despre acele de cusut din os (fig. 27). Fibula se datează în jurul anului 600, dar niciunul dintre vasele ceramice cu decor ștampilat din necropola avară de la Budakalász nu poate fi datat înainte de jumătatea secolului al VII-lea (Vida 1999, 153-154, pl. 88/2). Încă și mai târzie, poate chiar de la începutul secolului al VIII-lea, este brățara de fier descoperită la Libice nad Cidlinou, într-o groapă menajeră (Princová-Justová 2003, 163-164, fig. 4/2). Asemenea brățări oferă un indiciu cronologic ferm pentru perioada avară, căci pe teritoriul învecinat al Austriei ele nu pot fi datate decât fie în epoca avară mijlocie, fie la începutul epocii avare târzii, respectiv într-a doua jumătate a secolului al VII-lea și în prima treime a secolului al VIII-lea (Distelberger 2004, 19-20).

Tot din această perioadă vor fi provenind și vasele ceramice cu decor din cerculețe realizate prin împunsături cu trestia, precum cele descoperite la Viničné Šumice (fig. 28; Jelínková 1985, 459-462, fig. 3; 6: 3) și Roztoky (Kuna – Profantová 2005, 27, 468 fig. 218/5). (Un fragment de ceramică lucrată la roata cu turații lente și cu decor din cerculețe provine dintr-o groapă menajeră descoperită în așezarea de sec. VII-VIII de la Pohansko; Dostál 1985, 42, pl. XXVIII/5. Un vas lucrat cu mâna și cu decor din cerculețe a servit drept urnă în mormântul XI din necropola de incinerație de la Přitluky; Jelinková 2015, 125, 126 fig. 5/4). Asemenea ornamente apar și pe vase din aceeași perioadă descoperite în România, Slovacia și Polonia (Gabałówna – Nowakowski 1964, 234, 262 fig. 24/2; Szymański 1967, 171-172, 349-352, fig. 79/12; Porzeziński 1972, 156, fig. 3h; Parczewski 1989, pls. VI/1, XXIII/23, 24, XXVII/3, 15, LI/7, LV/11, CVII/1; Budinský-Krička 1990, 93-96, pl. IV/3; pl. XI/5-10; Rejholcová 1990, 360-361, pl. XI/9; Gruszka 2007, 299-300, 299 fig. 1/2; Teodor 2011, 27-28, 33, 165 fig. 82/1, 8, 166 fig. 83/3). Niciuna dintre aceste descoperiri nu poate fi datată înainte de mijlocul secolului al VII-lea. De

exemplu, la Szeligi, fragmentul ceramic cu decor din cerculeţe a fost descoperit alături de un scramasax (pumnal lung cu un singur tăiş), a cărui lamă avea un aşa-numit „şanţ de sânge". Piesa e foarte probabil de la începutul secolului al VIII-lea (fig. 29). (Despre asemenea descoperiri din Polonia, a se vedea Makiewicz 1996; despre datarea exemplarului de la Szeligi, vezi Dulinicz 2001, 95-96). Aceste detalii nu contrazic nicidecum ceea ce se ştia deja despre datarea complexelor ceramice din localitatea ucraineană Raiki, localitatea care a dat denumirea culturii arheologice Luka Raikovetkaia (Gončarov 1950; Danilenko 1955; Comşa 1958). În locuinţa 3 descoperită în acea aşezare se aflau un fragment ceramic decorat cu cerculeţe imprimate cu trestia, precum şi fragmente de ceramică lucrată cu roata cu turaţii lente, cu decor incizat, tipice pentru cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea şi pentru secolul al VIII-lea (fig. 30; Gončarov 1963, 298, 302, fig. 12: 6). Datarea târzie (în secolul al VIII-lea) este confirmată de materialul ceramic din complexul 51 descoperit în localitatea Popina din Bulgaria, din care fac parte un fragment ceramic ornamentat cu cerculeţe imprimate cu trestia, dar şi ceramică fină cenuşie cu decor lustruit, care nu poate fi datată nicidecum înaintea anului 700 (Văjarova 1956, 74, 76, fig. 46: 4; Grozdanova 2018, pentru datarea fazei târzii a aşezării de la Popina).

Aruncând o privire asupra tabelului ce rezumă rezultatele analizei de mai sus, se observă cu claritate că aproape toate complexele arheologice luate în discuţie se datează, cel mai devreme, cu puţin timp înainte dar, mai ales, după anul 600 (Tabelul I). Majoritatea complexelor de la Roztoky se datează în prima jumătate a secolului al VII-lea. Aceasta este cel puţin datarea pe care ne-o sugerează locuinţa 670, în care, pe lângă ceramică fără decor, s-a descoperit şi un fragment de aplică de argint (Kuna – Profantová 2005, 33, 192, 480, fig. 230/7). O datare

după anul 600 este posibilă și în cazul locuinței 1039, din care provine o gaică de bronz asemănătoare celei din mormântul 446 de la Altenerding, din Bavaria, ce a fost datat în jurul anului 600 (Kuna – Profantová 2005, 50, 188-189, 521 fig. 274/2). Ca și în cazul locuinței 670, fragmente de ceramică lucrată cu mâna, fără decor, au fost găsite lângă cuptorul de piatră. Ceramica cu decor incizat apare îndeobște în complexe mai târzii. Se pare însă că nu există vreo delimitare cronologică clară între ceramica fără decor de tip Praga „clasic" și ceramica cu decor incizat. O datare relativ târzie este posibilă și în cazul complexelor care cuprind atât ceramică fără decor, cât și ceramică decorată, precum cele de la Liptice și Dřetovice (Bubeník 1979, 152-159, fig. 1-4; Zeman 1976, 121-122, 187, 207, fig. 44: 2-4; 51: 2-7). Așadar, în absența unor artefacte databile cu mai multă precizie, orice discuție este de prisos. Întrucât nu avem analogii pentru datarea pieptenilor cu un singur șir de dinți și mâner triunghiular, nu putem data nici complexele cu ceramică fără decor de la Kozly, nici pe cele cu ceramică decorată de la Horní Počernice. În măsura în care putem trage vreo concluzie pe baza cunoștințelor actuale, e foarte posibil ca toate aceste materiale să dateze totuși dintr-una și aceeași perioadă. Acest lucru pare confirmat de descoperirile din sudul Poloniei. Cea mai recentă datare dendrocronologică, efectuată pe baza unor bucăți de lemn de stejar descoperite într-o locuință din așezarea de la Wyciąże aflată în apropierea Cracoviei, indică aproximativ anul 625. Ceramica din locuința cu pricina este lucrată cu mâna, atât cu decor, cât și nedecorată (Poleska – Bober 1996, 103-125; Krąpiec 1996, 129-135). Dimpotrivă, materialul ceramic descoperit în locuința 96 de la Grodzisko Dolne în apropiere de Leżajsk, lângă care a fost descoperită o monedă de bronz de la Heracliu, emisă în anul 613/614, cuprinde doar ceramică fără decor (Czopek-Morawiecki-Podgórska-Czopek 2001; Podgórska-Czopek 2009, 209 fig. 82).

De aceea, trebuie să privim cu multă circumspecție vechile datări cu radiocarbon ale eșantioanelor din locuințele 55 (doar ceramică fără decor) și 28 (atât ceramică fără decor, cât și decorată), descoperite la Praha-Běchovice (Vencl 1973, 346, 349-352, 354, 356, 363). Dacă lăsăm deoparte marja de eroare posibilă în datările cu radiocarbon pentru perioada Evului Mediu și faptul că datările cu pricina au fost efectuate înainte ca metoda spectrometriei de masă să fie descoperită, apariția ceramicii cu ornament ștampilat în locuința 55 ar indica o datare cu cel puțin 25 de ani mai târzie decât datarea obținută cu radiocarbon. Dacă, pe de altă parte, datarea complexului 55 de la Praga-Bohnice ar fi într-adevăr corectă, aceasta ar însemna că fragmentul de tipsie din acel complex ar fi cel mai vechi exemplar descoperit pe teritoriul Cehiei. În același timp, aceasta ar face ca tipsia de la Praga-Bochnice să poată fi datată la fel ca cele de la Dunărea de Jos, unde au fost descoperite cele mai vechi tipsii cunoscute până acum (Curta 2017). O asemenea situație ar necesita o explicație care să țină seama de distanța considerabilă dintre aceste descoperiri. Este, prin urmare, cu mult mai probabil că datarea complexului de la Praga-Bochnice e mai târzie decât cea a complexelor de la Dunărea de Jos, care au fost plasate cronologic la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor. Admiterea acestui lucru duce însă și la revizuirea datării prin radiocarbon a locuințelor de la Praga-Běchovice.

Ne apropiem astfel de concluzia finală. Cu posibila excepție a unor fragmente de piepteni cu două șiruri de dinți descoperite la Přítluky, nu există deocamdată nicio dovadă convingătoare pentru datarea în secolul al VI-lea a vreunei așezări sau a vreunui mormânt ce s-ar putea lega de așa-numita cultură cu ceramică de tip Praga. Atât observațiile făcute asupra tentativelor de clasificare a ceramicii acelei culturi, cât și atitudinea critică vizavi de atribuirile etnice la care s-a recurs până în prezent conduc spre ideea unei revizuiri radicale în

lumina cunoștințelor actuale despre producția de ceramică, variațiile stilistice și granițele etnice. Nu există niciun argument solid care să permită asocierea cu slavii a culturii cu ceramică de tip Praga, descoperită în Cehia și în Moravia, cel puțin nu cu acei slavi care erau cunoscuți ca atare autorilor bizantini din secolul al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea. Dacă lăsăm deoparte discutabila localizare a episodului lui Samo din cronica lui Fredegar, nu dispunem pentru perioada respectivă de nicio informație din izvoarele scrise despre situația politică ori etnică din regiunile aflate astăzi pe teritoriul Cehiei. Nu avem, de asemenea, nicio informație despre limba folosită de locuitorii așezărilor din secolul al VII-lea care au fost descoperite în Cehia și în Moravia. *Se presupune* numai că ei vorbeau un idiom slav, tot așa cum lingviștii *presupun* că sclavinii și anții menționați în izvoarele bizantine vorbeau o limbă slavă comună. Asemenea presupuneri nu pot fi totuși considerate ca reflectând realitatea acelor timpuri. În orice caz, ele nu explică multe fenomene lingvistice ce dau încă de furcă cercetătorilor (Pentru o nouă abordare a chestiunilor lingvistice pornind de la toponimie, vezi Klír 2017). Este cunoscut faptul că multe toponime și hidronime din Cehia care apar în izvoarele medievale sunt preslave. Dacă într-adevăr limba slavă a acelor timpuri servea drept *lingua franca* în interiorul kaganatului avar, așa cum se presupune, atunci nu poate fi o simplă întâmplare faptul că influența culturii materiale avare s-a răspândit pe teritoriul de azi al Cehiei, mai cu seamă în ultima jumătate de veac a istoriei avarilor (750-800; Curta 2004a, 145; Profantová 1992, 616 și 635-655; Profantová 2010). Nu putem ști dacă această limbă slavă a ajuns în Cehia și în Moravia odată cu influența avară sau dacă cei pe care arheologii îi consideră a fi primii slavi de pe teritoriul de azi al Cehiei și al Moraviei ar fi venit de altundeva. Dacă se poate totuși afirma ceva cu oarecare certitudine, atunci acest lucru este că noua viziune despre *apariția slavilor* duce la concluzia că slavii

nu aveau nicidecum nevoie să fi venit din nicio patrie primitivă pentru a deveni cehi și moravieni.

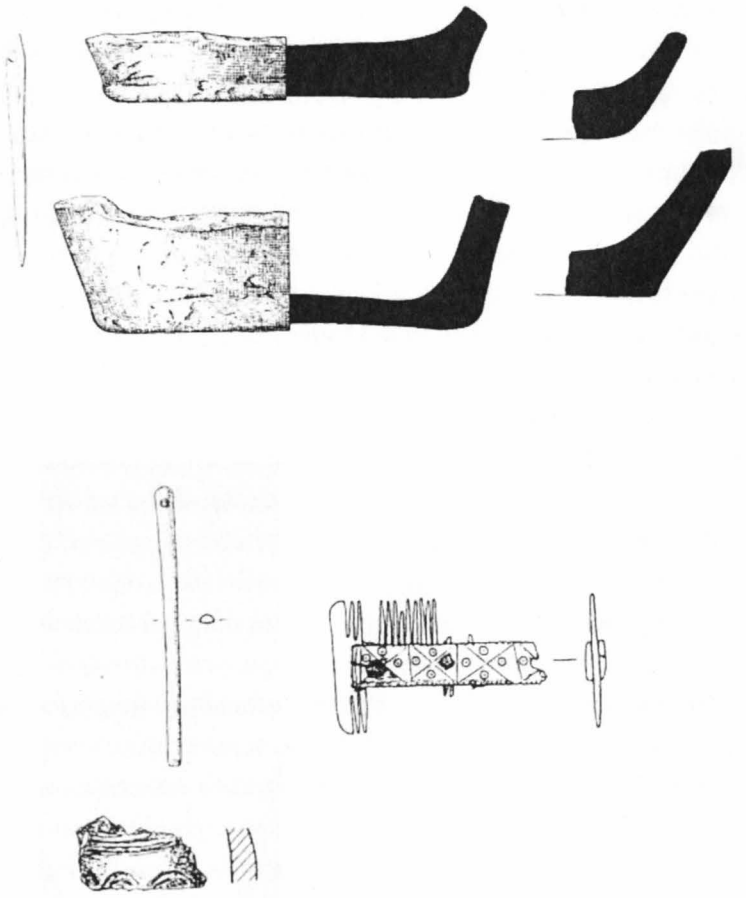

Fig. 20 Přítluky (lângă Břeclav, Moravia de Sud, Cehia), locuința 103 (sus) și Roztoky (Praga Vest, Cehia), locuința 842 (jos): ace de cusut de os, ceramică lucrată cu mâna și ceramică la roata cu turații lente, cu decor incizat. După Jelinková 1990; Kuna - Profantová 2005.

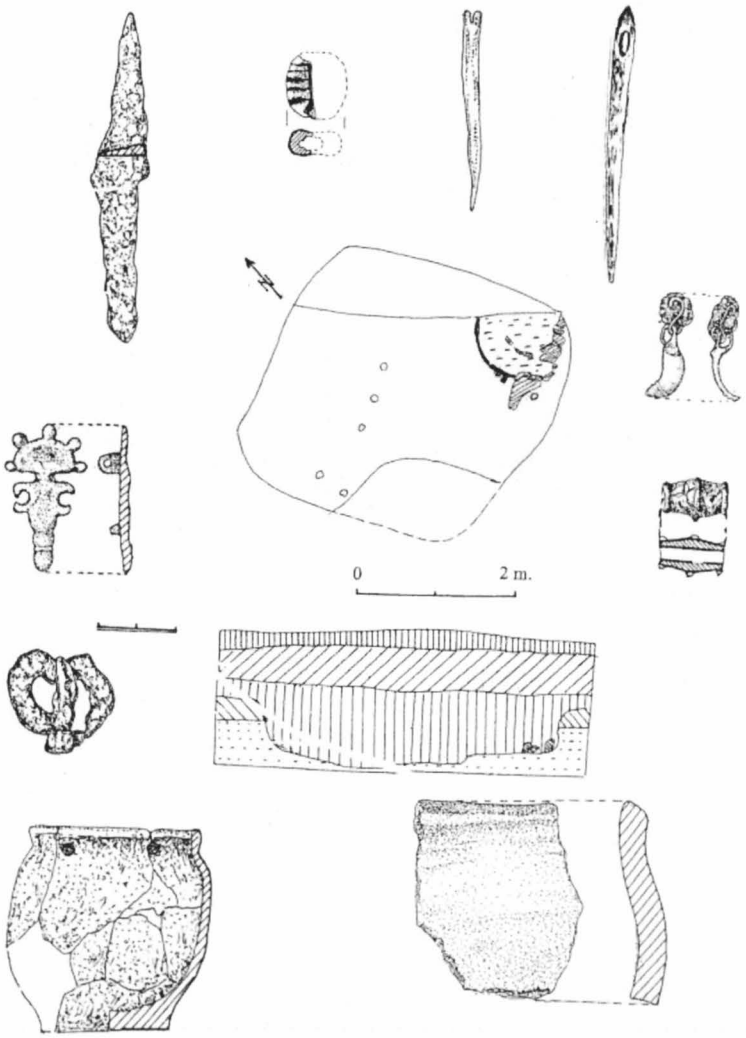

Fig. 21 Suceava (România), locuința 2: ac de cusut de os, cataramă și cuțit de fier, fibulă digitată „slavă" de bronz, mărgele și pandantiv de sticlă și ceramică lucrată cu mâna. După Teodor 2013.

Fig. 22 Răspândirea lingurilor de lut pentru turnat metalul în Europa de est (secolele VI-VII). Steaua marchează localitatea Bernaşivka.

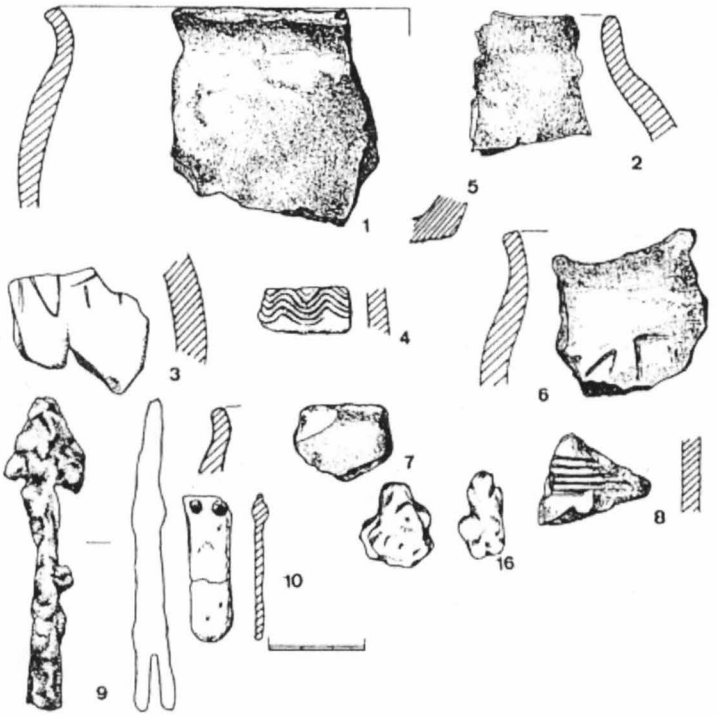

Fig. 23 Roztoky (Praga Vest, Cehia), locuința 669: vârf de săgeată cu aripioare, limbă de curea de fier, ceramică lucrată cu mâna, fără decor și ceramică lucrată la roata cu turații lente, cu decor incizat.
După Kuna - Profantová 2005.

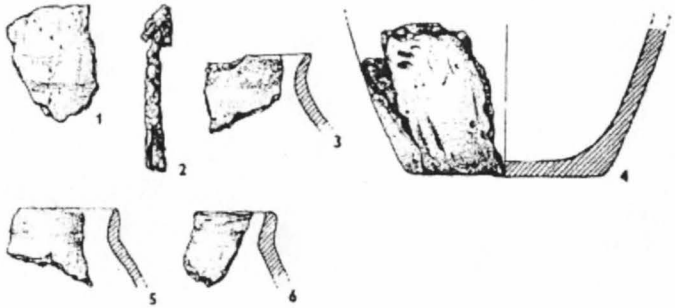

Fig. 24 Ostrožská Nová Ves (lângă Zlín, Moravia, Cehia), locuința 6: vârf de săgeată cu aripioare și ceramică lucrată cu mâna. După Galuška 1990.

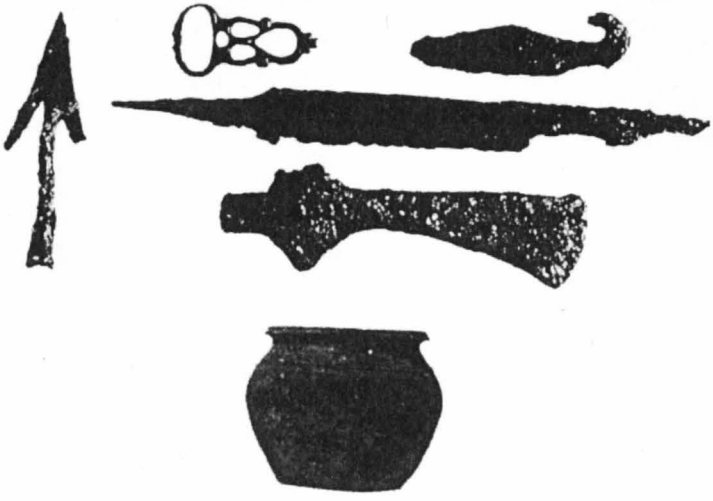

Fig. 25 *Boly (comitatul Baranya, Ungaria), mormântul 43: vârf de săgeată cu aripioare, cataramă de tip Boly Želovce, cuțit, topor și amnar. După Papp 1962.*

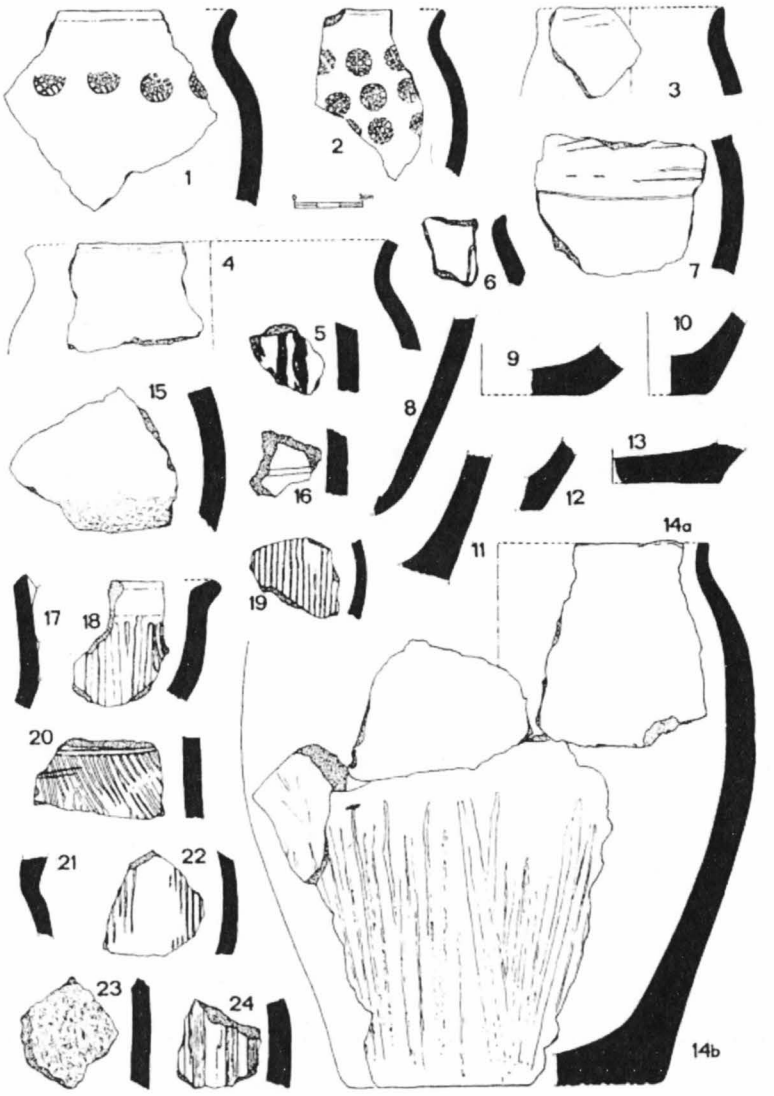

Fig. 26 Běchovice (Praga Est, Cehia), locuința 26: ceramică lucrată cu mâna fără decor și cu decor ștampilat. După Vencl 1973.

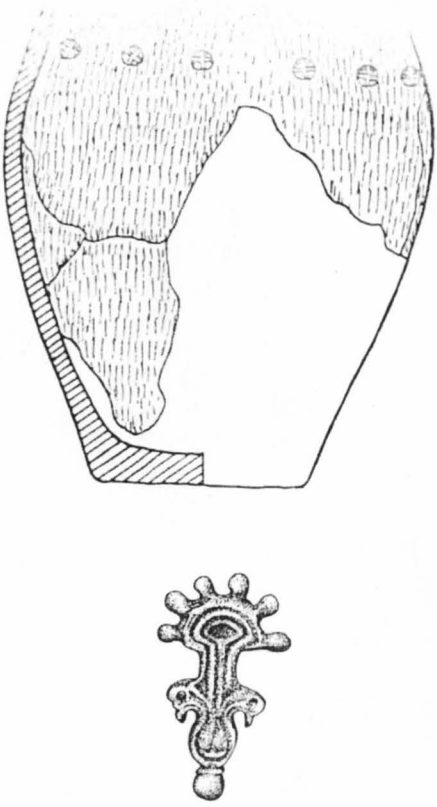

Fig. 27 Poian (jud. Covasna, România), locuința 19: ceramică lucrată cu mâna cu decor ștampilat și fibulă digitată „slavă". După Székely 1992.

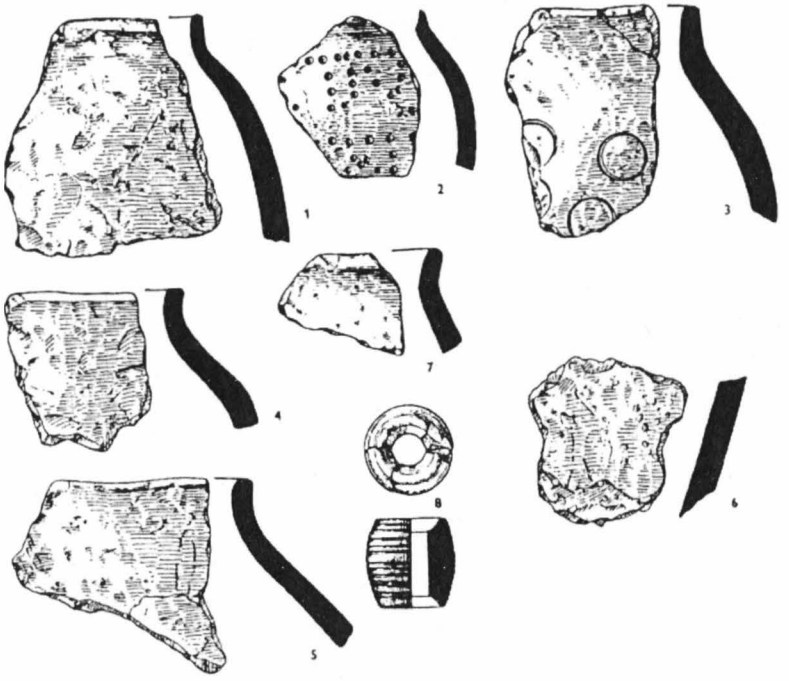

Fig. 28 Viničné Šumice (lângă Brno, Moravia, Cehia), ceramică fără decor și decorată descoperită în timpul săpăturilor lui B. Novotný din 1960. După Jelínková 1985.

Fig. 29 Szeligi (lângă Płock, voievodatul Mazovia, Polonia), locuința 9: ceramică lucrată la roata cu turații lente fără decor, cu decor incizat și cu decor din cerculețe imprimate cu trestia, găsită împreună cu un fragment de scramasax cu „șanț de sânge".
După Szymański 1967.

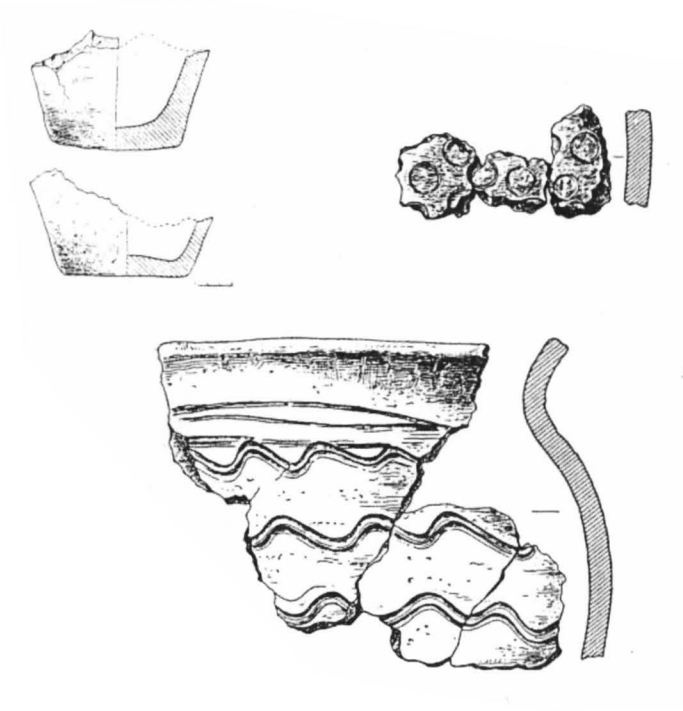

Fig. 30 Raiki (raion Berdyčiv, regiunea Žitomir, Ucraina), locuința 3: ceramică lucrată cu mâna, fără decor și ceramică lucrată la roata cu turații lente, cu decor incizat și cu decor din cerculețe imprimate cu trestia.
După Gončarov 1963.

CAPITOLUL III
Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum

Etnicitatea spre sfârșitul perioadei migrațiilor

În acest capitol, ne propunem să analizăm felul în care evoluează sensul unor etnonime spre finalul perioadei migrațiilor. Ne vom referi, preponderent, la un faimos text mai mult citat decât citit, respectiv *Despre faptele ungurilor*, cunoscut sub numele de *Cronica lui Anonymus*. Cel mai citat fragment este, de fapt, finalul cap. IX, unde autorul menționează patru grupe etnice, care dau și titlul capitolului, care devin trei în traducerea lui Popa-Lisseanu și... două în „traducerea" lui Alexandru Madgearu. Este un exemplu despre felul cum NU trebuie făcută o traducere care, de fapt, aduce confuzie într-un text, poate nu foarte clar, dar – în orice caz – mult mai clar decât în „traducerile" mai sus menționate.

O privire generală

Lucrarea lui Anonymus *Gesta Hungarorum*[13] a fost adesea subiectul a numeroase interpretări și „traduceri", se pare toate

---

[13] Anonymus, *Gesta Hungarorum. Chronicon Anonymi Bele Regis Notarii*. Ediție electronică http://www.magyarorigins.com/images/Gesta-Hungarorum-Anonymous-Latin.pdf [31 aug. 2016]. Nu se cunoaște perioada când a trăit cronicarul citat drept Anonymus, a fost notarul unuia dintre cei patru regi Béla care au domnit în intervalul 1061 și 1270. Cei mai mulți cercetători înclină spre perioada regelui Béla III, 1173–1196. Evenimentele relatate sunt, oricum, (mult) anterioare vieții autorului.

nefericite, imprecise, pornind de la premise eronate și motivate politic. Aceste „motivații politice" pot fi diferite, dar – împreună sau nu – au produs și produc multă confuzie. Să încercăm să deștelenim acest câmp nearat de mulți ani. Redăm aici, cu date noi și completate cu cercetări recente, cele conturate, în linii mari, la Paliga 2015 și Paliga 2016a, 2016b. Ar putea părea, la o privire superficială, că avem de-a face cu chestiuni simple, triviale chiar. Nu este deloc așa. Problema o expusesem, cu datele disponibile atunci, și în Paliga și Teodor 2009. După datele prezentate în capitolele anterioare, să vedem cum – și dacă – evoluează sensul unor etnonime. Putem răspunde, anticipativ: da, etnonimele își pot schimba sensul. Nu este obligatoriu, dar, după cum am văzut deja, este posibil și, adesea, această schimbare se produce într-un mod spectaculos. Mai ales dinamicul mileniu I, în a doua sa parte, a epocii marilor migrații, este tipic pentru asemenea „translatări" etnice.

Am ales, cum spuneam, textul lui Anonymus. Să începem cu sfârșitul cap. IX (vom reveni asupra traducerii, de fapt asupra traducerilor, puțin mai departe):

Dicebant enim, quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, danubius et tyscia, et alij nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes. Quem terram habitarent **sclauij**, **Bulgarij** et **Blachij**, ac **pastores romanorum**.

Anonymus, așadar, face referință la PATRU grupuri etnice, pe care le numește, grupate câte două: *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*.

Într-una dintre traduceri, observăm cum textul menționează TREI grupuri etnice (Popa-Lisseanu 1934), propunând (ingenios?) ca *ac* să fie tradus „adică", în timp ce sensul este „și" intensiv, respectiv „precum și". Avem, așadar:

- *Slavii, bulgarii, românii, adică păstorii [ciobanii] romanilor.*

Oare asta a dorit Anonymus să comunice cititorilor săi?

- O traducere-interpretare mai recentă face un pas mai departe [sic!], sugerând că avem aici DOUĂ grupuri etnice (Madgearu 2005):

Slavii, adică bulgarii, și românii, adică păstorii romanilor.

Cert, Anonymus nu merita un asemenea tratament brutal, în care patru devine trei, apoi trei devine doi. Asemenea jonglerii cu textele istorice nu aduc niciun beneficiu și nu justifică „patriotismul" autorului.

Am fi tentați să credem, ajunși în acest moment al analizei, că traducerile eronate sunt specifice numai traducătorilor-istoricilor români. Nicidecum, din păcate. Să luăm, spre exemplu, traducerea în engleză a unui istoric englez (Rady 2009) și a altuia slovac (Múcska 2000). De această dată, propunerile de traducere sunt: *Slavii, bulgarii, vlahii [Vlachs] și păstorii romanilor* [Martyn Rady] și, la fel, dar folosind forma slovacă *Valasi* pentru forma latină medievală *Blachi*.

Astfel tradus, fragmentul este în mod egal neclar, deoarece în limbile moderne etnonimul notat în engleză *Vlach*, plural *Vlachs* ori slovac *Valasi* se referă, practic exclusiv, la așa-zișii „păstori români transhumanți" din Balcani. Nu este un termen corect din punct de vedere științific (istoric, etnografic), dar asupra sensului formei *vlah, valah* vom face o discuție separată. Deocamdată, să observăm că, deși păstrează cele PATRU etnonime din original, traducătorii introduc o confuzie de alt tip, transformându-i pe acei *Blachi* în *vlahi*, adică „păstori transhumanți balcanici". Este EVIDENT, dacă citim textul cu o minimă atenție, că nu asta dorește să ne comunice autorul, neavând cum să se refere la acea populație romanizată „balcanică". Așa-zișii „vlahi balcanici" devin o problemă, mai ales, în epoca modernă, în tentativa de a-i considera alt popor decât românii. Dar vom reveni asupra acestui detaliu.

Se pare că nici Martyn Rady, nici Vincent Múcska nu știu cum să traducă forma latină medievală *Blachi*, aceeași problemă având-o, dar din altă perspectivă, Popa-Lisseanu și, recent, Alexandru Madgearu. De fapt, Anonymus este cât se poate de coerent în analiza lui, fapt observabil și în alte părți ale lucrării sale, unde citează și alte etnonime și alte nume de locuri. E drept, nu totdeauna lucrurile sunt foarte clare, dar nici nu pot fi mereu astfel. Este un motiv în plus să notăm că nu are rost să complicăm noi, prin traduceri și prin interpretări eronate, tocmai pasajele limpezi. Să încercăm, așadar, o „introducere" în semnificația etnonimelor de la final de mileniu I. Așadar:

1. Forma *Sclavi* se referă, evident, la „slavii din regiunile noastre", adică la slavii din Panonia și din regiunile învecinate. Aceștia sunt strămoșii slovacilor și ai slovenilor, al căror nume etnic (*Slovák*, adj. *slovenský* și, respectiv, *Slovenec*, adj. *slovenski*) sunt urmașii moderni ai formei *Slověninъ*, pl. *Slověne* și, cum am văzut mai sus, adaptat în greacă și, respectiv în latină, sub formele *Sklavenoi*, *Sclaveni*, apoi și sub forma colocvială *Sclavi*, pe care o folosește și Anonymus. În alte părți ale lucrării sale, Anonymus mai folosește un etnonim, *Rutheni* care, în textul analizat aici, se referă la slavii din zona Kievului. Ulterior, etnonimul a avut sensuri adiacente, spre finalul epocii medievale și începutul epocii moderne referindu-se la slavii răsăriteni care locuiau în regatul Poloniei și, ulterior, în Austro-Ungaria. Acest etnonim este azi grafiat *Rusín* în cehă și în slovacă.

În română, există forma – înrudită etimologic, dar peiorativă – *rusnac*. Etnonimul *Rutheni* va conviețui, de la un moment dat, cu *Russiani*, care s-a consolidat spre finalul Evului Mediu ca etnonim latin medieval cu referință la rușii moderni. De notat că Anonymus nu folosește niciunde etnonimul alternativ referitor la slavii central-europeni *Vendi* (vezi discuția mai sus).

Așadar, Anonymus folosește corect și nuanțat forma *Sclavi*, cu referire la slavii central-europeni, strămoșii slovacilor și slovenilor din epocile modernă și contemporană.

2. Forma *Bulgari* se referă, fără dubiu, la slavii balcanici. La ora la care Anonymus își scrie lucrarea, sensul vechi al etnonimului *Bulgari*, adică așa-zișii „proto-bulgari" (turcici) dispăruse, numele etnic al acestora transferându-se asupra populației slave de aici.

Anonymus, iarăși corect, îi diferențiază pe slavii central-europeni panonici și circumpanonici (*Sclavi*) de slavii balcanici (*Bulgari*) și, în alte părți ale lucrării sale, îi diferențiază și pe slavii răsăriteni din zona Kievului, pe care îi numește *Rutheni*. Lui Anonymus nu i se poate reproșa, în niciun caz, lipsă de atenție ori lipsă de acuratețe, din contra.

3. Forma *Blachi* pare marea problemă a acestui paragraf și, în general, în ansamblul lucrării lui Anonymus. Să fi fost autorul confuz și neinformat? Nicidecum, dar să și explicăm de ce. Înainte să detaliem discuția privind sensul etnonimului *Blachi* care, de fapt, adaptează la latina medievală etnonimul slav, dar de origine germanică, *Vlachъ*, spunem – foarte pe scurt – că sensul inițial, păstrat mult timp după aceea, a fost „populație romanizată", mai exact „ORICE populație romanizată era numită *Blachi, Blaci*" (variante grafice).

La care populație romanizată se referă Anonymus? Nouă ni se pare evident că la populația romanizată din Europa Centrală, din Panonia. În acel moment al istoriei, populația romanizată din Panonia nu fusese asimilată și încă reprezenta o realitate etno-culturală specifică. Dacă citim atent pasajul, observăm că autorul grupează cele patru etnonime câte două: pe de o parte, slavii central-europeni și slavii balcanici, pe de altă parte populația romanizată central-europeană (*Blachi*) și populația romanizată reprezentată de păstorii (ciobanii) transhumanți. Putem avea aici, se pare, și o opoziție „populație romanizată urbană" (*Blachi*) ~

„populație romanizată rurală" (ciobani, *pastores Romanorum*)[14]. Anonymus este nu numai clar, ci și foarte atent în folosirea etnonimelor. Ipoteza că acei *pastores Romanorum* îi reprezintă pe păstorii români transhumanți a fost susținută și de alte cercetători, de exemplu (Deletant 1991: 339–340). Să reamintim aici observația de mai sus referitoare la *Vendi ~ Sclaveni/Sclavi*. Este foarte probabil că, în documentele medievale, *Vendi* erau slavii locuind în mediu urban (târguri, cetăți), iar *Sclaveni/Sclavi*, slavii locuind în mediul rural ori preponderent rural. O asemenea interpretare pare a fi consonantă spiritului textelor, respectiv opoziția urban ~ rural în cazul populațiilor romanizate (*Blachi ~ pastores Romanorum*) și slave (*Venedi ~ Sclaveni/Sclavi*).

4. Forma *Pastores romanorum* se referă, nu putem avea mare dubiu, la o populație de păstori (ciobani) transhumanți. Aceștia pot fi numiți, fără teamă de eroare, ciobanii români. Și aceștia erau, evident, tot niște *Blachi*, doar că – în context – autorul dorește să-i diferențieze, cel puțin din vedere social: unii erau populație urbană (*Blachi*), ceilalți populație rurală (*pastores Romanorum*).

Ajunși aici, cred că ar trebui să ne oprim puțin asupra problemei transhumanței, în general, și – în context – asupra transhumanței românilor. Se mai afirmă, pe alocuri, că transhumanța este un soi de nomadism, de exemplu, la Vásáry 2005. În partea introductivă a lucrării sale, de exemplu la p. xi, termenii *nomad* și *nomadism* apar de 8 ori pe aceeași pagină, apoi iarăși, în continuare. La p. 19, Vásáry scrie că „vlahii au devenit sinonimi cu

---

[14] În timpul simpozionului organizat la Bratislava în decembrie 2018, dedicat tradiției latine în țările slave, prezentând cap. IX din Anonymus, respectiv opoziția *Blachi ~ pastores* Romanorum, una dintre participante, Maja Matasović (Croația) a sugerat că această opoziție, destul de clar notată de Anonymus, poate reflecta opoziția dintre populația urbană (*Blachi*) și populația rurală, de ciobani (*pastores Romanorum*). Sugestia pare să fie confirmată și de folosirea altor sinonime sau cvasisinonime, cum ar fi *Blachi ~ Romani*, din motive stilistice.

ciobanii nomazi ai Balcanilor, care, în mare parte, vorbeau un idiom romanic, deși s-au putut asimila și elemente slave"[15]. Analiza lui pare a reflecta efortul de a pune un semn de egalitate între *nomadism* și *transhumanță*. Aceasta pare politizarea unei probleme de tradiție culturală, nu o analiză serioasă, cum s-ar cuveni într-o lucrare istorică. Să spunem, ajutându-l pe Vásáry, că transhumanța a fost și este practicată de toate popoarele romanice, mai ales de francezi și de spanioli, în Europa Occidentală, și ei cunoscuți crescători de oi. Există zeci de studii sociologice și de filme documentare care studiază transhumanța, ca fenomen, inclusiv în zilele noastre[16]. Vom reveni asupra acestei chestiuni atunci când vom analiza situația etnonimului *vlah, valah*, cu foarte sinuoasa sa istorie.

Anonymus prezintă, așadar, cele patru etnonime într-un mod integral coerent și verificabil și prin alte surse istorice. În alte locuri, face referire și la alte grupuri etnice, cum ar fi rutenii (*Rutheni*), respectiv slavii kieveni. Acestea fiind spuse, să încercăm o traducere explicativă a pasajului analizat mai sus. Aceasta ar putea suna astfel:

„Slavii locuind în regiunile noastre [în Panonia, *Sclavi*], slavii venind din Balcani (*Bulgari*), romanicii din regiunile noastre [adică din Pannonia și din zonele învecinate, *Blachi*] precum și păstorii (ciobanii) romanilor [păstorii transhumanți, cunoscuți foarte bine în tot Evul Mediu până în zilele noastre]".

---

[15] *Vlakh* became synonymous with the nomadic shepherds of the Balkans, who, for the most part, spoke a Romance language, though other Slavic elements could also mingle with them.

[16] Un exemplu de asemenea film documentar este și acesta: https://www.nationalgeographic.com/travel/destinations/europe/spain/transhumane-festival-madrid/ [25 martie 2019].

Traducerea ar putea părea prea lungă și prea explicativă, dar este – de fapt – singura modalitate de a clarifica detaliile prezentate de Anonymus.

Autorul este clar și coerent pe parcursul lucrării sale. Să analizăm pe scurt și alte situații.

Alte etnonime la Anonymus

Nu este lipsit de interes, în contextul analizei noastre, să prezentăm și alte etnonime, așa cum apar la Anonymus.

Autorul se referă, în primul rând, cum este și firesc, la maghiari, cronica fiind dedicată, așa cum știm, istoriei acestora.

În *Prefață*, autorul scrie despre *Hetumoger*, în ortografia maghiară actuală *hét magyar* „șapte maghiari". Se referă la cele șapte triburi care au format o alianță condusă de șapte conducători. S-a crezut că numărul șapte este simbolic și nu reflectă neapărat realitatea acelor timpuri, aceasta fiind și părerea lui Popa-Lisseanu (p. 71, n. 2). Cercetările recente par a confirma că este vorba, într-adevăr, de o alianță de șapte triburi. Este un detaliu irelevant analizei de aici și, ca atare, nu insistăm asupra acestei chestiuni.

Al doilea detaliu, de această dată relevant discuției, este „competiția" dintre cele două etnonime, *maghiar* (în maghiară, *Magyar*) și *Ugor*, de unde s-a răspândit gradual forma *ungur*, *Hongrois*, *Hungarian* etc. în limbile europene moderne. Forma *Ugor* este, cel mai probabil, de origine turcică, amintind de perioada coabitării triburilor maghiare și a triburilor turcice la nordul Mării Negre. Acolo locuiau și triburile *ogurilor* ori *onogurilor*, ai căror singuri urmași azi par a fi ciuvașii (în engleză se grafiază *Chuvash*). Am văzut mai sus că existența a două forme, una folosită ca endonim (de populația respectivă), alta de străini (exonim), este o situație relativ frecventă și în cazul altor grupuri etnice.

Să trecem succint în revistă principalele detalii geografice și etnice, în ordinea în care apar la Anonymus. Numeralele romane se referă la capitolele din original.

I. Povestea începe în *Scithia* (grafia latinizată uzuală este *Scythia*, în română apare și sub forma *Scitia, Sciția*, poporul relaționat regiunii fiind *sciții*), cu numele *Dentumoger.* Aici, *Moger* este grafia lui Anonymus pentru forma modernă *Magyar* „maghiar, ungur", iar *Dentu* se referă, probabil, la fluviul *T(h)anais*, astăzi *Don.* Atunci când Anonymus își elabora lucrarea, se considera că Donul este frontiera dintre Europa și Asia. Așadar, autorul se referă la grupurile de maghiari localizate (ori localizabile) pe atunci între Don și Marea Neagră: *Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, versus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur AD NIGRUM PONTEM.*

Este, se pare, prima referință la Marea Neagră cu acest nume, în latina medievală, *niger Pontus.* Această regiune este considerată o „vatră secundară" a maghiarilor pre-creștini. Apare și sintagma *Mare Nigrum*, ca variantă pentru *niger Pontus.*

II. Autorul încearcă să asocieze etnonimul *Ugor* cu toponimul *Užgorod*, azi în Ucraina. Analizele etimologic-comparative arată că *Ugor* își are originea în etnonimul *Onoguri*, definind un grup nomad de stepă cu care maghiarii pre-panonici vor fi interferat la un moment dat. Formele moderne *ungur, Hongrois,* Hungarian etc. reflectă diverse grafii medievale, cum ar fi *Ungri, Ungari – Hungri, Hungari.* Acest etnonim s-a răspândit în limbile europene; româna le folosește pe ambele (*maghiar* și *ungur, unguresc*, dar nu indiferent). Prin etimologia populară, grafia *Hungri, Hungari*, păstrată în multe limbi occidentale, a condus și spre etimologia populară care asociază numele ungurilor (*Hungri, Hongrois, Hungarian* etc.) etnonimului *hun*, cu care maghiarii nu au, de fapt, nimic în comun.

VII–VIII. Autorul discută felul în care maghiarii au părăsit regiunea nord-pontică și s-au stabilit în *Ruthenia*, adică în regiunea Rusiei Kievene. Acest etnonim, *Rutheni*, a fost folosit și ulterior pentru a-i desemna pe unii slavi răsăriteni. Anonymus, așadar, diferențiază corect cele trei mari grupuri slave:

Rutheni – slavii de răsărit; *Sclavi* – slavii central-europeni; *Bulgari* – slavii balcanici. Autorul nu folosește forma *Russianus* ori *Rossianus*.

IX. Am analizat acest capitol mai sus. În contextul discutat aici, este de notat faptul că etnonimul *Blachi* reapare în capitolele XI și XLVI și în grafia *Blasi*, precum și la genitiv plural, sub forma *terra Blacorum*. În aceste două cazuri, este evident că autorul se referă la strămoșii românilor. Cititorul s-ar putea întreba dacă nu cumva Anonymus este prea vag și prea imprecis în folosirea acestui etnonim, deoarece se referă la populații fie azi dispărute, fie aflate la distanțe relativ mari una de alta. Răspunsul este simplu: nu, Anonymus folosește corect și consecvent, cu unele nuanțe, forma *Blachi*, respectiv *Blasi, terra Blacorum*, deoarece – la acest moment istoric – nici nu existau alte variante etnice consolidate. Ne aflăm încă în perioada migrațiilor ca plasare istorică a descrierii (deși textul este scris cel puțin un secol mai târziu), iar pentru a desemna populațiile de tradiție romană, numite astăzi neo-latine, nu exista alt etnonim consacrat în afară de *Blachi* și de variantele sale grafice.

În cap. XLVI, populația romanizată din Panonia este numită *Romani*[17]. În cap. XI, se specifică faptul că romanii locuiseră mult timp de-a lungul Dunării și că aveau acolo ciobanii lor. Detaliul este în deplină concordanță cu cele menționate în cap. IX și XLVI.

---

[17] Vezi n. 22 la traducerea lui Múcska, *Kronika*..., p. 125.

XXV. Reapar etnonimele *Blasi* și *Sclavi*. De această dată, pare clar că *Blasi* se referă la strămoșii românilor. La Popa-Lisseanu, din motive neclare, forma din original, *Blasi*, este schimbată în *Blachi*, probabil pentru a o aduce la aceeași grafie ca cea din cap. IX. În acest loc, și românii, și slavii sunt descriși în culori negative din perspectivă militară, ei folosind doar arcuri și săgeți:

[...] et habitantes terre illius optimum esset, et ut ibi foderetur sal et salgenia, et habitatores terre illius viliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas.

Numele *Gelou/Gelu* este de asemenea menționat: *dux euroum Gelou*, care nu are forța militară suficientă pentru a-i înfrânge pe maghiari.

LXIV. Etnonimul *Blachi, Blasi* este aici menționat la forma de genitiv plural: [terra] *Blacorum*. Este evident că, în acest caz, autorul îi are în vedere pe strămoșii românilor, deoarece se referă la o regiune localizată la est de Panonia. Tot aici apare numele *Glad*, cu referire la un conducător al acelor *Blaci*[18].

XLVI. [...] *omnes Romani per terram Pannonie habitantes vitam fuga servaverunt*, cf. cap. IX. Aici, populația romanizată din Panonia, cea numită *Blachi* în cap. IX, devine *Romani*. Aceștia scapă prin fugă de atacurile maghiarilor. Faptul că aici autorul folosește varianta grafică *Romani* nu este fără scop stilistic, deoarece accentuează că superioritatea militară a maghiarilor a

[18] Antroponimul *Glad* pare a fi, etimologic vorbind, celtic. Este puțin probabil să mai avem celți ca grup etnic compact în acea zonă, dar, dacă grafia reflectă o formă reală ori apropiată de real, putem presupune un nume uzual ori deloc nefiresc în cazul populației romanizate din zonă. Limba română are, e drept în număr limitat, câteva elemente celtice. Problema fiind complexă, nu o putem analiza aici.

prevalat în fața glorioasei tradiții romane. Înainte de stabilirea maghiarilor în Panonia, cea mai cunoscută cultură de tradiție romană este cunoscută sub numele de *cultura Keszthely* în literatura arheologică.

LI. *Sicli*, adică secuii, în maghiară *Székelyek*, apar menționați aici pentru prima oară. Urmașii lor se află și astăzi în estul Transilvaniei, în ceea ce se numește Ținutul Secuiesc, în maghiară *Székelyföld*.

Grupele etnice menționate de Anonymus sunt corect prezentate, iar variantele grafice sunt folosite fie în scop stilistic (*Blachi ~ Romani*), fie pentru a preciza diferențe sociale, cum este *Blachi ~ pastores Romanorum*, probabil opoziția „populație urbană" ~ „populație rurală" (ciobani). Enumeră, așadar, cele șapte grupuri ori triburi maghiare (*Hetumoger*, grafie maghiară modernă *hét Magyar*) care fac o alianță și apoi pornesc spre sud, stabilindu-se mai întâi în Scythia (grafie *Scithia*). Ulterior, forțați de situații adverse, pornesc spre nord-vest și se stabilesc în zona Rusiei Kievene, numită *Ruthenia*, etnonimul asociat fiind *Rutheni*. Învinși de ruteni (adică de rușii kieveni), maghiarii pornesc spre sud-vest, stabilindu-se în Panonia unde, fără a întâlni obstacole majore, se stabilesc și își consolidează treptat o formă politică, devenită ulterior regatul Ungariei medievale.

Odată așezați aici, în Panonia, maghiarii îi întâlnesc pe slavii central-europeni din zona Panoniei (*Sclavi*). Aceștia trebuie să fi fost acele grupuri care s-au numit pe ele însele *Slověninъ*, pl. *Slověne*, și al căror nume etnic apare în documentele grecești și latinești postclasice într-o grafie ușor distorsionată, dar recognoscibilă, în forma *Sclaveni, Sklavenoi*, ulterior și într-o formă abreviată, colocvială *Sclavi*. Acești slavi central-europeni trebuie să fi fost precursorii slovacilor și ai slovenilor de azi, două

grupuri slave care perpetuează vechiul etnonim. Maghiarii îi întâlnesc și pe slavii balcanici, respectiv pe bulgari (*Bulgari*), întâlnesc populația romanizată din Panonia, de tip urban (*Blachi*) precum și o altă populație romanizată, dar rurală, reprezentată de păstorii transhumanți (*pastores Romanorum*).

Strămoșii românilor apar consemnați cu variante grafice ale formei Blachi, respectiv *Blasi*, *Blaci* (gen. pl. *terra Blacorum*). Aceștia sunt localizați la est de Panonia, detaliu geografic corect. În cap. XLVI, grupurile de tradiție romană sunt numite *Romani*, de asemenea corect și, din motive stilistice, subliniind glorioasa tradiție romană.

Apar și secuii, numele lor fiind grafiat *Sicli*.

Putem spune, ca o concluzie provizorie, că datele prezentate de Anonymus, concret numele etnice și descrierea lor, sunt corecte și coerente, verificabile și prin alte surse. Condiția de bază pentru a înțelege și a interpreta corect textul este ca traducătorii și istoricii să nu aibă tendința să-l deformeze și să-l amendeze, pornind de la concluzia eronată că Anonymus nu știa ce scrie. Este o premisă complet falsă, care nu poate conduce la concluzii corecte.

O analiză comparată a câtorva traduceri ale cap. IX

Originalul [sfârșitul cap. IX]

> Dicebant enim, quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, danubius et tyscia, et alij nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes. Quem terram habitarent sclauij, Bulgarij et Blachij, ac pastores romanorum. Quia post mortem athila regis terram pannonie romani dicebant pascua esse, eo quod greges eorum in terra pannonie pascebantur. Et iure terra pannonie pascua romanorum esse dicebatur, nam et modo romani pascuntur de bonis Hungarie.

Traducerea în limba engleză a lui Martyn Rady

> For they said that there flowed the most noble spring waters, the Danube and Tisza [Tyscia] and other most noble springs, abounding in good fish, in which land there lived the Slavs [Sclavi], Bulgarian, [Bulgarii] and Vlachs [Blachii], and the shepherds of the Romans [pastores Romanorum]. For after the death of King Attila, the Romans said the land of Pannonia was pastureland because their flocks grazed in the land of Pannonia. And rightly is the land of Pannonia said to be the pastureland of the Romans, for now too the Romans graze on the goods of Hungary.

Cele două note se referă la un studiu al lui Denis Deletant. În nota 43 se afirmă: „Sensul acestui pasaj sarcastic este obscur". Nouă nu ni se pare deloc obscur, se referă – pur și simplu – la conflictele dintre administrația centrală, cum am spune astăzi, și interesele ciobanilor transhumanți.

Traducerea în limba slovacă a lui Vincent Múcska:

> Rozprávali (mu) totiž, že sa tam zlievajú vody najvynikajúcejších riek, Dunaja, Tisy a ďalších znamenitých tokov, oplývajúcich dobrými rybami, (a že) tú zem obývajú Slovania, Bulhari, Valasi a pastieri Rimanov . Lebo po smrti kráľa Atilu Rimania hovorili, že panónska krajina je pastvinou – pásli sa tam totiž ich stáda. A oprávnene sa vraví, že panónska krajina je pastvinou Rimanov, lebo aj (teraz sa) Rimania pasú z bohatstiev Uhorska.

Nota nr. 22 a lui Múcska reflectă grija traducătorului față de sensul din original, notând faptul că etnonimul *Blachi* poate fi neclar interpretat. Până la urmă, opțiunea sa pentru forma slovacă

Valasi nu este corectă, dar – completată cu nota – ajunge la un compromis rezonabil.

Traduceri în limba română

Ne-au fost accesibile două traduceri complete în limba română ale textului lui Anonymus. Probabil că nici nu există altele: cea a lui Popa-Lisseanu (publicată în perioada interbelică) și una relativ recentă, datorată lui Paul Tonciulescu, unde avem și fotocopia manuscrisului păstrat la Viena. Din păcate, cartea este tipărită pe hârtie de foarte proastă calitate.

Ambii traducători exprimă *Blachi* prin „români". De notat însă că Tonciulescu păstrează forma latină *Blachi*, notând că aceștia trebuie să fi fost „românii din Panonia" (nota 7, p. 29). Tonciulescu era foarte aproape de soluția corectă, respectiv dacă ar fi spus că acești *Blachi* erau populația romanizată din Panonia. Sigur, pot fi și ei considerați un fel de români ai secolelor IX–X. Despre „interpretările" lui Madgearu am scris mai sus.

Popa-Lisseanu:

> Căci spuneau că acolo curg cele mai renumite isvoare de ape, Dunărea și Tisa și alte prea vestite ape, pline cu pește bun. Că această țară o locuiesc Sclavii, Bulgarii și Blachii, adecă păstorii Romanilor. Fiindcă, după moartea regelui Athila, pământului Pannoniei Romanii îi ziceau că este pășune, fiindcă turmele lor păsteau în țara Pannoniei. Și cu drept cuvânt se spunea că pământul Pannoniei ar fi pășunile Romanilor, fiindcă și acum Romanii pasc pe moșiile Ungariei.

Tonciulescu (1996):

> Căci ziceau că acolo se unesc cele mai vestite izvoare ale apelor, Danubius și Tyscia și alte izvoare foarte vestite, pline cu pești buni. Pe care țară o locuiesc sclavii, bulgarii

și blachii, chiar și păstorii romanilor. Pentru că, după moartea regelui Athila, romanii spuneau că țara Pannoniei este pășune, deoarece turmele lor pășteau în țara Pannoniei. Și pe drept se spune că țara Pannoniei este pășunea romanilor, căci și acum pasc din bunurile Ungariei.

Două etnonime „speciale": *Němec* și *Vlah, Vlach, Valah*

În limbile slave, două etnonime necesită o analiză aparte: numele germanilor (*nemți*, formă preluată și de români) și numele populațiilor romanizate, *vlahi* sau *valahi*, cu grafiile specifice fiecărei limbi slave. Dată fiind importanța acestor forme în limbile slave, este necesară o analiză ceva mai detaliată.

Ce înseamnă, de fapt, *vlah, valah*?

Am menționat de câteva ori etnonimul *vlah, valah* cu variantele sale grafice, inclusiv cele din latina medievală și din limbile slave. Care este, de fapt, originea acestui etnonim și ce grup etnic definește? Originea și evoluția formei este una dintre cele mai interesante și reflectă, direct și indirect, un capitol important al relațiilor dintre români și slavi, mai precis și mai corect, între slavi și populațiile romanizate din perioada postclasică, de după sec. VI.

Evoluția etnonimului *Volcae* poate fi rezumată astfel:

– Grupul celtic *Volcae*, locuind o zonă din Europa Centrală, aproximativ în Austria de azi, este romanizat. Din punct de vedere etimologic, etnonimul este înrudit cu alt etnonim celtic, *Welsh* care ocupă teritoriul numit *Wales* din Marea Britanie. Și acei *Volcae* și *Welsh*-ii de azi sunt reprezentanți ai vechiului mare grup celtic. Asemenea „dublete etnice", înrudite sau nu din punct de vedere etimologic, sunt relativ rare, dar relevante discuției, cf. situației formelor *Venedi, Veneti, Venethi*.

– Numele lor etnic nu dispare, este preluat de germanici în forma **walχaz*, care capătă treptat sensul „populație care vorbește

un idiom latin", așadar „populație romanizată, care vorbește latina, reprezintă culturală de tradiție latină".

– Într-o fază veche preexpansiune, slavii preiau cuvântul sub forma **vlahъ* (cu metateza grupului *-la-*) care va avea, cum vom vedea și în continuare, o strălucită „carieră etnică", fiind folosit și astăzi. Sensul era similar celui din germanică, respectiv „populație romanizată, grup uman care vorbește latina". Sensul a continuat să fie folosit în tot Evul Mediu, continuând și ulterior. Odată cu trecerea timpului, în limbile slave *vlahi* se referă la două grupuri etnice:

1. la italieni, sens uzual în limbile slave vorbite de credincioși catolici, fiind folosit și azi în polonă cu acest sens: *Włochy* „Italia";
2. la români, sens uzual la slavii ortodocși. Este motivul pentru care, până azi, la slavii de sud (bulgari, sârbi), cu care românii au avut cele mai intense relații, prin *vlah* se înțelege „român", preponderent „român transhumant", fiind o caracteristică specifică a „vlahilor balcanici". Acest din urmă sens s-a dezvoltat ulterior, pe măsură ce românii sud-dunăreni își constituiau un trai aparte, în afara unor forme naționale de organizare.

Din limbile slave, etnonimul a intrat în latina medievală, în forma *Blachi, Blaci, Blasi*. Sensul era, evident, același din „original", adică „populație romanizată". În sec. VI și încă un timp, populații romanizate compacte se aflau încă nu numai în arealul sud-est european, ci și în Europa Centrală, inclusiv în Panonia (așa-numita cultură Keszthely din zona lacului Balaton). Este și motivul pentru care traducerea etnonimului *Blachi* este contextuală și în funcție de așezarea, fie și aproximativă, a acestora. Acest detaliu l-am analizat deja mai sus.

În limbile slave moderne, formele sunt *Vlah*, plural *Vlasi* sau *Valah*, plural *Valasi* (sârbă-croată, slovacă) și, în polonă încă în uz, *Włochy* „Italia". Și în slava veche, sensul principal al formei era

„Italia", cum reiese din acest pasaj, de exemplu acest fragment *Viața lui Metodie*:

[...] къ нъı къшьли оучитєлє лиюзи крьстиани из Влахъ и из Грькъ и из Нѣмьць [...]

„[...] și au venit [acolo, în Moravia] mulți învățători [preoți] creștini DIN ITALIA [în original: *iz Vlahъ*], din Grecia și din Germania" (Pleter, Lambru și Puiu 2001: 60, textul XVII).

Se observă cu ușurință că, inițial, sensul etnonimului *Vlachъ*, ulterior preluat în documentele bizantine sub forma grecească Βλάχος, plural *Βλάχοι*, iar în latina postclasică cu forma *Blachus*, pl. *Blachi*, cu variante grafice *Blasi* (ce reflectau pronunția din unele limbi slave) ori *Blaci*, păstrează sensul inițial: orice populație romanizată era numită astfel. Așa este și la Anonymus care, stilistic, o alternează cu *Romani*, pentru a sublinia gloria tradiției romane, ori cu *pastores Romanorum*, pentru a sublinia un detaliu social: o populație romanizată rurală, de păstori.

Etnonimul *vlah*, *valah* se folosește și astăzi, exclusiv cu referire la românii sud-dunăreni („românii balcanici"). Apare și în documente scrise în engleză sub forma *Vlach, Vlakh*, așa cum am văzut în cazul traducerii lui Martyn Rady. Etnonimul astfel folosit azi, deși bazat pe o circulație intensă în Evul Mediu, are – mai degrabă – conotație politică, respectiv pentru a sugera că acești români sud-dunăreni nu sunt „români deplini", ci „vlahi, valahi", adică nu sunt români, de fapt, ci alt grup etnic.

Dincolo de conotația politică de azi, trebuie spus că etnonimul *vlah, valah* a avut o intensă circulație medievală și reflecta o realitate specială a acestei populații romanizate. Problema a fost analizată în mai multe rânduri. Ni se par remarcabile studiile (în croată) ale lui Zef Mirdita (Mirdita 2004, 2009).

Ne permitem să atragem atenția asupra acestor lucrări remarcabile, scrise de un bun cunoscător al realităților sud-est europene[19].

Etnonimul *vlah, valah* era, în perioada de după sec. VI până relativ recent, în sec. XIX, forma uzuală prin care popoarele vecine îi desemnau pe români. Etnonimul vechi *rumân* a fost „reformatat" în sec. XIX, sub influență livrescă și în perioada romantică și postromantică, în forma *român*, apoi *România*. Această evoluție este firească. Ea reflecta noua tendință de emancipare a popoarelor sud-est europene care, treptat, își câștigau independența și își formau statele naționale. În Evul Mediu, *rumân* nu mai avea, de fapt, conotație etnică, nu mai era un etnonim propriu-zis, ci denota o realitate socială, deoarece românii erau, practic, lipsiți de un stat al lor, ca atare *rumân* însemna „legat de glie, șerb". Acest detaliu face parte din istoria noastră, cu suișurile și cu coborâșurile sale, ca atare nu trebuie ignorate asemenea detalii.

Ca atare, traducerea etnonimului *vlah* este relativ precisă, se referă la o populație romanizată, dar - atunci când traducem - trebuie să contextualizăm LA CARE populație romanizată se referă textul. Dacă aspirăm să traducem, de exemplu, cehescul *Vlašský dvůr*, nu vom traduce, evident, „curtea valahă", nu ar avea niciun sens, ci „curtea italiană". Dacă însă ne referim la regiunea situată la nord de Brno, numită *Valašsko*, atunci ne aflăm, într-adevăr, în fața unei situații dificile. Ne clarificăm metoda de lucru dacă știm că denumirea regiunii se datorează stabilirii unui grup de români ardeleni în sec. XVII. Ca atare, putem fi tentați (nu există o traducere „oficială" ori consacrată) să propunem „Valahia Moravă". În perioada când acei români, preponderent păstori, în

[19] Autorul este albanez, stabilit în Croația.

căutare de locuri de pășunat, s-au stabilit acolo, etnonimul *valah* era uzual și, de fapt, singurul utilizat cu referire la români.

Și ce înseamnă *Němec*?

Al doilea etnonim slav vechi este ceea ce se transcrie pentru slava veche *Němьcь*, iar în limbile slave moderne este grafiat, cu caractere latine, *Němec*, *Niemec*, formă preluată și de români ca *neamț*, pl. *nemți*. Etimologia cuvântului este clară și, în general, necontestată: rădăcina *něm-* „mut": nemții, adică grupurile germanice de la vest de slavi, erau astfel numiți deoarece, spre deosebire de slavi, „vorbeau de parcă ar fi fost muți". Este, fără doar și poate, o denumire peiorativă, similară - ca proiecție mentală - celei folosite de greci pentru a-i desemna generic pe negreci: *barbaroi*, barbarii.

Am făcut acest ocol pentru a înțelege că și în alte locuri, în alte timpuri istorice și cu alte grupuri etnice a „funcționat" același „mecanism etnic": a-i desemna cu un termen peiorativ pe străini sau pe unii dintre acești străini. Desemnarea germanicilor de la vest de slavi cu termenul (peiorativ, fără doar și poate) „muții", deoarece vorbeau o limbă diferită „de ai noștri", respectiv diferită de cei care au folosit cuvântul, adică slavii, face parte dintr-un mod de abordare al relațiilor interetnice. Etnonimul slav *Němec* este folosit și azi curent în toate limbile slave. Acest fapt face ca germanii (moderni), care sunt urmașii grupurilor germanice de la vest de slavi, respectiv urmașii celor pe care îi analizează și Tacitus în *Germania*, să aibă, la ora actuală, cinci [sic!] nume etnice:

1. Primul, *Deutsch*, folosit chiar de ei, așadar endonimul. Din punct de vedere etimologic, este înrudit cu englez *Dutch*, care se referă la alt grup germanic, mai aproape de englezi decât *Deutsch*.

2. Al doilea, *Germani* (forma latină), englez *Germans*, rom. *germani* (paralel și *nemți*, la nivel colocvial), exonimul, deci forma folosită de romani și, ulterior, preluată și în tradiția medievală și

modernă. Tacitus îl folosește în faimoasa sa lucrare de etnografie antică *De origine et situ Germanorum* „despre originea și despre așezarea germanilor", cunoscută în forma sa abreviată *Germania*.

3. *Alamani*, grafiat și *Alamanni*, *Alemanni*, gen. *Alamanorum*, *Alamannorum*, *Alemanorum* etc. este un alt grup germanic din perioada migrațiilor care și-a transferat numele pentru a se referi ulterior la ceea ce am numit ulterior *Deutsch* și este etnonimul folosit și azi în franceză (*Allemagne*, *Allemand*), spaniolă (*Alemania*, adj. *alemán*) și portugheză (*Alemania*, adj. *alemão*).

4. *Tedesco*, forma folosită în italiană. Provine din forma latină medievală *Theodiscus*, referitor la limba vorbită de grupurile germanice, germanic *theodisk* < *theod* „popor, vulg", calchiind lat. *vulgus* „popor", adj. *Vulgaris* „popular, specific poporului". La ora aceea, cuvântul nu avea conotația peiorativă de azi, cf. *latină vulgară* „latina populară, vorbită", care a stat la baza tuturor limbilor romanice de azi.

5. *Němci*, forma folosită de slavi. Este derivat de la adjectivul *němъ* „mut".

Este, după cum putem vedea, un etnonim peiorativ, rezultat al faptului că slavii nu înțelegeau limba vecinilor de la vest. Istoria acestui etnonim repetă, într-un fel, istoria formei grecești *barbaroi* „barbari" care, inițial, însemna „negreci", respectiv care vorbesc o limbă de neînțeles. Originea acestui cuvânt este onomatopeică, cf. rom. *bâlbâit*, francez *bla-bla* etc. Asocierea unui străin prin forme ironic-depreciative face parte, așadar, dintr-o tipologie a mentalităților naționale, totdeauna gata să-i ironizeze pe cei care vorbesc „de parcă ar avea prune-n gură", cum sună zicala românească.

Iată o situație, nu foarte frecventă, când avem un endonim și patru exonime. Situația uzuală și relativ frecventă este însă un endonim ~ un exonim. Faptul că germanii sunt cunoscuți cu 4 exonime este un caz aparte, special și care reflectă răspândirea și

importanța grupurilor germanice în perioada postclasică și, în sens extins, importanța lor până azi.

Există și ipoteza (ori măcar sugestia) că asocierea dintre etnonimul *Němci* și rădăcina *nem-* „mut" ar fi o etimologie populară (astfel la Danylenko 2006). Partea cea mai interesantă și mai utilă a acestui studiu este însă analiza felului în care etnonimele germanice au fost notate în documentele arabe și care reflectau fluctuațiile unor realități etno-lingvistice și sociale în schimbare. Cu directă referite la arabizarea formei *Němci*, întâlnim forme precum *nâmjîn* și *ṣâṣîn* (anul 946, a doua formă reflectând etnonimul *saxon*), apoi *namtîn* (977/978), dar și, cu referire la *saxoni*, cel arab *saksan* (966 sau 973, vezi la p. 353 a studiului).

După părerea noastră, nu există niciun motiv serios pentru a pune la îndoială derivarea numelui slav al germanilor (mai exact al grupului germanic cu care slavii se învecinau la vest) *Němci* < *něm-* „mut", deoarece, după cum am văzut, se bazează pe o relativ frecventă asociere dintre sensul „mut", „vorbire ca a unui mut" = „neclară"; vezi și discuțiile la schema *Sclavus*, punctul [7].

Este relevant, revenind la problema vechilor slavi, că aceștia au avut două etnonime vechi, cu statut specific. Unul referitor la populația romanizată, preluând forma germanică **walχaz* > **Vlahъ* „populație care vorbește latina", celălalt referitor la populațiile germanice cu care se învecinau la vest, pe care le-au numit *Němci*, indiferent de originea acestui cuvânt. Cele două etnonime referitoare la străinii cu care slavii au avut contacte timpurii erau folosite în opoziție cu *Slověne*, „noi, ai noștri, slavii, cei care vorbim limba noastră".

Nu există niciun motiv serios să punem la îndoială aceste explicații, respectiv numirea germanicilor printr-un termen peiorativ („muții"), iar a romanicilor preluând un etnonim deja folosit de germanici (**walχaz* > *vlahъ*).

Faptul că străinii folosesc, pentru a-i denumi pe slavi, forme exonimice, dezvoltate după sec. VI, nu are nimic spectaculos ori special, fiind o situație relativ frecvent întâlnită și în cazul altor grupuri etnice, așa cum am arătat mai sus.

CAPITOLUL IV
Când pot fi datate cele mai vechi împrumuturi slave în limba română?

În 1966, Giuliano Bonfante publica un faimos studiu – la vremea sa – intitulat (sugestiv) *Influences du protoroumain sur le protoslave?* unde argumenta, între altele, că silabele deschise din sistemul fonetic vechi slav reflectă o influență a protoromânei. Studiul a fost ulterior inclus în amplul volum dedicat limbii române – *Studi romeni* –, relativ recent tradus și în limba română (Bonfante 2001). La scurt timp, Gh. Mihăilă publica, la rândul său, un studiu dedicat criteriilor determinării împrumuturilor slave în română (Mihăilă 1971). A trecut mult timp de atunci, dar problema celor mai vechi împrumuturi slave în română continuă să fie dezbătută, nefiind deloc rare cazurile când cercetători de autoritate încă susțin teza că cele mai vechi slavisme ale românei se pot data în secolele VI–VII. Vom încerca să arătăm în continuare că nu este o ipoteză corectă, în ciuda unei largi răspândiri, inclusiv în mediile academice.

Problema „celor mai vechi influențe slave în limba română" este o constantă a multor alte studii și volume. În general, fără a intra în detalii – căci numai citarea lucrărilor importante, unde se analizează direct sau adiacent acest aspect, ar lua zeci de pagini –, putem spune că majoritatea covârșitoare a lingviștilor români și mulți lingviști străini au fost și sunt convinși că „asupra limbii române s-a exercitat, de timpuriu, o puternică influență slavă". Există aici, desigur, nuanțe de abordare, dar spațiul nu ne permite

decât să tragem niște contururi, nu să facem analize de detaliu (vezi, cu discuții, Paliga 1997 și, republicată cu adăugiri și corecturi, Paliga 2006). Studiile datorate lui Bonfante și lui Mihăilă sunt – mai degrabă – excepții, după cum „excepții" sunt și studiile noastre. Aș aminti aici studiul, nu foarte amplu, dar dens, întreprins de Ivan Duridanov (Duridanov 1991, *Die ältesten slawischen Entlehnungen im Rumänischen (Cele mai vechi împrumuturi slave în limba română)*. Titlul spune totul, nu? Pentru autorul acestor rânduri, abordarea lui Duridanov este, mai degrabă, surprinzătoare, dat fiind faptul că același autor ne obișnuise, mai degrabă, cu abordări ample. Autorul este cunoscut ca indo-europenist și, mai ales, ca tracolog, respectiv ca analist al moștenirii vechi în sud-estul european.

Pe de altă parte, studiul lui Duridanov ne arată cât de răspândită, aproape de nezdruncinat, este convingerea că româna are, dacă nu „o masivă influență slavă", atunci măcar una veche și, cum altfel, importantă. Convingerea, insinuată gradual încă de pe la jumătatea secolului al XIX-lea, este atât de puternic înrădăcinată, încât a devenit, de atunci încoace, un clișeu adesea obositor, dacă nu chiar o axiomă, ceva indiscutabil. Nu dorim, evident, să negăm influența slavă asupra limbii române. Aceasta este evidentă, însă nu este deloc masivă, fiind chiar – am îndrăzni să spunem – mult mai târzie și mai puțin importantă decât se admite frecvent.

Am dori, mai degrabă, să arătăm că problema este, în realitate, mult mai complexă și, ca orice problemă complexă, mult mai complicată decât a părut multor cercetători. Cele două studii, datorate lui G. Bonfante și, la scurt timp, lui Gh. Mihăilă, par a fi fost aproape complet uitate, deși cel puțin primul se regăsește inclus relativ recent în versiunea românească a volumului său de studii dedicate limbii române. Nici studiile noastre, publicate în ultimii ani, nu par a avea o soartă mai fericită.

Și totuși, să nu ne descurajăm, să încercăm o reluare succintă a problemelor. O abordare amplă am făcut-o de curând în volumul comun, interdisciplinar, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă privire de la Dunărea de Jos* (Paliga și Teodor 2009), volumul de față fiind oarecum în continuarea celui amintit. Lucrarea apărea nu mult timp după ce Florin Curta șocase – am putea spune – lumea științifică printr-o lucrare provocatoare, ce încă stârnește discuții aprinse, polemice (Curta 2006, ediția românească; prima ediție în limba engleză fusese publicată anterior, în 2001). Nici nu este de mirare, având în vedere lungul șir de erori și de idei preconcepute care și-au făcut loc în cercetarea lumii slavilor vechi și nu numai a lor.

Ce este un „slavism vechi"?

De-a lungul anilor, în studiile publicate cu diverse ocazii, ni s-a conturat treptat ipoteza că problema „slavismelor" în română este mult mai complicată decât a fost prezentată în multe lucrări, unele datorate unor prestigioși lingviști. Din păcate, afirmațiile acestora, luate adesea drept axiome, deci indiscutabile, nu sunt deloc confirmate într-o analiză de amănunt. Nu se verifică, în primul rând, teza mult răspândită cândva și încă având ecou (nejustificat) că „cele mai vechi slavisme intră în limba română în secolele VI–VII", nici că „româna cunoaște o masivă influență slavă", nici că „există elemente albaneze în limba română"... Asemenea clișee, ce reflectau ipoteze îndeobște acceptate după al doilea război mondial (unele și înainte), nu au făcut decât să complice situația, cultivând confuzia și, nu rareori, acceptând cu prea mare ușurință intruziunea politicului în analiza științifică.

Am dori să reluăm prezentarea marilor probleme pornind de la studiul lui Ivan Duridanov (1991), amintit mai sus. După ce analizează succint ipotezele mai multor specialiști care au studiat problema slavismelor vechi ale românei, Duridanov supune

atenției cititorilor lista următoare (la pag. 15 a studiului citat): *baltă, daltă, gard, jupîn* (*jupân*), *măgură, mătură, smântână, stăpân, stână, sută, șchiau* (pl. *șchei*, azi învechit, „slav" < Sclavus, formă pe care am analizat-o în detaliu în capitolele anterioare). Fiecare dintre aceste forme pune însă probleme specifice – și deloc ușoare – de analiză.

Așa cum vom încerca să arătăm, niciunul nu este – de fapt – slavism și, în orice caz, NU ESTE SLAVISM VECHI, databil – așadar – în secolele VI–VII p. Ch. Vom proceda prin a elimina, pas cu pas, formele care, evident, nu sunt „slavisme vechi" ale românei, pentru a concluziona că, la rigoare, nu este nici unul! Pe această listă s-au bazat însă sute și mii de studii dedicate limbii române. Așadar, pe rând.

Să eliminăm din listă forma latină postclasică *sclavus*, formă abreviată a formei inițiale *sclavenus*. Le-am analizat în capitolele anterioare și nu insistăm în aceste rânduri. Formele *șchiau* și *șchei* reflectă, de fapt, continuare la nivel colocvial, a formei postclasice *Sclavus*, nefiind – în orice caz – un slavism. Discuțiile s-ar putea purta, de fapt, asupra felului în care populația romanizată de atunci a adaptat forma auzită la vorbitorii slavi ai acelor timpuri (vezi la Paliga și Teodor 2009: 80–83). Aflați aici, putem doar afirma că româna păstrează, la nivel colocvial, trei etnonime vechi:

– unul este cel deja amintit, *șchiau*, pl. *șchei*;

– altul este rumân < Romanus,

– iar al treilea este *frânc* < *Francus*.

Facem observația că forma *rumân* a fost adaptată la noile realități sociale și politice din secolul al XIX-lea, fiind „reromanizată" și adaptată ca *român* (care însă apare în documente chiar înainte de secolul al XIX-lea, e prezent deja în anul 1582). De altfel, în Evul Mediu, *rumân* căpătase gradual sensul de „om legat de pământ, șerb", o realitate socială nemiloasă care s-a reflectat și în

limbă. Pe scurt, *șchiau*, pl. *șchei* nu poate fi considerat slavism, ci un element latin postclasic, la rândul său reflectând un împrumut – însoțit de o deformare fonetică nu ușor de explicat, dar relativ ușor de înțeles – dintr-un „idiom protoslav" al secolului VI. Ca etnonim creat gradual după sec. al VI-lea p. Ch., *șchiau, șchei* are exact aceeași situație ca *Francus* > *frânc*, dar ar fi cel puțin nelalocul său să afirmăm că *frânc* ar fi, în română, un germanism.

Despre *sută* am publicat, pe larg, un studiu relativ amplu în *Slavistična Revija* (scris inițial în engleză, tradus de editori în limba slovenă și apoi republicat în engleză într-un volum ce reunește câteva studii ale noastre, dar și rescris în limba română, ca un capitol al lucrării noastre de doctorat; Paliga 1988, apoi reluat în 1997 și, cu câteva revizuiri și completări, în Paliga 2006: 187 ș.u.). Nu are rost să reluăm discuția din acel studiu publicat, mai întâi, în limba slovenă. Atragem doar atenția, pe scurt, că orice analiză, fie și rapidă, arată – cât se poate de clar – că numeralul slav **sъto* „iese din sistem", respectiv trădează o cu totul altă origine decât numeralele „10" și „1000". Dacă l-am presupune un element slav arhaic, respectiv din fondul majoritar balto-slav, forma așteptată ar fi trebuit să fie, cum spuneam încă de atunci, **sęt-*, **sętь* sau **sęto*, nicidecum **sъto*. Repetăm, așadar, ceea ce concluzionam deja în studiul din anul 1988: *sută* NU ESTE SLAVISM, din contra, slav **sъto* este, nu ne mai putem îndoi, un element tracic (nord-dacic), „intruziv" în sistemul numeralului slav. Nu este însă deloc izolat, cum s-ar putea crede, deoarece grupurile nord dacice, neromanizate, vor fi jucat un rol crucial în etnogeneza slavă. Nu a venit momentul să le numărăm pe toate, dar nu sunt deloc puține. Este însă util să facem un studiu de caz, despre numeralul „o sută".

Schema privind situația numeralului „o sută" în limbile slave în raport cu alte limbi indo-europene și neindo-europene

Tabelul 2

Numeralele „10", „100", „1000" în limbile indo-europene:

	„10"	„100"	„1000"[1]
PIE	**dekṃ*	**(d)kṃ-t-óm, *(d)kṃ-t-ā*	
v. sl.	**desętь*	*(*sętь)* [2] înlocuit de **sъto* [3]	**ty-sętь, *ty-sęta*
baltic: lit	*dešimt*	*šimtas*	*tūkstantis*
let.	*desmit*	*simts*	*tūkstoš, tukstuōts*
v. ind.	*daśa*	*śatám*	*sa-hásram*
avestic	*dasa*	*satəm*	*ha-zaŋrəm*
n. pers.			*hazār*
arm.	*tasn*	*harivr* (< preie.)	*hazar* (< n. per
germanic	**tehun*	**hundan*	**thus-hundi*
gotic	*taihun*	*hund*	*þū-hundi*
celtic: v.irl.	*deich*	*cēt*	
kimric	*deg*	*cant*	
cornic	*dek*	*cans*	
breton	*dek*	*kant*	
toh. A/B	A: *śäk*/ B: *śak*	A: *känt*/ B: *känte*	
lat.	*decem*	*centum*	*mīlle, mīlia*
gr.	*δέκα*	*„εκατόν*	
eolic			*χέλλιοι*
ion.-att.			*χ(ε)ίλιοι, χήλιοι*

Explicații

[1] Forma din paranteză este cea așteptată prin compararea cu formele păstrate în cazul numeralelor „10" și „1000", respectiv cu nazală. Este evident, în aceste condiții, că forma *sъto* este „intrusivă", preluată din alt idiom. Acest idiom nu poate fi familia baltică ori iranică, nici familia germanică. Nu poate fi decât o formă nord-tracă, SINGURA care poate explica forma din română (din substrat) și din slava pre-expansiune (împrumut dintr-un idiom învecinat din familia tracă).

Tabelul 3

Distribuția numeralului „100" în limbile învecinate arealului slav pre-expansiune (PES)

Germanic **hundan* Sl. ***sъto*** Iranic *sata*
Celtic breton *kant*, etc. Tr.-d. ***sutə*** >
rom. ***sută***

NOTĂ

Se observă cu ușurință că SINGURUL idiom care are o formă similară celei slave este româna, unde *sută* provine din substrat. În ciuda numeroaselor afirmații care susțin că rom. *sută* ar fi de origine slavă, situația este exact inversă. Nu este singurul caz de „inversare etimologică", urmare a unor analize superficiale și grăbite.

Tabelul 4

Numeralele „10", „100", „1000" în limbile slave:

	„10"	„100"	„1000"
sl. comun	**desęte*	**sъto* [1]	**ty-sęte, *ty-sęta, *ty-sęta, *ty-sęte*
v. sl.	ДЕСѦТЬ	СЪТО	ТЫСѧЩИ, ТЫСѧЩИ
bulgară	*deset*	*sto*	(*hiljada* < n.gr
sârbă-croată	*dèsēt*	*stô*	*tisuća* (și *hiljada* < n.gr
slovenă	*desét*	*stó*	*tísoča*
cehă	*deset*	*sto*	v. c. *tisíc* > modern *tisíc*
slovacă	*desať, desiati*	*sto*	*tisíc*
polonă	*dziesięć*	*sto*	*tysiąc*
rusă	*désjat'*	*sto*	*tysjača*

NOTĂ: Analiza comparată a acestor forme confirmă afirmațiile din tabelele 2 și 3: numeralul slav „100" arată o evoluție fonetică specifică, alta decât în cazul numeralelor „10" și „1000".

Și despre *stăpân* și despre *jupân* am scris, la vremea lor, câteva studii: Paliga 1987 și, reluând problema din perspectiva „sufixului stăpânirii" (*Herrscherschaft* și *Herrschersuffix*) Paliga 2002, dar am discutat chestiunea, fie frontal, fie adiacent, și în alte studii, de exemplu Paliga 1997 și, în ediția revizuită și completată, Paliga 2006, capitolul dedicat terminologiei de organizare socială și politică. Arătam acolo că analiza etimologică ne îndreaptă spre reconstituirea unor forme derivate de la rădăcina **ban-*, **pan-*, de unde și *ban* „stăpân, conducător local" (și, la un moment dat, cel care a bătut monedă, deci de aici și sensul derivat „monedă", lucru deja clarificat de Hasdeu acum mai bine de un secol). De la acest radical, au derivat, la o epocă veche, *stă-pân* și *ju-pân* < *giu-pân (ğu-pân)*, cu evoluția *ğ* > *j* ca în *joc* < *ğoc* etc. Nici acestea nu sunt, așadar, slavisme, cu atât mai puțin „slavisme vechi". Sunt, pur și simplu, elemente de substrat, așadar de origine traco-dacă.

Măgură și *mătură*, ambele cu accent proparoxiton și cu *ă* sub accent, ne arată forme vechi; *cumătră*, de asemenea, trădează *ă* sub accent, dar cu accent paroxiton – acesta reflectă latin postclasic **cumatra*, clasic *commater* (cf. fr. *commère*, sp. *comadre* etc.). Nici această formă nu este slavă, ci reflectă, evident, o formă latină postclasică derivată din *commater* > latin popular postclasic **cumatra*, cf. francez *commère*, spaniol și portughez *comadre* etc. Trecerea la declinarea I s-a făcut precum în cazul formei *sora* < *soror*, dar pl. *surori* < *sorores*. Cele două cuvinte sunt frecvent considerate autohtone traco-dace și nu avem niciun motiv serios să le considerăm altfel. Este drept că slav *metati* „a mătura" ne-ar putea eventual ademeni, dar numai ca element înrudit pe linie indo-europeană (asemănarea rădăcinii slave și românești este evidentă), dar – cert – *mătură* nu este un slavism în română. De altfel, nici evoluția fonetică nu ne permite o asemenea afirmație, fiind de-a dreptul curios de ce Duridanov, altminteri un scrupulos

fonetician, trece formele *măgură* și *mătură* în lista slavismelor vechi ale românei.

Din listă au mai rămas *baltă, daltă, gard, smântână, stână*. Forma *gard* este, în ultimele decenii, considerată tot traco-dacă, dat fiind că un împrumut din slav *gradъ* „loc îngrădit, cetate", înaintea metatezei lichidelor, este greu de acceptat, nici evoluția fonetică, nici semantismul nesusținând o asemenea ipoteză. Aici am reaminti ipoteza lui Bonfante, care susținea că evoluția spre silabele deschise din faza arhaică a slavei reflectă, cel mai probabil, o influență protoromânească, așadar *gradъ* < **gard-* reflectă, mai degrabă, influența unei faze străvechi a românei (a protoromânei) sau un alt element vechi tracic (nord dacic) în lexicul slav, precum *sută* > **sъto*.

Forma *baltă* a intrat, de mult, în listele uzuale ale elementelor autohtone, fenomenul silabelor deschise fiind prezent și aici. Mai nefiresc este faptul că *daltă* a rămas a fi considerat, de aproape toți cercetătorii, un slavism, deși simetria tratamentului fonetic cu *baltă* și cu *gard* l-ar face un candidat cel puțin la fel de plauzibil la lista elementelor autohtone. Autorii acestei cărți cred, până se vor aduce argumente serioase, că seria *baltă, daltă* și *gard* reflectă forme autohtone, nu slavisme. Nu avem niciun motiv serios să credem că *daltă* ar fi un candidat mai puțin plauzibil decât *baltă* ori decât *gard*, la lista elementelor autohtone.

În sfârșit, *smântână* și *stână* au părut multora „slavisme vechi", deși ele pot fi, la fel de bine, tot elemente autohtone. Este puțin probabil că un termen specific activităților păstorești, între care și prepararea laptelui, ar fi de origine slavă, dat fiind faptul că, în acest domeniu al lexicului, latina și traca (traco-daca) par a fi transmis cele mai multe elemente de vocabular. Același lucru despre *stână*. Mai precis, aproape toată terminologia prelucrării laptelui, toată terminologia organizării casei și a stânei reflectă fie elemente latine, fie autohtone. Nici nu este de mirare.

Din scurta enumerare de mai sus, rezultă că slave ar putea fi eventual considerate doar trei cuvinte: *smântână, daltă* și *stână* și aceasta foarte concesiv, deoarece evoluția fonetică nu e deloc comodă (nu era comodă de la bun început nici în multe alte cazuri, dar asta este o altă chestiune). Noi am argumentat, în repetate rânduri și cu argumente pe care nu le putem relua aici *in extenso*, că – în realitate – TOATE formele citate mai sus sunt elemente autohtone traco-dace. De altfel, aproape toți cercetătorii de autoritate le consideră ca atare în ultimele decenii. Pentru a înțelege însă complexa și – nu ascundem – complicata realitate etno-lingvistico-istorică a problemei, trebuie să reluăm și alte discuții. Dacă mai există cumva îndoieli asupra vechimii slavismelor în română, acestea trebuie înlăturate prin analize aprofundate, de esență, nu prin reluarea necritică a unor clișee.

Elemente slave ori elemente de substrat

Am deschis mai sus cutia Pandorei, se pare. Nimic nu pare mai neliniștitor multor lingviști, mai ales celor superficiali și grăbiți, decât să abordeze problema moștenirii autohtone a limbii române, deși este imposibil să faci etimologie autentică și solidă fără a avea măcar niște repere minimale în acest domeniu. Din păcate, ultimele decenii sunt de o sărăcie dezarmantă în domeniu. Nu este lipsit de importanță să arătăm că ultimul capitol consistent dedicat moștenirii autohtone a limbii române se datorează lui Cicerone Poghirc în vol. II al *Istoriei limbii române*, publicat în urmă cu o jumătate de secol! De atunci încoace, dacă lăsăm deoparte studiile unuia dintre autorii acestei cărți (Sorin Paliga) și câteva studii mai mult ori mai puțin răzlețe, s-a scris puțin și inconsecvent despre acest subiect. Nu uităm studiile lui I. I. Russu, care dovedesc competență pe domeniul epigrafic-istoric, dar lasă de dorit pe zona lingvisticii istorice și a etimologiei. Contribuțiile majore ale lui I. I. Russu țin de tracologia istorică, de ilirologie

(a scris o lucrare remarcabilă despre iliri, se pare unică în literatura română de specialitate). Cea mai importantă contribuție a lui I. I. Russu, se pare deja uitată, este însă cea referitoare la originea carpică a albanezilor (Russu 1995, lucrare postumă). Este, de fapt, reluarea vechii ipoteze a lui Hasdeu, reluată ulterior de Giuliano Bonfante și inclusă în volumul său *Studi romeni*, acum tradus și în limba română. Originea tracă a componentei neolatine (și neslave) a albanezei este astăzi practic singura acceptată și de tracologii bulgari, a căror ipoteză nu este incompatibilă cu cea pe care am putea-o numi „ipoteza Hasdeu-Bonfante-Russu".

Numitorul comun al acestor două ipoteze este că, la nivelul sec. VI, limba tracă era încă vorbită, iar o parte dintre vorbitorii acestei faze tardive a tracei au avut o contribuție importantă în etnogeneza albaneză care este, astfel, un idiom de structură neo-tracă grefată peste un lexic preponderent latin (vechi, în bună parte comun cu româna, dar și cu împrumuturi mai noi). Nu vom detalia aici chestiunile, complicate și foarte disputate, privind originea limbii albaneze și a albanezilor. Sunt poate mai aprinse discuțiile la acest capitol decât cele referitoare la slavi. Deși, cum spuneam, nu vom intra acum în detalii, încercăm să arătăm de ce, direct sau indirect, problema moștenirilor de substrat, în întreg arealul sud-est european (numit, relativ incorect, „balcanic"), este – de fapt – o fațetă a complexului „fenomen etnogenetic" din perioada marilor migrații, respectiv sec. V-X. De ce, bunăoară, elementele de substrat ale românei ori cele nelatine (și neslave) ale albanezei interferează cu cele slave, de multe ori conducând spre ipoteza, falsă, că ar fi slavisme. Am arătat mai sus că cele 10-11 exemple discutate de Duridanov (între alții) nu sunt, de fapt, slavisme, ci tracisme preponderent sud-est europene (în română, bulgară, albaneză...), dar unele pan-slave, așadar răspândite în toate ori în multe limbi slave, cum ar fi forma panslavă *sъto* „o sută".

Discuția se clarifică, sperăm, în lumina celor scrise mai sus, inclusiv prin datele „tehnice" aduse de Florin Curta în capitolul dedicat arheologiei slavilor timpurii. Din punct de vedere lingvistic, un mare pas înainte l-a constituit ipoteza avansată de Aleksandar Loma, în comunicarea sa susținută la Congresul Internațional al Slaviștilor de la Ljubljana, august 2003. Loma propunea formula „protoslav A", reprezentat de elementele comune balto-slave ale acelui ipotetic idiom protoslav; și „protoslav B", reprezentat de elementele iranice ale acelui ipotetic idiom. Loma sugera, corect după părerea noastră (dar incomplet), că ceea ce se numește convențional „limba slavă comună" ori „proto-slavă" era, de fapt, o amalgamare de elemente de tip balto-slav cu elemente iranice. Spunem că este incompletă, deoarece – la o analiză atentă – observăm că, în conturarea acelui ipotetic idiom, mai intră o componentă: cea nord tracă, probabil carpică, poate și cea reprezentată de costoboci. Cu alte cuvinte, ceea ce numim „idiom protoslav" trebuie să fi fost o amalgamare de cel puțin trei componente satem (balto-slav, iranic și nord-tracic), precum și din elemente germanice, care se integrează structurii limbii slavilor în mai multe etape. Un asemenea element, de fapt, germanic este și *Vlachъ* care reprezintă slavizarea ori adaptarea, „neaoșizarea" formei auzite la germanici **walχaz*. Dar sunt și altele, deloc neimportante în ansamblul lexicului slav, de exemplu formarea numerarului „o mie", cu prefixul **tu-* și numeralul „o sută" (vezi mai sus, tabela referitoare la numeralul „100").

Completăm, așadar, ipoteza lui Loma, considerând că lexicul slav arhaic are următoarele componente:

- Protoslav A – componenta principală, stratul balto-slav; l-am putea numi și **strat satem A.**
- Protoslav B – componenta vest-iranică; am putea-o numi și **strat satem B.** (Aceste prime două componente sunt cele astfel definite de Aleksandar Loma).

- Protoslav C – **elemente nord-dacice tardive, de tip (probabil) carpic** sau încă mai nordice, costoboce; le-am putea numi și **strat satem C**.
- Protoslav D – elemente germanice, mai ales gotice;
- Protoslav E – elemente romanice răsăritene, protoromânești; unele pot interfera cu ceea ce am numit mai sus „protoslav C", cum este cazul numeralului *sută*, care putea fi preluat de slavi, ca element esențial în schimburile comerciale, fie dintr-un dialect trac, fie din protoromână. Cazul formei slave *tъrgъ* ~ rom. *târg* poate fi un indiciu privind schimburile comerciale ale populației convențional numită „protoslavă" cu arealul sud-est european „balcanic".
- Protoslav F – elemente ugro-finice.
- Alte elemente (G), de diverse origini, inclusiv de origine necunoscută ori neanalizabile în stadiul actual al cercetărilor.

Determinante, după părerea noastră, sunt elementele A, B și C (respectiv cele trei componente satem), nefiind de ignorat nici componenta germanică, mai ales gotică, dar nici elementele uralice (ugro-finice, mai ales), după cum rezultă din similaritatea unor elemente precum slav *kniga* (**kъńiga, *kńiga*) – maghiar *könyv* „carte" ori slav *slovo* – maghiar *szó*, plural *szava* „cuvânt". Am făcut cândva o listă mai cuprinzătoare, de 100 de elemente de vocabular arhaic. Nu este o adaptare a așa-numitei liste Swadesh, dar este – credem noi – relevantă demersului nostru. Vom reveni asupra acestei liste cu altă ocazie.

În sfârșit, încă un detaliu: și albanezii sunt urmașii acelor *sclaveni* atestați în sec. VI. O dovedește chiar etnonimul *shqipe* „albanez", *shqip* (adj.), vezi la Paliga și Teodor 2009: 80–84. Am adăuga doar (la ora când pregăteam volumul pentru tipar încă nu ne fusese accesibil dicționarul etimologic al limbii albaneze de Vladimir Orel 1998), că și alte cercetări confirmă (ori măcar sugerează) ceea ce arătam în volumul nostru din 2009: alb. *Shqipe*,

Shqiptar etc. reflectă tot lat. tardiv (postclasic) *sclavus*, varianta **skljab* stând la baza formei albaneze. Cu o observație, totuși. Orel (1998: 434) consideră că *shqipe* ar fi un calc după paralela slavă *slověne* „slavi" ca derivat din *slovo* „cuvânt", în albaneză *shqipoj* „a vorbi clar" – *Shqipe, Shqiptar*. Astfel pusă problema, nu are nicio noimă. Este evident că paralela „nume etnic" – „a vorbi, cuvânt" este firească în cazul mai multor grupe etnice, de exemplu *slověne* „slavi" – *slovo* „cuvânt", *magyar* „ungur" – *magyaráz(ni)* „a vorbi clar" („a vorbi pe limba noastră"), *shqipe* „albanez" – *shqipoj* „a vorbi clar" etc. Așadar, paralela *shqipe* – *shqipoj* nu se bazează pe un calc (ar fi și greu de reconstituit un asemenea calc la nivel popular), ci este o construcție internă, logică, specifică și altor limbi: „ai noștri vorbesc o limbă clară, de înțeles", spre deosebire de străini, care sunt, așa cum îi vedeau grecii, fie *barbaroi*, adică „străini, bâlbâiți" = vorbind o limbă de neînțeles; fie „muți", *němъ*, cum îi numesc slavii pe germani. Acestea sunt realități extralingvistice, dar importante în orice explicație istorico-etimologică.

Albanezii reflectă și ei, până azi, prin componenta veche nelatină (și neslavă) alt „grup *sclaven*", dar – nu ne mai putem îndoi azi prea mult – de origine tracică, cel mai probabil de origine carpică, cum sugera, acum mai bine de un sfert de secol, I. I. Russu. Ei se deplasează, ALĂTURI DE slavii propriu-ziși (*sclavenii* majoritari, am putea spune), dar NU CONTOPINDU-SE cu ei, tot spre sud, așezându-se într-o zonă izolată, pe coasta adriatică. Și ei erau tot *Sclaveni*, latin colocvial postclasic *sclavi* > român *șchiau, șchei*, albanez *shqipe*.

Acest detaliu confirmă, așa cum spuneam mai sus, că sub numele bizantin *Sclaveni, Sklavenoi* se ascundeau mai multe grupuri etnice. Este și motivul pentru care propuneam mai sus folosirea semnelor citării, grupuri „protoslave", căci nu toți erau precursorii slavilor de mai târziu, ci și precursorii albanezilor, după cum vor fi fost și alte grupe care s-au pierdut în istorie. Fără

doar și poate, *Sclaveni* era, la început, mai degrabă un termen social cu conotații militare și politice („străini" și „dușmani", „oameni nu ca noi, altfel decât noi"); consolidarea acestui termen social-militaro-politic drept etnonim se face gradual, timp de câteva secole, atingând maxima abstractizare, *slovanstvo* „lumea slavă", abia în epoca romantică.

Două studii de caz:

1. cumătră

În urmă cu ceva ani, pe când strângeam materiale pentru o lucrare mai mare, întâmplarea a făcut să consultăm câteva lucrări care ar fi trebuit să ne clarifice situația cuvântului *cumătră* în lexicul românesc. Am consultat, pe rând, *dexonline.ro*, apoi dicționarul lui Ciorănescu (2002), apoi ultimul dicționar etimologic al limbii române (Vinereanu 2009), am revenit la varianta tipărită a DEX-ului... Chiar un lingvist oarecum experimentat în chestiuni de etimologie, cum avem pretenția să ne considerăm, este pierdut în hățișul explicațiilor, unele de-a dreptul aiuritoare. Fără doar și poate, un curios nespecialist, un intelectual nelingvist, ar fi efectiv pierdut și, avem toate motivele să credem, nu ar pricepe nimic din „explicațiile" accesibile în asemenea lucrări de referință care ar avea rostul să fie, din contra, cât mai clare și cât mai puțin stufoase.

Astfel, conform DEX, ultima ediție tipărită aflată în biblioteca personală (1996), nu menționează *cumătră*, doar *cumătru*, cuvânt pe care îl consideră derivat din sl. *kŭmotra!* În varianta *dexonline.ro*, care reflectă fidel forma tipărită, s.v. *cumătră* sunt citate câteva nume de plante cu acest nume (*ciocul-cucoarei, pliscul-cocorului, pliscul cucoarei, priboi*), care reprezintă completări ulterioare față de varianta tipărită.

Complet haotică, de necitit, este „explicația" lui Ciorănescu 2002, pentru ca, mai puțin confuză, dar tot neconvingătoare (în opinia noastră), să fie explicația lui Vinereanu (2009).

Am scris și noi, prima oară în Paliga 1997 și retipărit, cu unele completări și corecturi, despre *cumătră*. Dorim să citățm aici ceea ce scriam acum mai bine de 10 ani, urmând ca cititorul să aprecieze dacă eram sau nu coerenți (după ultima ediție Paliga 2006: 55 ș.u.; nu mai repetăm, în final, referințele, formatul PDF al lucrării putând fi descărcat gratuit de pe internet, de la adresa http://www.unibuc.ro/ro/cd sorpaliga ro):

O discuție aparte o necesită formele derivate din lat. pop. ***cumatra*** (lat. clasic *commater*, ac. *commatrem*). În general, caracterul romanic al cuvântului a fost observat de mult (Miklosich 1886: 154, care compară formele românești și slave, propunând explicarea formei slave *kъmotrъ* din lat. *compater*, concluzionând că, în limbile slave, este vorba de *ein pannonisches Wort*, un cuvânt panonic, cu alte cuvinte împrumutat din romanitatea panonică). Pe de altă parte, Rosetti (1986) nu discută cuvântul, al cărui sens general este „persoană care asistă la botez, naș(ă)". Machek (262), după ce menționează limbile slave ce păstrează acest cuvânt (vsl. *kъmotra*, c. *kmotr, kmotra*, slc. *kmotor, kmotra*, v. rus și r. dial. *kmotr*, pol. *kmotr, kmotra*, luz. de sus *kmótr, kmótra*, luz. de jos *kmotš, kmotša*) a arătat că, la baza formelor slave, se află o formă latină populară **kumater* (lat. clasic *commater*), împrumutată de slavi, evident la o dată timpurie, după cum atestă răspândirea cuvântului. Mihăilă (1974: 93) consideră că româna moștenește cuvântul direct din latină, fără intermediar slav.

Originea latină populară este incontestabilă, după cum reiese și din paralelele romanice occidentale (fr. *commère*, sp., port. *comadre*). De ce, atunci, în ultimele decenii „explicațiile" au mers pe un drum fără ieșire, în ciuda faptului că forma *cumătră* are

evidente paralele în limbile romanice occidentale, neputând fi vorba de un element slav în română? Greu de spus... În stadiul actual al cercetărilor, se poate afirma că româna și limbile romanice occidentale concordă întru totul în păstrarea unei forme derivate din lat. (clasic) *commater*, acuzativ *commatrem*, cu observația că în latina populară de la baza românei s-a extins o formă **comátra* (nu **kumáter*, cum reconstituia Machek), prin încadrarea cuvântului în categoria declinării I, foarte productivă, deoarece marca de feminin era clară: *-a*. (Cf. situațiile asemănătoare *mână – manus, soră – soror*, dar *surori – sorores, soru-mea*). Existența cuvântului în romanitatea sud-est europeană a fost semnalată de Mihăescu (1978: 241/ par. 230 și 292/ par. 300). O amplă discuție privind situația cuvântului românesc în raport cu situația din limbile slave și arătând că în română nu poate fi vorba de o formă transmisă prin intermediar slav, ci de o transmisie directă de la latina populară la română, a făcut-o Pușcariu (1943). Demonstrația sa se referă, în principal, la motivele pentru care, în română, întâlnim *ă* sub accent, explicat printr-un accent inițial pe prima silabă (*cúmătră*). Reamintim că *ă* sub accent apare în diverse poziții în română, de exemplu *a vedea-văd, fără, mătură, mălură* (accentuat și *mălúră*) etc. Cazul *cumătră* pare apropiat formelor *mătură* și *mălură*, în secvența *ă* accentuat urmat de *r* în silaba următoare, neanalizată – din informațiile noastre – de cercetători. În orice caz, nu poate fi susținută ipoteza originii slave a formei românești *cumătră*, respectiv că un idiom slav ar fi fost intermediarul între latina colocvială și română. Cuvântul se referă la relațiile familiale fundamentale, având – de timpuriu – și conotații creștine. Răspândirea sa în limbile slave arată o influență protoromânească timpurie asupra idiomurilor slave.

Singurul idiom romanic din care slavii puteau împrumuta cuvântul era protoromâna (străromâna), dintr-o formă **cumátra*, cu redarea lui *u* prin ъ, tratament fonetic pe care l-am analizat și

într-o altă situație (Paliga 1988 b; vezi mai sus situația numeralului *sъto*). Așadar, o formă latină populară **cumatra* < **comatra* (față de *commatrem* în Romania occidentală) stă la baza formei românești și tot această formă a fost împrumutată și de slavi: *kъmotra*. Forma de feminin este cea mai veche, masc. *cumătru* fiind analogic, după modelul *cuscru – cuscră, socru – soacră*. Forma masculină slavă *kъmotrъ* reflectă, de asemenea, derivarea din forma de feminin, calchiind – probabil – modelul românesc. Masc. *kъmotrъ* poate fi însă explicat și ca o creație internă, cf. și derivarea *vьdova* > *vьdovьcь* „văduvă" > „văduv". Și în acest caz, forma de feminin este cea mai veche, cea de masculin fiind derivată prin sufixare.

Un alt grup de limbi slave perpetuează o formă abreviată: s.-cr. *kûm* (pl. *kùmovi*, f. *kúma*), slv. *kûm*, f. *kûma*, mac., bg. *kum*, r. *kum* (gen. *kúma, kumá*), ucr. *kum, kumá*. Se observă că această formă abreviată este specifică, mai ales, limbilor sud-slave, dar și rusei și ucrainenei (în rusă se păstrează, dialectal, și formele neabreviate) (Skok 1971–1974, 2: 231–232: „hipocoristic"; Bezlaj 1976–1982, 2: 109; Gluhak 1993: 358). Aceste forme preponderent sud-slave nu pot fi discutate independent de formele albaneze *kúme* = *kumtër (kumptër)* „cumătru", f. *kumë* „cumătră".

Probleme cronologice. Pentru a încerca delimitarea perioadei în care **cumatra* a fost împrumutat de slavi sau, mai exact, de ceea ce presupunem ori admitem să fi fost niște precursori ai slavilor de mai târziu, trebuie să procedăm prin eliminare, mai precis prin eliminarea perioadelor extreme când era posibil împrumutul. Astfel, având în vedere răspândirea cuvântului în polonă și în rusă, există posibilitatea avansării ipotezei unui „împrumut foarte timpuriu" în perioada preexpansiune, am putea-o numi chiar „preslavă", adică în intervalul secolelor IV–V. Contraargumentul ar fi că, la acea dată, nu existau contacte strânse între populația romanizată din Dacia și slavi ori cu

precursorii acestora. La cealaltă extremă, poate fi avansat intervalul secolelor VIII–X p. Ch., dar un împrumut la această dată nu poate explica în mod satisfăcător răspândirea cuvântului în polonă și în rusă. Prin urmare, intervalul cel mai probabil când **cumatra* a fost împrumutat de slavi este în secolele VI–VII, adică imediat după ceea ce putem numi „etnicizarea slavilor" și expansiunea lor spre sud, când au existat contacte intense între populația romanizată și slavi.

Cronologia propusă de noi este confirmată și de alte exemple. Acest interval este perioada în care slavii, imediat după expansiune, au împrumutat o serie de termeni de civilizație din romanitatea răsăriteană, singurul areal romanic cu care slavii au intrat de timpuriu în contact direct. Formele *kъmotra, kъmotrъ* reflectă, în același timp, influența unei populații deja creștinate (populația romanizată) asupra unor grupuri încă necreștinate sau în curs de creștinare.

În ansamblu, trebuie respinsă ipoteza că rom. *cumătră* (forma de bază, cea de masculin fiind o creație analogică) ar fi fost împrumutat din slavă (DEX). Așa cum a arătat majoritatea cercetătorilor amintiți, formele românești perpetuează direct realitatea latinei populare din Dacia și din zona balcano-dunăreană. Este probabil că formele preponderent sud-slave *kum, kuma* (sârbă-croată, slovenă, bulgară, macedoneană), atestate și în rusă, dar având paralele și în albaneză, reflectă o inovație de tip hipocoristic-afectiv (ipoteza lui Skok), fiind însă dificil de apreciat dacă această abreviere a apărut la populația de limbă latină (protoromânii) sau ulterior, o dată cu împrumutarea cuvântului de slavi. Formele din albaneză pledează pentru prima ipoteză.

2. boier

Încă din anul 1990 (de fapt, studiul fusese terminat cu 2–3 ani mai înainte), am discutat în detaliu problema termenului *boier*,

esențial pentru înțelegerea evoluției istoriei romanității răsăritene (Paliga 1990: *Este boieria o instituție împrumutată?*). Ni se pare relevant să discutăm aici acest termen, considerat când slav, când turcic, respectiv turcic ajuns în română prin filieră slavă. Niciuna dintre aceste ipoteze nu rezistă unei analize de amănunt.

Termenul *boier*, de unde s-a dezvoltat și o instituție foarte importantă în sud-estul european, *boieria*, este – pur și simplu – derivat de la *bou*, pl. *boi*, tot așa cum *oier* este derivat din *oaie*. Celor care o asemenea explicație li se pare forțată le reamintim că, în societățile tradiționale, creșterea vitelor (am putea spune „boieria" ori „boieritul") și creșterea oilor („oieritul") făceau parte din formele esențiale ale organizării sociale. Nu este deloc întâmplător că din lat. *pecu* sau *pecus*, *pecoris* „turmă" derivă și sensul „bani", de aici neologismul *pecuniar* folosit în toate limbile moderne bazate pe lexicul și pe terminologia latină.

Din punct de vedere „tehnic", creșterea vitelor este diferită de creșterea oilor, aceasta din urmă fiind bazată pe transhumanță, respectiv pe deplasarea pe distanțe relativ mari, uneori foarte mari, în pendularea anuală vară ~ iarnă. Vitele, din contra, se bazează pe o activitate locală și, obligatoriu și inevitabil, PE PROPRIETATEA PĂMÂNTULUI. Este și motivul pentru care, treptat, *boieria* capătă și o nuanță politică-administrativă. Din punct de vedere strict etimologic, rom. *boier* este înrudit cu antroponimul francez *Boyer*, al cărui sens a fost, inițial, același: „boier", adică „proprietar de vite", implicit și „proprietar de pământ".

Cuvântul este împrumutat din română de toate popoarele învecinate, ajungând chiar în rusă. Originea însă nu este nicidecum slavă, în ciuda unor insistente și repetate clișee preluate de la autor la autor, fără discernământ.

Consecințe sau câteva concluzii

Consecințele acestor realități rezultă cu destulă claritate atunci când dorim a relua discuțiile, încă neîncheiate, privind raportul dintre elementele slave ale limbii române și elementele autohtone, pe de o parte, și elementele slave și elementele latine, pe de altă parte. Dacă acceptăm ideea, cu deja destule detalii clare – iar cele neclare, în curs de clarificare – că în etnogeneza slavă au intrat și elemente nord dacice, așadar elemente care fac parte și din substratul limbii române, este inevitabil să căutăm o altă definire a acestor raporturi. Altfel spus, ceea ce părea „evident slav" acum un secol, astăzi se impune, mai degrabă, ca element autohton traco-dac, deci elemente mult mai vechi decât au considerat mulți dintre cercetători. Am atras atenția asupra acestor chestiuni acum mai bine de un sfert de secol. Pe atunci, afirmațiile de acest tip păreau inacceptabile. Astăzi, avem speranța că măcar am declanșat câteva discuții de esență, care schimbă – în multe locuri – perspectivele analizei etnogenezei central și sud-est europene.

Așadar, în lumina cercetărilor din ultimele decenii, nu putem vorbi despre „slavisme vechi ale românei", în niciun caz despre slavisme anterioare secolului al XII-lea. Da, e târziu, am putea spune chiar neașteptat de târziu. Viitorul va trebui să mai clarifice câteva probleme, cum ar fi hidronimia slavă a României. Într-adevăr, nu este deloc comodă afirmația că pe teritoriul României nu putem identifica hidronime slave vechi, respectiv hidronime ce pot fi databile prin secolele VI–VII. Dat fiind faptul că toponimia arhaică a României, categorie generică în care intră toponimele propriu-zise, dar și hidronimele ori oronimele, necesită – la rândul său – o analiză mai serioasă, ne oprim aici, deocamdată, încercând să abordăm cu altă ocazie problema toponimiei slave de pe teritoriul României.

Exemplele citate mai sus, respectiv *cumătră* și *boier*, arată și ele cât se poate de clar că răspândirea unui cuvânt în multe limbi slave

ori în toate limbile slave nu este automat un argument că acestea ar fi slavisme în română. Situația este exact inversă, așa cum arată și situația numeralului *sută*, termen esențial al schimburilor comerciale. Acesta este, fără doar și poate, un element preroman, autohton, de origine tracă, preluat și de slavi, fie direct dintr-un idiom trac, fie din romanitatea răsăriteană, din protoromână.

Despre alte cazuri am vorbit cu diferite ocazii, cum ar fi situația formei *târg*, nici el element slav, cum se crede, ci un element „intrusiv", ajuns ca termen comercial, originea sa fiind, cel mai probabil, toponimul *Tergitio*, *Tergeste*, azi *Trieste* (forma italiană) sau *Trst* (forma slovenă). Vezi discuția, cu alte detalii, la Paliga 2015b.

CAPITOLUL V
Zei, credințe, obiceiuri

Considerații generale

În anul 2006, publicam o lucrare de mici dimensiuni, privitoare la credințele slavilor. Încercam, în mod compact, să prezentăm cititorilor reperele principale ale unui domeniu relativ mult cercetat: mitologie, credințe, zeități precreștine etc. Paginile care urmează pot fi considerate o a doua ediție a volumului din 2006, cu mici corecturi și câteva adaosuri, în așa fel încât să nu depășim reperele unui capitol care, sperăm, se încadrează în contextul unui volum interdisciplinar.

Între apariția acelei ediții și momentul actual, autorul a avut bucuria să mai publice încă două lucrări despre slavi. Prima dintre acestea a fost scrisă împreună cu un arheolog, Eugen Silviu Teodor, constituindu-se și drept prima lucrare interdisciplinară despre cultura vechilor slavi, despre apariția lor în istorie, despre originile lor și despre evoluția lor ulterioară (Paliga și Teodor 2009). A doua este lucrarea noastră dedicată analizei comparative a limbilor slave care, de această dată, are un public mai restrâns, fiind o lucrare de specialitate, de uz academic și didactic (Paliga 2012). În prima dintre lucrările menționate am inclus și câteva pagini dedicate credințelor slavilor precreștini.

Pe lângă aceste lucrări ample, am publicat și studii referitoare la limba și la cultura vechilor slavi. Unul dintre acestea se referă chiar la divinitatea supremă a vechilor slavi, *Perun* (Paliga 2009)

ori la probleme generale legate de evoluția lumii slavilor în protoistorie, cum ar fi studiul despre termenul **tъrgъ* „târg" (Paliga 2015 a).

Dacă zeul *Perun* ne duce într-adevăr spre perioada precreștină a slavilor, discutabilă este figura Babei *Jaga* (grafiată și *Iaga*, *Yaga*, pentru a reflecta pronunția din rusă). Nu avem documente care să ne indice că ar fi o moștenire din vechime, ci, mai degrabă, de o creație medievală bazată pe concepții populare, este drept de origine precreștină. Asemenea creații „spontane", am putea spune, apar pretutindeni în credințele popoarelor europene. Figura Babei Jaga nu apare analizată, de exemplu, într-o lucrare de referință dedicată mitologiei slavilor, cum este Brückner 2015. Vezi alte discuții la Dixon-Kennedy 1998: IX și, mai ales, 23 ș.u.; Glinka și Kajsarow 2013: 93 și 127.

Considerații preliminare

S-au scris numeroase cărți despre slavi, în general, și despre credințele ori despre mitologia lor, în particular. Câteva au fost deja amintite mai sus. Acest capitol își propune să fie o sinteză accesibilă tuturor celor care doresc o introducere în credințele unor popoare cu care românii au interferat în ultimul mileniu și jumătate. Nu este o analiză destinată, în principal, specialiștilor, deși – pe alocuri – abordăm unele probleme dezbătute intens în literatura de specialitate și pentru care nu există convergență de păreri. Sunt probleme cărora nu li s-a găsit un răspuns mulțumitor și care, la vremea lor, periodic, au generat dispute și controverse. Din acest punct de vedere, inclusiv acest capitol poate fi citit și cu ochiul critic al specialistului.

În România s-au publicat, de-a lungul anilor, câteva lucrări dedicate credințelor slavilor, în general, sau unor popoare slave, în particular. Menționăm aici lucrările colegelor noastre Anca

Irina Ionescu (*Mitologia slavilor*, anterior *Lingvistică și mitologie*) și Antoaneta Olteanu (*Îngeri și demoni. Calendar și mitologie populară rusă* și, respectiv, *Calendar și mitologie populară bulgară*, ambele apărute în 2008). În alte limbi, preponderent în țările slave, asemenea lucrări sunt, desigur, mai numeroase. Amintim, între acestea, excepționala lucrare, probabil cea mai amplă, dedicată mitologiei și credințelor slavilor, datorată cercetătorului sloven Damjan Ovsec, care ar merita, poate, și o traducere în română. Alte lucrări vor fi menționate la locul cuvenit (vezi și referințele bibliografice).

Față de volumul compact publicat în anul 2006, acest capitol cuprinde o revizuire integrală a textului și, mai ales, numeroase completări și adaosuri. Colegi și diverși cititori ne-au făcut unele observații generale ori de detaliu. Ni s-a reproșat, mai ales, că lucrarea – în prima sa ediție – a fost prea succintă, că unele teme au fost tratate insuficient sau nu au fost tratate deloc. Lucrarea fusese gândită atunci ca o scurtă introducere în credințele slavilor. Acest capitol, de asemenea, nu poate aspira să discute în prea multe detalii diversele aspecte, unele neclare ori confuze, legate de credințele slavilor, ci, din contra, să prezinte sintetic principalele repere și să sugereze și alte lecturi.

Nu trebuie niciodată uitat un detaliu esențial: ori de câte ori încercăm să analizăm fenomene ale trecutului, din orice perspectivă (arheologică, sociologică, religioasă etc.), trebuie să înțelegem că ne cufundăm într-o altă lume, cu alte concepții, cu alte repere culturale. Până relativ recent pe scara istoriei, oamenii credeau în zâne, în vrăjitoare, în demoni, în blestem ca putere distructivă, în forțele naturii pe care, dacă nu și le puteau explica prin normele lor accesibile, atunci recurgeau la explicații prin puterile zeilor, prin puterile supranaturale, în general. Paginile care urmează încearcă să „decripteze" aceste mesaje ale trecutului.

Credințe, mitologie, religie

Câteva principii generale

Credințele, ansamblul mitologic și religia unui grup etnic ne pot spune multe despre structura socială a acelui popor de-a lungul timpului, ne pot oferi informații privind modul de a percepe și de a înțelege lumea. Eforturile noastre se vor îndrepta spre reconstituirea unui ansamblu de credințe anterior creștinării, dar care – într-o măsură mai mare sau mai mică – au supraviețuit secole de-a rândul, până în zilele noastre. Pentru a înțelege și a evalua plauzibil asemenea fenomene culturale, sociale și spirituale, trebuie să facem apel la datele oferite de lingvistica ori de mitologia comparată. Este clar că ansamblul spiritual al lumii slave nu a putut evolua altfel decât în paralel cu evoluția altor culturi și altor civilizații ale Europei, deși fiecare grup etnic a avut, are și va avea specificul său. Vorbind de supraviețuirea unor elemente precreștine, „păgâne" în credințele slavilor, trebuie să facem referire la fenomene similare care s-au petrecut pretutindeni în Europa, inclusiv la români. Nu este aici locul de a trece în revistă ansamblul bogat și complex al acestor „relicte spirituale"; ne vom referi doar la datele relevante pentru istoria, cultura și civilizația slavilor, cu unele digresiuni – în măsura în care acestea se pot dovedi interesante ori utile demersului nostru.

Mai întâi, să încercăm o definiție a domeniului cercetat. Ansamblul credințelor populare este un corpus neorganizat instituțional; acesta reflectă – în primul rând – tradiții și obiceiuri, adesea însoțite de anumite ritualuri și de invocații. Dintr-un asemenea ansamblu se poate contura, într-un moment istoric, o structură religioasă de tip instituțional, așa cum s-a întâmplat, într-o evoluție naturală, în lumea Antichității grecești și romane. Tot astfel s-a întâmplat – dar într-un alt context – la vechii evrei, care au elaborat un sofisticat sistem religios cu o

contribuție, ulterior, esențială la conturarea creștinismului drept religia predominantă în Europa.

Nu este ușor de reconstituit acel ansamblu de credințe și de obiceiuri ale slavilor. Creștinarea acestora a început în 860 și s-a încheiat, în liniile sale majore cel puțin, un secol mai târziu. Unii slavi s-au creștinat mai devreme decât au făcut-o în mod oficial conducătorii lor, așa cum ne lasă să înțelegem ori să deducem unele documente timpurii. Totuși, ca și în cazul altor popoare ale Europei, vechile credințe au supraviețuit.

Cu riscul de a-i dezamăgi pe unii cititori, subliniem faptul că unele obiceiuri necreștine, uzual etichetate drept „precreștine", sunt – de fapt – re-„încondeieri" medievale, bazate pe vechi arhetipuri mentale: teama de necunoscut, de întuneric, de fulger, de demoni etc. Totuși, într-adevăr, unele elemente reprezintă supraviețuiri vechi până în perioade istorice, când ele sunt consemnate în unele documente ori cărora analiza etimologică le poate adăuga un contur mai ferm și etichetarea de element (stră)vechi. Un asemenea caz este zeul *Perun* care, deși nu supraviețuiește în credințele slavilor moderni, ne permite, prin analiza etimologică, să-i conturăm „chipul" așa cum îl vor fi imaginat vechii slavi și, de asemenea, să-i conturăm atributele de zeu al focului sacru. Acea lume veche, a demonilor, a zânelor și a altor „ființe" supranaturale este o lume trecută (vezi, de exemplu, o serie de analize la Antonov și Hristoforova 2016).

Pentru a merge înapoi în timp și a încerca o reconstituire plauzibilă, avem la dispoziție:

- câteva izvoare istorice medievale, limitate ca număr și, adesea, cu informații insuficiente și contradictorii;
- analiza comparată a ansamblului spiritual european de-a lungul timpului;
- culegerile de folclor;

– analiza lingvistică și etimologică, pentru a identifica sensul străvechi al unor cuvinte.

Pentru a nu complica hățișul cercetărilor, deloc ușoare în acest domeniu, ne vom opri numai asupra acelor date pe care le considerăm importante, esențiale în descifrarea unor realități preistorice și care au supraviețuit de-a lungul secolelor.

Așa cum sugeram ceva mai sus, slavii se conturează ca un grup etnic aparte nu mai devreme de începutul secolului al VI-lea, fiind – nu ne mai putem azi îndoi – un grup „sintetic", așa cum sunt, de altfel, majoritatea grupurilor etno-lingvistice ale Europei medievale și moderne. Chiar și grupurile etnice care au o tradiție îndelungată, cum sunt grecii, au cunoscut transformări esențiale, fundamentale, în primele secole ale erei creștine. În orice caz, ipoteza că slavii ar fi un „grup etnic pur", curat, aparține epocii romantice și epocilor de ideologie comunistă agresivă, în faza sa acută a național-comunismului.

Într-un asemenea context trebuie să analizăm și tradițiile slavilor, precum și tradițiile altor popoare ale Europei medievale și moderne. În primul rând, iar datele asupra cărora vom reveni mai jos confirmă acest lucru, un grup etnic împrumută – în ambele sensuri – de la și spre grupurile etnice învecinate. Ca atare, în sprijinul celor arătate mai sus, în lumea slavă vom găsi termeni – din toate domeniile vocabularului, inclusiv în sfera sacrului – care atestă fie originea străveche, în tradiția vorbitorilor balto-slavi, fie o origine vest-iranică, ugro-finică, traco-dacă sau veche românească, fie, pur și simplu, termeni cărora nu li se poate oferi un etimon, o origine plauzibilă.

Termeni sacri

Zeul Suprem, mai marele sau Dumnezeu: *богъ* (*богъ*)

Fiind, prin excelență, un termen specific vocabularului creștin, dar, în același timp, de origine precreștină, trebuie să începem cu

acesta. Termenul *bogъ* „Dumnezeu, zeu" pare înrudit cu termenii mai răsăriteni iranici sau, mai degrabă, împrumutat dintr-un idiom iranic, probabil scitic, cea mai apropiată formă analizabilă fiind neo-persanul *bay* „Dumnezeu, zeu", cu sensul primitiv „cel care dă, cel generos, cel puternic". De la această rădăcină este derivat și adjectivul *bogatъ* „bogat". Dacă analiza etimologică este corectă, evoluția de sens a fost „prea-puternicul" = Zeul cel mare, puternicul, generosul, iar de aici sensul „bogat", ca atribut esențial al divinității. După creștinare, sfera semantică s-a transferat în contextul noii ideologii, dar trebuie să fi fost circumscrisă sferei sacrului și înainte de creștinare. Un rol esențial trebuie să-l fi avut aici primii traducători ai Bibliei, frații Chiril și Metodiu alături de discipolii lor, care – de la început – au transferat noii ideologii un termen deja consacrat și, nu ne putem îndoi, bine consolidat în vocabularul curent. Era, de altfel, „metoda consacrată" a misionarilor creștini care, pe cât posibil, foloseau termeni și asociații „păgâne", pentru a facilita și accelera aderarea la noua credință. Nu avem niciun motiv să credem că frații Chiril și Metodiu ar fi procedat diferit. De altfel, și limbile romanice au cunoscut aceeași evoluție semantică a termenului *deus* „zeu", apoi *deus supremus* „Dumnezeu". Forma românească Dumnezeu reflectă apelativul *domine deus*, la vocativ, „Doamne Zeule (suprem)" = Dumnezeu, în sensul creștin.

Influența germanică asupra lexicului slav, în general, este o chestiune cunoscută. Este relativ bine cunoscută și contribuția grupurilor germanice numite „varege" (scandinave) în constituirea primelor forme statale ale slavilor de răsărit.

Acest termen, cu sensul „Dumnezeu", a fost în textele vechi slave bisericești în concurență cu *gospodь* „domn, stăpân". Am putea identifica aici, ca și în alte cazuri amintite, poate o paralelă cu rom. *domn – domnitor – Doamne* (vocativ) = *Dumnezeule*. În unele limbi slave moderne (de sud și de răsărit), sensul este „domn, domnule" (apelativ de politețe). Din punct de vedere etimologic, provine din

vechile rădăcini indo-europene **gos-* din **ghosti-* și *podъ* din *potis* „stăpân"; forma străveche, preistorică trebuie să fi fost **ghostis-potis* „stăpânul oaspeților". Rădăcina indo-europeană **ghostis* însemna „străin" și „oaspete"; ulterior, unele limbi europene au „alterat" sensul inițial, iar sensul „străin" a evoluat spre sensul „dușman străin" (adică cineva neprieten, din afara comunității noastre), apoi „dușman" în general. Forma slavă *gostь* „oaspete" este înrudită și cu latinul *hostis* „dușman" (de aici româna păstrează forma *oaste* și, ca neologism, *ostil*). Forma engleză *guest* păstrează același sens ca în slavă, iar perpetuarea independentă a acestor forme înrudite arată caracterul popular, bine consolidat în vocabular, al acestora.

Termenul *rajь* „paradis, rai" nu este mai puțin interesant și relevant, deoarece – asemenea formei *bogъ* – nu are origine clară, dar este tot un termen vechi, precreștin. Sensul originar poate fi reconstituit „loc binecuvântat în cer, în ceruri". Originea trebuie să fi fost tot iranică, cf. avesticul *ray-* „bogăție; bucurie, fericire"; asocierea dintre bogăție și fericire este, desigur, în spiritul acelor timpuri și în spiritul tuturor timpurilor, am putea spune! În plan general indo-european, forma latină *res* „lucru, chestiune; proprietate" pare a proveni din același etimon preistoric.

Verbul *moljǫ, moliti* „a se ruga, a invoca zeii, a invoca voința zeilor"; ulterior, acesta a devenit reflexiv, poate urmând și modelul românesc *a ruga – a se ruga*. Etimologic, este înrudit cu lituanianul *melždiù, melsti* „a ruga, a cere ceva", *maldà* „rugăciune", hitit *malda*(i)- „a face o promisiune; a cere ceva zeilor; a oferi un sacrificiu zeilor". Este, fără îndoială, un termen esențial al credințelor vechilor slavi.

Fig. 31 Reconstituirea unui ritual de înmormântare al slavilor răsăriteni din anul 922, conform celor descrise de călătorul arab Ibn Fadlan. Textul indică un amestec de ritualuri germanice („varege") și „slave". Decedatul era incinerat pe o barcă împreună cu ofrandele și cu o sclavă vie. Sacrificarea unei femei la moartea bărbatului (poligamia era uzuală la clasele superioare) este numită în literatura de specialitate „ritual suttee", termen preluat din tradiția indiană. (După Váňa 1983: 85).

Termenul *divъ* „minune" este apropiat de unii cercetători de formele reprezentate de latinescul *divus* „divin", vechi indianul *deva*, iranicul *div*, *daeva* (astfel la Váňa, 1983: 83). Totuși, se pare că este un derivat din sensul „ceruri, acolo unde trăiesc zeii"; cf. și forma slavă, *nebese* „cer, cerul ca divinitate". Cuvântul pare înrudit cu verbul *divati* „a privi, a se uita", sensul de bază fiind, așadar,

„lucru demn de a fi privit, minunat; minune". Este posibil ca acest termen să fi avut și conotații sacre, totuși nu pare să aparțină vocabularului sacru primitiv, dar a căpătat ulterior și asemenea valențe. Unele tradiții ale popoarelor slave ar indica însă un termen străvechi bazat pe perechea *Div* (masculin) - *Diva* (feminin), ceea ce ar conduce iarăși spre ipoteza încadrării sale în familia reprezentată de *deus* „zeu" (Ionescu, 1999: 150). Păstrarea în multe limbi slave moderne a termenilor *diva*, *samodiva*, „zână" ar pleda pentru vechimea acestui termen în vocabularul sacru al slavilor.

Aceștia par a fi termenii cei mai vechi referitori la terminologia religioasă esențială și care s-au păstrat în limbile slave moderne. Ei trebuie să se fi consolidat înainte de creștinare, iar primele traduceri ale Bibliei au întărit, dar au și actualizat, au „creștinat" sensurile străvechi. Aici, rolul fraților Chiril și Metodiu, precum și al discipolilor lor, trebuie să fi fost esențial. Nici nu este de mirare că s-a întâmplat astfel, iar „creștinarea" unor termeni precreștini s-a produs și în alte areale lingvistice: englezul *Easter* „Paște" reflectă numele zeiței *Eostra*, care se sărbătorea aproximativ în perioada Paștilor; iar românescul *Crăciun* (dialectal având și sensul de „butuc, buturugă") reflectă, mai degrabă, o înrudire cu forma albaneză *kërcú* „butuc, buturugă" decât o continuare a formei latine *creatio*, *creationis*, care nu are sens în contextul dat[20].

Păstrarea acestor termeni până în limbile slave moderne atestă, pe de o parte, un vocabular sacru original și interesant, în care

---

[20] Există numeroase studii care au abordat, direct sau tangențial, problema originii formei românești *Crăciun*, în contextul terminologiei creștine a limbii române. Noi ne menținem părerea, argumentată în numeroase ocazii, că românescul *Crăciun* este un element autohton traco-dac. Nu este aici locul să intrăm în detalii ori în dezbateri polemice. Ne facem doar datoria de a semnala acest detaliu și, totodată, de a corecta o explicație frecventă, dar eronată, care consideră că românescul *Crăciun* ar reflecta latinescul *creatio*: nici evoluția fonetică, nici contextul spiritual al ultimelor două milenii nu vin în sprijinul acestei ipoteze.

elementul autohton de tip balto-slav se alătură elementelor împrumutate dintr-un idiom vest-iranic. Acest „amalgam" este confirmat și de alte exemple, din alte domenii ale vocabularului arhaic slav (vezi Paliga, 2004).

Cei șapte zei

Conform tradiției, lumea slavilor de răsărit – strămoșii rușilor, bielorușilor și ai ucrainenilor de azi – era dominată de șapte mari zei, dintre care primul era marele zeu *Perun*, iar – între aceștia – o singură zeiță, *Mokoš*. Unele divinități au fost probabil venerate și de alte grupuri slave, deși nu sunt dovezi clare în acest sens. Să încercăm o trecere în revistă a principalelor atribute ale acestui prim grup al marilor zei slavi.

1. *Perunъ*, uzual scris *Perun*. Cele mai vechi documente vorbesc despre marele zeu *Perun*. Conform unei asocieri din secolul al XIX-lea, marele zeu al slavilor ar fi fost „înrudit" cu zeul lituanian *Perkûnas*, zeul tunetului. În lituaniană, *perkûnas* înseamnă „tunet" – vocala *û* notează un *u* lung, echivalent vocalei cehe *ú*, *ů*.[20]

La baltici, zeul *Perkûnas* face parte dintr-o mare triadă, alături de zeii *Patrimpas* și *Patolas*[21]. Date fiind, în general, asemănările clare dintre limbile baltice (lituaniană, letonă și, azi, extincta limbă prusacă), pe de o parte, și limbile slave, pe de altă parte, o asemenea apropiere era și este plauzibilă. În ultimii ani însă, această etimologie „consacrată" a fost pusă sub semnul îndoielii, în ciuda asemănării formale.

[21] Despre mitologia lituaniană există acum și versiunea românească a celebrei lucrări a lui Algirdas Julien Greimas, *Despre zei și despre oameni*, București, Editura Meridiane, 1997.

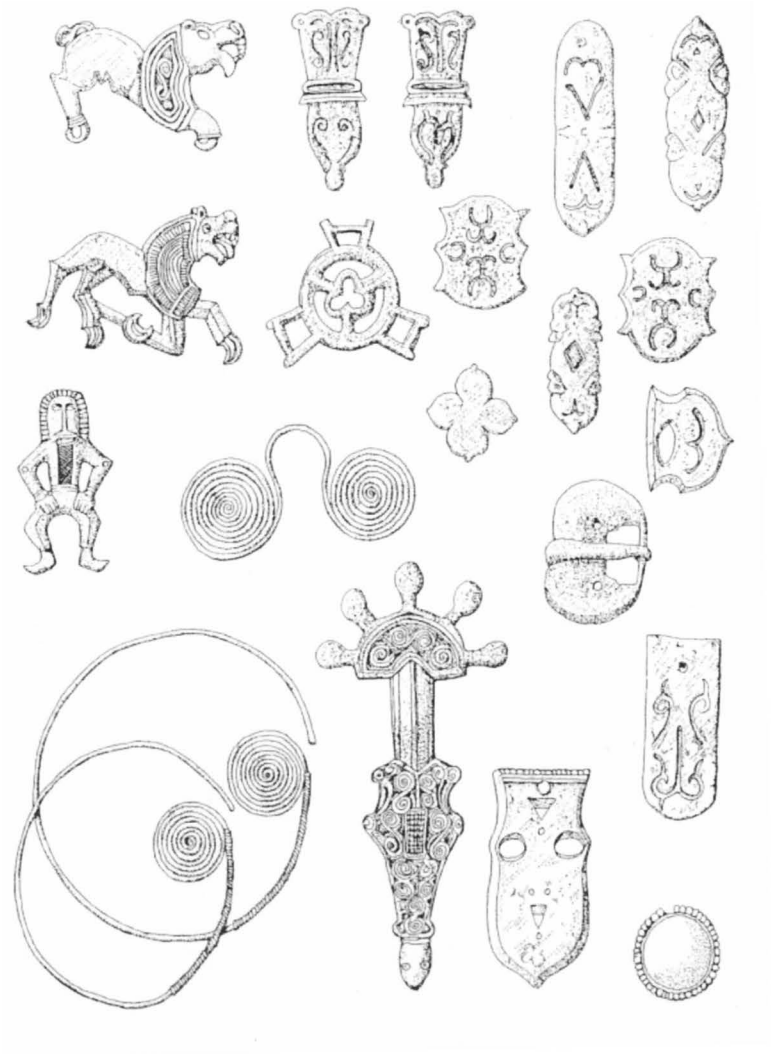

Fig. 32 Descoperiri de la Martynovka: plăci zoomorfe, cingători, o fibulă și ornamente spiraliforme. (După Barford 2001: 347)

Ca alternative, s-a propus o apropiere de oronimul (nume de munte, de lanț muntos sau de pisc, de culme) *Pirin* (Bulgaria, la frontiera cu Macedonia). Explicația a fost propusă de Al. Fol, cu ocazia Congresului de tracologie de la Sofia, septembrie 2000. *Pirin* este un oronim străvechi, de origine tracă. În ipoteza lui Fol, tracii ar fi venerat acest munte (litolatrie[22]) și astfel i-au impresionat pe mai nou veniții slavi, care ar fi împrumutat numele muntelui și l-ar fi transformat în zeu. De la acest grup slav sudic, adică strămoșii bulgarilor, zeul s-ar fi răspândit și la alte grupuri slave.

Deși avansată de un reputat tracolog bulgar, ipoteza nu pare a rezista unei analize de detaliu: nici datele de care dispunem, oricât ar fi de limitate și de lacunare, nici contextul istoric, nici analiza contextului cultic nu permit acceptarea unei asemenea ipoteze. Ipoteza poate fi însă încadrată în categoria celor care se opun explicației tradiționale, în sensul că teonimul *Perun* nu poate fi înrudit etimologic cu formele baltice.

Relativ recent, și Ivan Duridanov se îndoiește de asocierea dintre zeul slav Perun și zeul lituanian Perkûnas (Duridanov, 1999-2000), concluzionând – chiar din titlul articolului, scris în limba germană – că asocierea slavului *Perun* lituanianului *Perkûnas* este „sfârșitul unui mit" („das Ende eines Mythos").

Tot recent, Anca Irina Ionescu (Ionescu 1999: 85) sugerează o posibilă sau chiar probabilă apropiere etimologică și cultică între zeul *Perun* și *peperude, păpărude*. Noi credem, cu argumente pe care le vom invoca mai jos, că nu există nicio legătură, etimologică ori cultică, între zeul *Perun* și *peperude, păpărude*; acestea din urmă

---

[22] Litolatrie = venerarea pietrelor considerate sacre; arabii preislamici erau litolatri, iar venerarea Pietrei de la Mecca este o reminiscență a acestei credințe străvechi. Litolatria a fost practicată, de-a lungul mileniilor, de diverse grupuri etnice. Deși nu avem dovezi, este posibil ca și tracii să fi practicat litolatria, cel puțin în cadrul unor triburi și în anumite perioade istorice. Au existat speculații, nu însă și dovezi, că Babele din Bucegi (de exemplu) și alte forme similare ar fi fost locuri de cult ale strămoșilor traco-daci.

reflectă, mai degrabă, influența credințelor autohtone ale traco-dacilor, păstrate atât la români, cât și la slavii de sud (vezi despre aceasta în lucrarea noastră *Mitologia tracilor*[23]). Am putea admite o asemenea ipoteză doar în măsura în care acceptăm și ideea unei importante influențe traco-dace asupra slavilor și, într-un asemenea context, putem accepta o asociere etimologică primară între *Perun* și *peperude*, *păpărude*, dar nu ca influență slavă asupra limbii române, ci invers, ca o influență traco-dacă asupra lexicului mitologic românesc și slav deopotrivă. În faza actuală a cercetărilor, este puțin probabil să putem face o ecuație de apropiere, de orice fel, între numele zeului *Perun* și *peperude*, *păpărude*, deși putem accepta – cu argumente – că și într-un caz, și în celălalt putem admite o influență tracă, în lumina celor arătate în capitolele anterioare.

Total fantezist este demersul lui Téra (2017) într-un volum cuprinzător, de peste 350 pagini format mare, din păcate inutilizabil într-o analiză științifică serioasă.

Zeul slav *Perun* era zeul fulgerului și al trăsnetului și, după cum se vede, îl apropie și sensul de cel din limbile baltice. În general, zeii supremi ai popoarelor indo-europene erau asociați fulgerului și tunetului. Ca atare, în măsura în care informațiile sunt corecte, nu este de mirare că și zeul suprem al slavilor răsăriteni a fost asociat unor fenomene care i-au impresionat dintotdeauna pe oameni: fulgerul, tunetul și trăsnetul.

Dificultățile în explicarea sensului străvechi al rădăcinii *per-* sunt complicate și de faptul că unii cercetători au fost tentați să pună laolaltă, în aceeași familie etimologică, cuvinte asemănătoare, cum ar fi *Perunin vărh* „piscul/culmea lui Perun" sau *Perunin dăb* „stejarul lui Perun", amintitul oronim *Pirin* sau cultul păpărudelor.

[23] Vezi, cu alte perspective, la Paliga, Comșa, Borangic 2018.

Dacă stejarul a fost și este într-adevăr copacul sacru al slavilor[24], iar o posibilă transmitere a unor vechi credințe legate de cultul stejarului este acceptabilă, diverse alte asocieri, rezultat evident al hazardului și/sau al etimologiei populare, nu pot fi acceptate ori acceptabile.

Între atâtea ipoteze privind originea numelui, iată încă una, a noastră (rezumăm aici studiul nostru Paliga 2009). Pornind de la atributele zeului suprem ca „zeu al cerului, zeu al fulgerului și al tunetului", cum era la mai toate popoarele indo-europene, nu poate fi de mirare că și slavii aveau un mare zeu cu acest înțeles, radicalul *per-* „foc", mai exact „focul fulgerului, focul sacru din ceruri" poate reflecta radicalul indo-european *pur-* „foc", de unde a derivat și cuvântul grec *pyros* „foc" și cel ceh *pýř* „cenușă aprinsă, jar". Din radicalul indo-european **pur-*, a derivat mai întâi un radical vechi slav **pŭr-* > **pъr-* „foc", iar – după vocalizarea ierului mare (ъ) – **per-*, **par-*, **pjor-* în funcție de idiomul slav. *Perun* va fi fost, așadar, în acord și cu soluția noastră etimologică, dar și cu textele vechi, „zeul focului [de pe cer], zeul fulgerului și al tunetului". Forma cea mai veche a teonimului trebuie să fi fost **Pŭr*-un, apoi **Pъr*-un > *Perun*. Este posibil, deși încă dificil de demonstrat, ca slavii să fi preluat dacă nu divinitatea ca atare, cel puțin rădăcina *pur-* „foc" de la vecinii traco-daci localizați la sud de arealul slav arhaic, costobocii și carpii. Dat fiind faptul că o serie de forme trace cu radicalul *pur-* conduc spre această rădăcină străveche, o asemenea ipoteză ne apare azi cea mai probabilă. Am văzut, de altfel – în subcapitolul precedent – că terminologia sacră a vechilor slavi s-a cristalizat și pe baza unor împrumuturi din limbile vecine, cum ar fi cele de origine iranică. Noi credem că aici avem de-a face cu o

[24] Reamintim că, prin contrast, copacul sacru al românilor este bradul și, prin asemănare, molidul.

influență nord-tracică, de tip carpic ori costobocic. Că este o divinitate învecinată, adoptată și de slavi, o indică și faptul că termenul uzual slav pentru sensul „foc" este derivat de la rădăcina indo-europeană **ognis*, vechi slav bisericesc *огнь*. În limbile slave moderne întâlnim: bulgară *óгън*, sârbă-croată *òganj*, ceh și slovac *oheň* etc. Pe de altă parte, existența unor forme mai rare, precum ceh *pýř* „cenușă care are încă jar, jar acoperit de cenușă", indică un rol mai degrabă sacru al formelor păstrate de la rădăcina indo-europeană **pur-* „foc", de la care derivă, nu ne putem îndoi, și „ciudata" formă românească *pururi*, cu sensul străvechi „focuri" (precum se vede, un neutru plural), ulterior „focuri eterne" > adverbul „etern, fără sfârșit". Alte discuții despre acest cuvânt străvechi în studiul nostru pururi = focuri (Paliga 1999: 68 ș.u.).

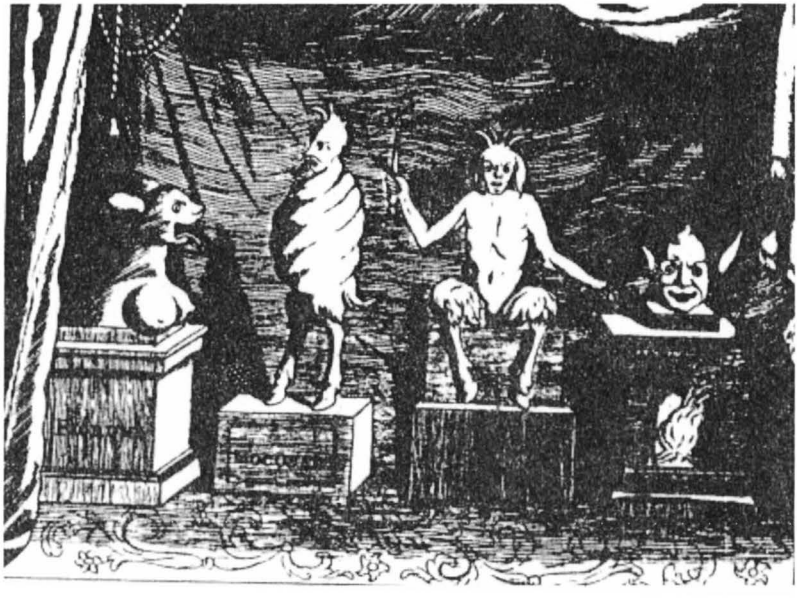

Fig. 33 Reprezentare fantezistă a divinităților Perun, Mokoš, Hors și Stribog în lucrarea Religion der Moscowiter de Schleusing apărută la Frankfurt și Leipzig în 1712. (După Ovsec 1991: 112)

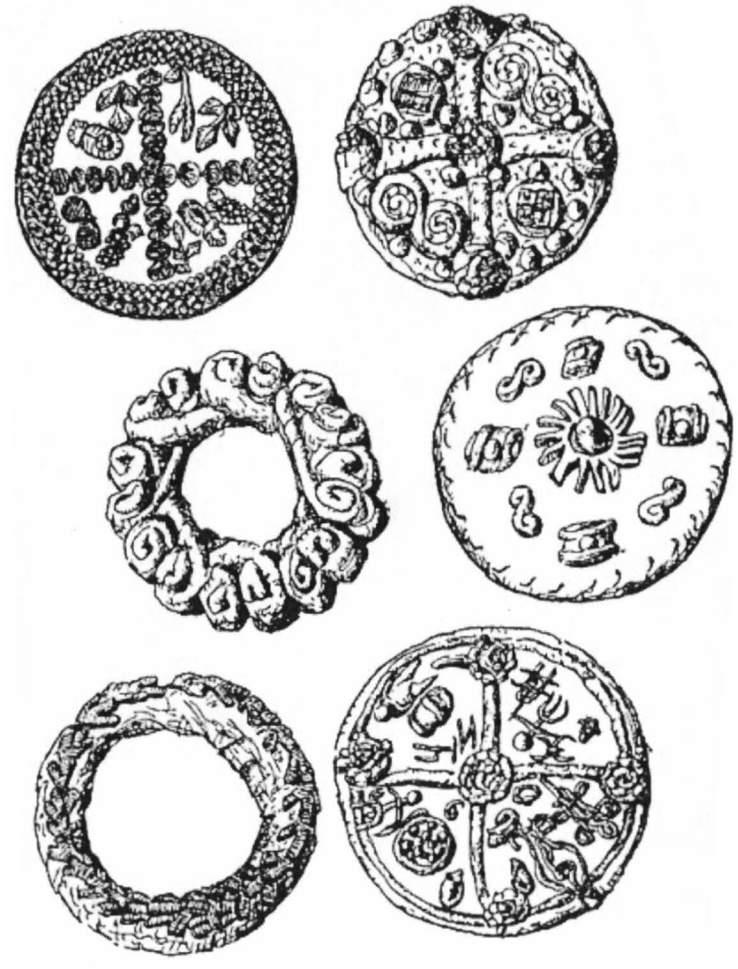

Fig. 34 Amulete. Muzeul Etnografic din Belgrad.
(După Ovsec 1991: 388)

Fig. 35 Reconstituirea unei ceremonii dedicate lui Perun în sanctuarul descoperit în apropierea izvorului râului Volchov în apropierea lacului Ilmen. Ulterior, sanctuarul a fost distrus de patriarhul Ioakim, primul episcop de Novgorod dar și după aceea obiceiurile „păgâne" au supraviețuit un timp. (După Váňa 1983: 90 91).

Așadar, cel puțin slavii de răsărit au venerat un mare zeu *Perun*, al cărui cult se pare că era încă viu în perioada creștinării. Cneazul Vladimir sprijină inițial venerarea zeului, dar tot el poruncește, după creștinare, distrugerea vechilor statui ale zeilor păgâni. Chiar dacă recent asocierea dintre zeul slav *Perun* și zeul lituanian *Perkûnas* a fost pusă la îndoială de unii cercetători și, la rigoare, este posibil să ne aflăm în fața unei simple asemănări întâmplătoare, câteva izvoare ne arată că într-adevăr *Perun* a fost zeul suprem al slavilor de răsărit, posibil și al altor grupuri slave, deși nu există dovezi în acest sens. Iar dacă explicația noastră etimologică este acceptată, atunci *Perun* a fost „zeul focurilor de pe cer, zeul focului sacru", implicit zeul fulgerului și al tunetului. Era un zeu al focului sacru. Așa ne spune, cel puțin, analiza etimologică, întărită și de informațiile, relativ puține, din perioada când cultul zeului era încă practicat.

Nu trebuie uitat detaliul, asupra căruia vom reveni mai jos: vechii slavi – asemenea altor grupuri etnice din vechime – își incinerau morții, ca atare „focul sacru" – în diverse ipostaze – trebuie să fi avut o importanță cu totul aparte în universul lor cultic. Incinerația era practicată de popoarele sedentare ale Europei precreștine, înhumarea s-a extins ulterior, prin creștinism. Și tracii (inclusiv traco-dacii), și vechii slavi, dar și alte popoare ale Europei vechi practicau incinerația ca ritual de înmormântare.

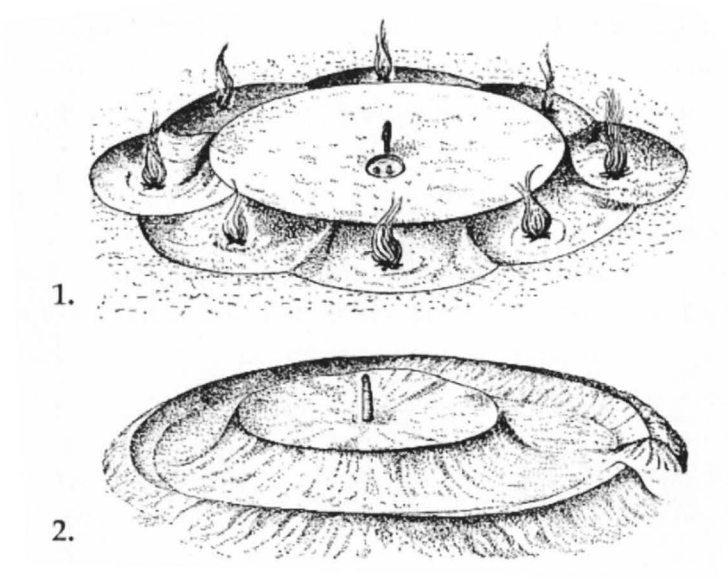

Fig. 36 1. Sanctuarul păgân de la Peryň, lângă Novgorod (reconstituire); 2. Sanctuarul de la Krasnogorskoje. (După Beranová 1988: 220).

2. *Veles* sau *Volos*. Zeul cirezilor și, în general, al animalelor domestice. În cele mai vechi documente rusești, apare frecvent alături de marele zeu *Perun*. Era un zeu al prosperității domestice, știut fiind faptul că, în societățile tradiționale, asocierea turme-prosperitate făcea parte din sistemul economic esențial. Un alt argument în sprijinul ideii că *Veles*, *Volos* ar fi fost „zeul turmelor, zeul animalelor domestice" este că, după creștinare, atributele zeului au fost „transferate", conform unui frecvent „mecanism cultic" în perioada adoptării creștinismului de diverse popoare, sfântului *Vlas* sau *Vlasius*, protectorul animalelor.

Am analizat cu alte ocazii asocierea dintre vite, turme și bogăție (Paliga 1987) și, mai ales, capitolul dedicat boieriei (Paliga 2013: 78 ș. u.). Am arătat inclusiv mai sus că termenul *boier* nu poate fi de origine turcică, nu există nicio dovadă în acest sens, ci este derivat,

precum *oier* < *oaie*, din *bou* > *boier*, însemnând inițial „proprietar de vite" = „om înstărit". Asocierea turme ~ om înstărit este firească în societățile tradiționale bazate pe creșterea animalelor. A se vedea evoluția de sens *pecus*, *pecoris* „turmă", de unde neologismul *pecuniar* „referitor la bani, la bogăție". Strict etimologic, *boier* se înrudește cu antroponimul francez *Boyer*. Nu este întâmplător că unele vechi familii boierești au numele de familie asociat tot sferei creșterii animalelor, de exemplu *Văcărescu* ori *Buicescu*. În orice caz, ipoteza că termenul *boier*, specific societății sud-est europene tradiționale, ar fi de origine turcică, prin filieră slavă, nu rezistă unei analize serioase, de amănunt. Este un clișeu preluat necritic de la autor la autor, de peste un secol. Ipoteza va trebui definitiv abandonată, deoarece se lovește de prea multe piedici, și de evoluția fonetică, și de problema relațiilor sociale.

Originea cuvântului, care ar putea lămuri și semnificația inițială, nu este însă deloc clară. Există doar ipoteze. Astfel, Ionescu (2002, 89), citându-l pe Machek, marele etimologist ceh și autor al unuia dintre cele mai bune dicționare etimologice ale limbilor slave, sugerează că forma intermediară ar fi fost *velsъ*, la rândul său o metateză din *selvъ*, ca rezultat al legii tabu-ului lingvistic, în mod special funcțional în sfera sacrului. Conform acestei ipoteze, forma cea mai apropiată de cea slavă ar fi avesticul *Sarva*, un supranume al zeului indian

Tot Ionescu, loc. cit., menționează și alte ipoteze: sensul prim ar fi fost „vrăjitor" sau, dacă s-ar accepta legătura cu rădăcina *volst-*, care în limbile slave moderne constituie baza unor cuvinte circumscrise sferei semantice „regiune, ținut, zonă administrativă", acest sens ar fi fost legat de o anume viziune privind administrarea unei regiuni.

După părerea noastră, niciuna dintre aceste ipoteze nu este acceptabilă. Dacă sensul prim al puterilor zeului se află circumscris noțiunii de „protector al vitelor, protector al turmelor",

atunci rădăcina cea mai logică, cel puțin din punct de vedere strict etimologic, ar fi *volъ* „bou", generic „vită, turmă"; forma slavă pare din aceeași rădăcină indo-europeană ca germanicul *schwellen* și englezescul *to swell* „a (se) umfla", categorie semantică aplicată de omul arhaic formelor „grase" ale naturii. Astfel, putem explica și atributele zeului, în acord cu ceea ce știm din datele gramaticii istorice și comparative. O asemenea referință ar fi în conformitate cu atributele zeului și cu sistemul cultic al popoarelor vechi.

O ipoteză atractivă, cel puțin interesantă, o expune Eugen Silviu Teodor în volumul interdisciplinar (Paliga și Teodor 2009: 231 ș.u.), în finalul capitolului despre credințe. Nu repetăm cele spuse de coautor acolo, rezumăm doar ipoteza sa despre *Volos* (și nu insistăm asupra definirii lui *Perun* ca „zeu meteorologic", deși – fără doar și poate – asocierea dintre „focul sacru", epitetul primar al zeului *Perun*, și fulger-tunet este inevitabilă). Așadar, conform lui Teodor, zeul *Volos*, protector al turmelor, ar trebui asociat numelui slav al românilor, valahi: *vlah*, *valah*, *voloh*, *volos*. Mai mult decât interesant! Echivalarea sa ulterioară cu Sf. Blasius a condus și la o irezistibilă etimologie populară, *Blasius* ~ *Vlas* / *Vlah*, *Vlasie*, a se vedea și sintagma „codrul Vlăsiei", adică „pădurea vlahă", respectiv „codrul românesc" care acoperea vaste suprafețe din sudul și sud-estul României[25]. Dacă ipoteza se va dovedi viabilă, iar asocierea zeul *Volos* ~ *vlah* / *valah* / *român*, adică *Vlas* ~ *valah*, atunci am avea un caz interesant de venerare admirativă a unui grup etnic. Acest lucru ar explica încă și mai bine rolul termenului *boier* în acest ansamblu terminologic (vezi nota de mai sus).

[25] Nu trebuie uitat că, în Antichitate și până relativ târziu în Evul Mediu, ceea ce este azi Bărăganul era un codru dens și imens, de sute de kilometri pătrați. Defrișarea acestuia s-a făcut, mai ales, din motive strategice de turci, azi rămânând din bogatul codru doar micile păduri răspândite între București și Fetești.

Dat fiind faptul că ipoteza lui Teodor încă nu a fost, din câte știm, discutată cu ocazia unor reuniuni științifice, nu ne propunem aici să dezvoltăm discuția, dar ni s-a părut util să o amintim. Înclinăm să îi dăm dreptate, pasul următor urmând să fie o discuție mai amplă. În orice caz, ni se pare o bună explicație pe linia coerenței comparative în domeniul credințelor, care propune un drum mai drept decât analizele anterioare. Venerarea vlahilor ca divinitate se poate explica prin atracția pe o care o avea, în sec. V-VI, Imperiul Roman, fie și în decădere și în descompunere, apoi de Imperiul Bizantin unde, până în perioada împăratului Heraclius (620–641), limba oficială a fost latina. Este posibil ca tot de aceeași origine să fie și toponimul *Volos* din partea central-nordică a Greciei, zonă unde au interferat greci, români și slavi pe parcursul a mai multe secole.

3. *Hors* (*Chors*). Este unul dintre zeii „enigmatici" ai panteonului slav. Nici analiza etimologică a numelui, nici sumarele date despre acest zeu nu permit nici măcar o aproximativă creionare a atributelor sale. Înrudit cu numele zeului ar fi doar vechiul antroponim sârbo-croat *Chrъs*, detaliu cu totul insuficient pentru o analiză cultică ori lingvistic-etimologică. Ar mai fi posibilă o apropiere de cuvântul rus *horošij* (*chorošij*) „bun", care poate fi însă, mai degrabă, o simplă asemănare întâmplătoare – ipoteză criticată, și pe bună dreptate, de un bun etimologist ca Max Vasmer (vezi Vasmer 1953–1958, 3: 265). Cei mai mulți istorici ai mitologiei slave înclină spre o origine iranică, deoarece influența iranică este atestabilă în câteva cuvinte din sfera sacrului (vezi mai sus cazul lui *bogъ* și al lui *rajь*). Majoritatea cercetătorilor înclină spre ipoteza că Hors ar fi fost un zeu solar, eventual personificarea soarelui însuși, reprezentând o divinitate preluată ca atare de la iranicii de la nordul Mării Negre. O asemenea ipoteză ar fi sprijinită și de situația în lexic a termenului generic *bogъ*, pe care l-am analizat mai sus, fiind tot de o probabilă origine iranică. Și

acest caz sprijină ipoteza generală că vechii slavi sunt o sinteză multiculturală de grupuri sud-balto-slave, vest-iranice și nord-trace, apărută pe la jumătatea mil. I e.n. și continuată „în mișcare", în expansiune, timp de alte 2–3 secole.

4. *Dažbog* este un alt zeu venerat în timpul cneazului Vladimir. Din analiza cronicilor celor mai vechi, ar fi tot o divinitate solară, deși acest lucru este mai degrabă dedus din echivalarea dintre grecul *Helios* „soare" și *Dažbog*. Ca antroponim, era relativ frecvent în trecut și la alte grupuri slave, precum polonezii, deși aici nu avem niciun document care să ateste și un zeu cu acest nume.

Din punct de vedere etimologic, analiza nu ar pune mari probleme: este un compus din verbul *da-ti* „a da" și *bog* „zeu" de care aminteam mai sus. Ar fi, deci, una dintre formele sacre compuse cu *bog* în partea secundă a cuvântului. Sensul primar poate fi reconstituit ca „zeul darnic, zeul dăruitor"; atributul de divinitate solară, dacă hotărâm să îl acceptăm, îl va fi căpătat prin asocierea „soarele darnic, roditor" – „zeul darnic, zeul roditor". Certă pare originea părții a doua a compusului, prima parte, *daž-*, este neclară și variabil interpretabilă. O asociere cu verbul *da-ti*, care atribuie sensul de „zeul dăruitor, zeul darnic", se înscrie pe linia analizelor comparate plauzibile ori posibile, nu însă și certe.

5. *Stribog* este alt mare zeu, al treilea ca importanță, din seria celor șapte venerați de slavii de răsărit. Rolul său între ceilalți zei nu este clar, deoarece majoritatea documentelor, nu foarte numeroase oricum, nu îl menționează. În vechile texte ruse, atunci când apare, este asociat lui *Dažbog*. Analiza etimologică ar conduce, tot prin frecvent invocata filieră iranică, spre o înrudire cu iranicul *śri* „slăvit, venerat", sensul prim fiind așadar „prea veneratul zeu". Alte tentative etimologice sunt încă și mai puțin convingătoare. Dacă ar fi să ne referim la apropierea de forma

iranică, zeul pare – mai degrabă – un epitet[26] al zeului suprem, nu un zeu de sine stătător și cu atribute clare.

Secvența *stri-* a rădăcinii se poate explica în multe feluri. Și în tracă avem atestate multe forme cu radical *stre-*, *stri-*, între acestea și hidronimul *Strymon*, azi *Struma*, în Bulgaria; înrudite și derivate din radicalul indo-european **sreu-* „a curge; râu, fluviu" sunt și hidronimele românești *Strei* și *Stremț*. Dacă acceptăm ipoteza că grupuri nord-trace (costobocii sau alții) au avut o anume contribuție în etnogeneza slavă, cum înclinăm să credem, atunci prima parte a compusului ar indica, mai degrabă, un radical de origine traco-dacă, având sensul „apă curgătoare, râu". În această perspectivă, *Stribog* ar fi, în cazul acceptării unei astfel de ipoteze, un zeu venerat pentru protecția pe care o asigură apelor curgătoare. În situația în care acceptăm o asemenea explicație, atunci ar fi „zeul apelor curgătoare [și roditoare], zeul apelor vitale", în acord cu sistemul sacral al vechilor slavi. Dacă cercetătorii vor începe să admită că etnogeneza vechilor slavi, așadar și credințele lor, s-au aflat la confluența a trei grupe etnolingvistice – balto-slavă, iranică de la nordul Mării Negre și nord-tracică, adică o influență a carpilor și a costobocilor din Moldova de azi – atunci a explica prima parte a compusului, *stri-*, o rădăcină tracă asociată cursurilor de apă, intră în firea lucrurilor, după cum este firesc să avem un zeu protector al apelor. Într-o lume dominată de credințele în foc și în puterea roditoare a naturii, un zeu al apelor curgătoare ar fi – să spunem așa – în firea lucrurilor.

6. *Semargl*, *Simargl* este penultima divinitate din seria celor „mari șapte" a vechilor slavi de răsărit. Apare rar în documente, iar în unele dintre cele mai târzii chiar ca doi zei, *Sim* și *Rigl*! Cum datele sunt sumare și neclare, unii cercetători au sperat că tot

[26] Zeii au, în toate sistemele religioase, cel puțin un epitet, o „definiție" ori o clarificare a atribuțiilor lor, cf. *Doamne atotputernicule* etc.

analiza etimologică ar putea aduce lumină. Astfel, s-a afirmat că forma străveche ar fi fost **sedmor-golvъ* „[cel] cu șapte capete", apoi – prin succesive transformări fonetice neclare – s-ar fi ajuns la forma atestată în documente. Deși demersul etimologic este șubred, rămâne într-adevăr valabilă observația că slavii (deși nu cei de răsărit în primul rând) au venerat zei policefali, cum ar fi slavii din zona Mării Baltice (despre *Triglav*, zeul tricefal, vom vorbi mai jos).

Fig. 37 Idoli ai slavilor răsăriteni: 1. Zona Novgorod, idol de piatră; 2. Akulinino, regiunea vjatičilor, idol de piatră. 3-5. Novgorod; piesa 3 este din bronz. piesa 4 este din lemn, iar piesa 5 din plumb. (După Beranová 1988: 230)

Nu mai menționăm alte tentative etimologice, deoarece toate sunt în sfera posibilităților nedemonstrabile sau neconvingătoare. Indiferent de originea numelui, rămâne un zeu enigmatic sau, eventual, este vorba despre doi zei la fel de enigmatici, *Sim* și *Rigl*, cu atribute și cu funcții încă și mai obscure. Obscuritatea provine

și din faptul că numele zeului (ori zeilor) nu pot fi plauzibil asociate unor cuvinte slave, ca atare orice ipoteză este posibilă. Din această perspectivă, pare mai probabil să avem o divinitate împrumutată de la un grup etnic învecinat.

7. *Mokoš* este singura divinitate feminină din seria celor „mari șapte zei" ai slavilor de răsărit. *Mokoš*, cea „care toarce lână", este imaginată cu capul mare și cu mâinile lungi. În calitate de „torcătoare", ar fi echivalentă cu marea zeiță tracă *Bendis*, „torcătoarea" tracilor, de asemenea cea care „înnoadă soarta oamenilor", așadar zeița sorții. Spre deosebire de toți ceilalți mari zei ai vechiului panteon slav, zeița *Mokoš* nu a fost uitată de-a lungul secolelor. Un munte din apropierea orașului Praga, *Mokošín*, aduce aminte de timpurile trecute. Originea cuvântului a fost, de asemenea, mult discutată, fără să existe un consens al specialiștilor. Ar fi așadar o rădăcină balto-slavă *mokoš* „tors, împletire", în acord cu ceea ce se știe despre atributele zeiței; o derivare de la radicalul slav *mok-* „ud, umed" ar putea fi de asemenea posibilă, zeița fiind astfel înțeleasă drept „roditoarea, zeița fertilă a câmpului ud și fertil"; Machek apropie forma de vechiul cuvânt indian *makha* „nobil, bogat, generos"; Váňa (1983, 87) sugerează o posibilă origine finică.

Alte divinități ale vechilor slavi

Svarog și fiul său *Svarožič* ocupă un loc aparte în ceea ce s-a numit convențional „panteonul vechilor slavi". Deși nu apar alături de ceilalți Șapte Mari Zei amintiți mai sus, trebuie să fi avut atribuții importante, fiind asociați cultului focului. Din extrem de puținele date transmise, cei doi par să fi fost un fel de duhuri ale focului. Așa cum am arătat deja, mai ales atunci când am vorbit despre marele zeu *Perun*, și cum se va vedea și mai jos, când vom aborda obiceiurile și ritualurile vechilor slavi, venerarea focului a ocupa, cel mai probabil, un loc aparte în lumea acestora. Dat fiind

că, în documente, mai multe divinități sunt asociate focului, trebuie să deducem de aici că fiecare zeu astfel definit se asocia unei anume manifestări a focului: focul de pe cer (fulgerul și – consecința sa – tunetul) se asocia marelui zeu *Perun*, iar perechea *Svarog* și *Svarožič* trebuie să fi fost asociată focului din vatră (prepararea hranei) și/sau focului din cuptorul metalurgic. În această din urmă ipostază, ca divinități ale prelucrării metalelor, pot fi echivalate zeului grec *Hephaistos* sau celui roman *Vulcan*.

Perechea *Svarog – Svarožič* apare menționată și la alte grupuri slave, la grupul baltic și la cel occidental (strămoșii polonezilor, cehilor și slovacilor de azi) – sub numele de *Svarasič* (în documentele latine medievale în grafia *Zuarasici*, *Zuarasiz*). La aceste grupuri, *Svarožič* pare să fi fost și zeul războiului și al jertfelor (Beranová, 1988: 218). În cronica despre domnia cneazului Vladimir, acesta ar fi edificat în anul 980 un templu unde erau venerați *Perun*, *Veles/Volos*, *Dažbog*, *Hors (Chors)*, *Stribog*, *Simargl* și *Mokoš* (cum spuneam, singura zeiță menționată în documente). Aici, slavii își sacrificau fiii și fiicele. Mai târziu, pe locul acestui templu „păgân", aflat în zona Kievului de azi, s-a ridicat Catedrala Sf. Vasile (St. Basilius, în tradiția latină occidentală).

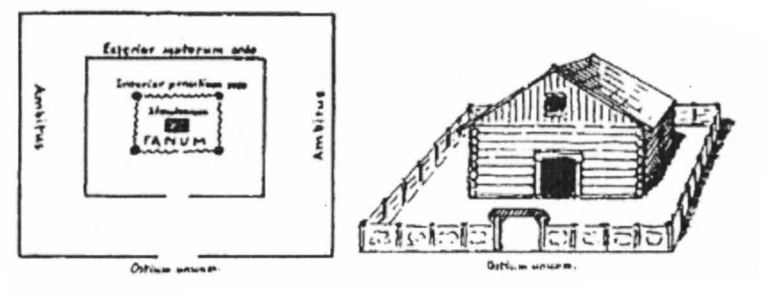

Fig. 38 Reconstituirea sanctuarului de la Arkona, insula Rügen, nordul Germaniei. (După Ovsec 1991: 182)

Fig. 39 Bucată masivă din granit cu reprezentarea schițată a unui cal și a călărețului. Regiunea Rosenberg, Prusia occidentală. (După Ovsec 1991: 193)

Atributele originare ale perechii *Svarog–Svarožič* s-ar putea explica și prin demersul etimologic, dar – ca și în alte cazuri amintite – nici aici nu există consensul specialiștilor. Petar Skok, autorul dicționarului etimologic al limbii sârbo-croate, consideră că rădăcina *svar-* din numele perechii divine trebuie asociată verbului *svariti*, care ar fi împrumutat din goticul *swaran* (german modern *schwören*, englez *to swear* „a jura"), înrudite cu latinescul *sermo*, dintr-o rădăcină indo-europeană **swer-* „a vorbi, a cuvânta" (Skok 1971–1974, 2: 369).

Acest demers etimologic nu explică însă de ce perechea *Svarog– Svarožič* ar fi fost asociată cultului focului. Ca atare,

pare mai probabilă derivarea din verbul *svariti* (prefix s- și rădăcina verbală *var-* „a fierbe, a prepara hrana pe foc"), care s-a păstrat până azi în limbile slave moderne. Unii cercetători însă resping această explicație, considerând că ar fi o simplă etimologie populară, cu alte cuvinte că numele zeului, având o origine străveche în tradiția indo-europeană a venerării focului, a fost doar ulterior asociat acestei rădăcini verbale, și anume atunci când tradiția străveche s-a pierdut treptat după răspândirea creștinismului (alte discuții la Ovsec, 1991: 123 ș.u.). Deși, în istoria unei limbi, etimologiile populare (așadar falsele apropieri etimologice) sunt uzuale, înclinăm să credem că explicarea numelui zeului din rădăcina *svar-* „a fierbe" ~ „căldură, foc" este cea mai probabilă; în orice caz, ni se pare mai probabilă decât demersul lui Skok.

Svantevit, cu alte variante grafice: *Svjantovid*, *Znantevith*, *Zuantevith*, *Svetovid*. Este o divinitate atestată la slavii baltici și din zona Elbei (la polabi, etnonim compus din prefixul *po-* și forma slavă a hidronimului *Elba*, la slavi *Labe*). Din documente reiese că ar fi fost marele zeu al acestor grupuri slave. La sloveni, la sârbi și la croați forma uzuală este *Svetovid*. Templul cel mai mare era la Arkona (toponim menționat în documentele medievale și în grafia *Archon*, *Arcon*, *Arekunda*, *Arekonda*), iar – conform tradiției – zeul *Svantevit* avea patru capete pentru a privi spre cele patru puncte cardinale (vezi mai sus problema policefaliei[27] zeilor slavi). De altfel, policefalia – atestată în diverse ipostaze la multe divinități slave – pare să fi fost specifică divinităților slave din zona baltică sau, cel puțin, documentele medievale atestă această credință străveche. Conform tradiției,

[27] Policefalie – concepție conform căreia divinitățile aveau mai multe capete. Neologism compus din două cuvinte grecești, *poli*, „multiplu", și *kefalos*, „cap".

negustorii nu puteau nici vinde, nici cumpăra produse până când nu aduceau ofrande marelui *Svantevit*.

Din documente reiese că *Svantevit* ar fi avut atribuții atât solare, cât și vegetale, iar templul de la Arkona ar fi fost dedicat în special cultului agrar sau ipostazei agrare a zeului.

Din punct de vedere etimologic, numele zeului este derivat, asemenea formelor *Jarovit*, *Gerovit*, *Porevit*, *Darovit*, *Ljudevit* etc. (vezi mai jos), prima parte a formei compuse fiind *svętъ* „sfânt" (se pronunța, probabil, *sventŭ*)[28]. Partea a doua a compusului, *vit* sau *vid* (conform celor mai vechi grafii din textele medievale), conduce spre rădăcina *věd-* „a ști" (păstrată în limbile slave moderne) și, asemenea rădăcinii *vid-* „a vedea", derivată din indo-europeanul **weid-*, **wid-* „a vedea; a ști" (de aici sanscritul *Veda* și latinescul *video* „a vedea"), conform unei paralele arhaice „a vedea – a ști". Dacă este așa, numele zeului s-ar traduce „Sfântul-Știe, Sfântul Atotștiutor", o reconstrucție plauzibilă, în concordanță cu datele oferite de analiza comparată a credințelor. Ulterior, când cultul zeului a intrat în amurg, este probabil că partea a doua a numelui a fost asociată, prin etimologie populară, numelui Sf. Vitus (*Vit*, *Vid*), venerat și azi la slavii occidentali; una dintre marile catedrale din Praga se numește *Chrám Svatého Víta* (Catedrala Sfântului Vitus).

Nu toți cercetătorii sunt de acord cu această explicație, deoarece – așa cum am văzut și în multe alte cazuri – etimologia nu este totdeauna un argument decisiv, atât timp cât datele istorice sunt sumare și limitate.

Rujevit, *Gerovit* și *Porevit* sunt atestați în Carentia (azi, zona Graz), unde s-ar fi aflat un sanctuar dedicat celor trei divinități. Unii cercetători consideră că ar exista trei epitete sau trei „întruchipări" locale ale lui Svantevit (Ovsec 1991: 151). Numele sunt compuse, având aceeași parte finală *-vit* ca în cazul divinității

[28] Vezi mai sus, în partea introductivă, despre pronunția celor două ieruri ъ și ь.

Svantevit de care aminteam. Gerovit ar fi echivalentul zeului roman Marte, fiind venerat în regiunea Havelsberg, pe râul Havel, în locul unde acesta se varsă în Elba. După unii cercetători, zeul ar reprezenta o variantă a lui *Jarovit*.

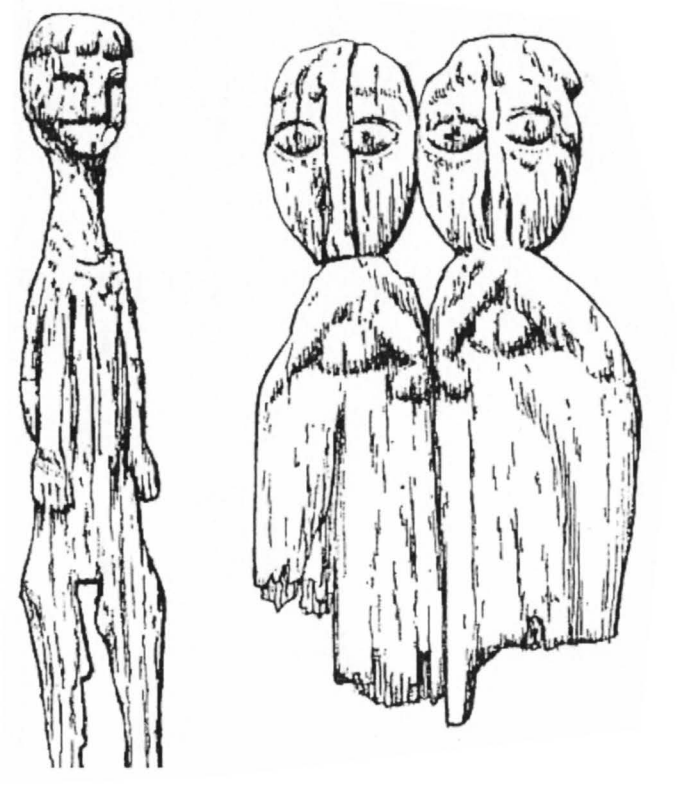

Fig. 40 Idoli din lemn ai slavilor polabi descoperiți la Altfriesack și la Neubrandenburg (estul Germaniei). (După Beranová 1988: 223)

Knytlinga Saga menționează divinitățile *črnoglav* „cap negru", în grafia *Tiarnaglofi* (vezi mai jos *črnobog*), apoi *Rinvit*, *Puruvit*, *Turupit* și *Pizamar*. Dacă admitem grafiile aproximative, precum și imposibilitatea de a nota sunetele specifice idiomurilor slave, atunci ar fi posibile echivalările *Rujevit* = *Rinvit*, *Puruvit* = *Porevit*.

În orice caz, teonimele compuse cu *-vit* sunt atestate de surse diferite și, ca atare, trebuie că au existat în credințele vechilor slavi. În forma compusă *Puruvit*, am putea recunoaște rădăcina *pur-* de care vorbeam mai sus, în cazul zeului *Perun*. Să fi fost *Puruvit* un alt zeu al focului? Tot ce se poate și nu ar fi de mirare.

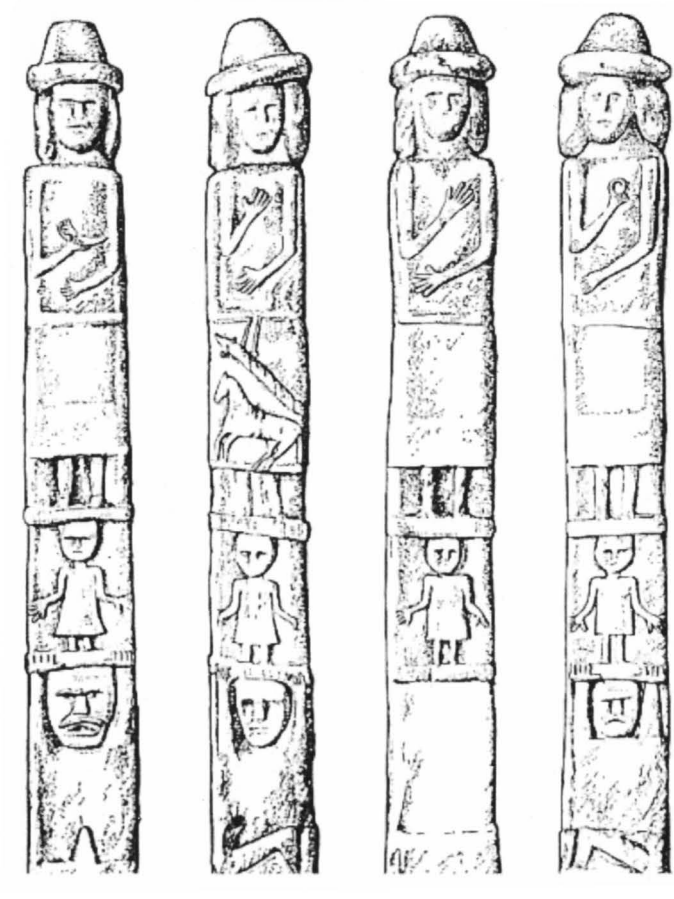

Fig. 41 Idolul de la Zbrucz, un foarte probabil fals din epoca romantică (Komar și Khamayko 2013). Falsurile erau uzuale în epocă, faimoase fiind falsurile de artefacte etrusce și vechi italice. (După Ovsec 1991: 186 și Beranová 1988: 229)

Pizamar pare să fi fost o autentică divinitate, în ciuda numelui oarecum ciudat în ansamblul divinităților slave. Este tot o formă compusă, cu partea a doua *-mar*, atestabilă și în alte nume de persoană. Ovsec (1991: 152), citându- l pe Pisani, crede că rădăcina *piz-* din teonimul Pizamar ar putea avea aceeași origine ca *pizmă* (slavism în limba română), așadar ar fi fost „zeul răzbunării". Skok crede însă că forma *pizma* este un grecism balcanic, iar de aici - la nivel popular - s-ar fi răspândit și la alte grupuri slave. Este, de fapt, încă un caz de analiză etimologică dificilă, deoarece ne lipsesc detaliile care ar permite o asemenea analiză.

Triglav este, așa cum arată și numele, foarte clar - de această dată - la analiza etimologică, „[zeul cu] trei capete"; un compus din rădăcina *tri-* „trei" și *glava* (din rădăcina arhaică **golva*) „cap". Era venerat în regiunea orașului Szczecin și a râului Volin din Polonia de azi, dar și la slavii stabiliți în regiunea Brandenburg din Germania[29], fiind imaginat cu capetele acoperite de un fel de tiară de aur. Unii cercetători cred că ar fi fost zeul războiului, fiind probabil venerat și de alte grupuri slave. De asemenea, există posibilitatea ca aici, în zona amintită, *Triglav* să fie un zeu solar, asemenea zeilor *Radogast*, *Redegast* (venerat la Retra), *Sventovit*, *Sventevit* (venerat la Arkona), *Gerovit* și *Rujevit*. Faptul că în templul de la Szczecin (Polonia) zeul *Triglav* avea chipul din argint, nu din aur, ar contrazice interpretarea că ar fi fost un zeu al soarelui, deoarece argintul era asociat lunii, nu soarelui.

Este plauzibil să credem că, sub influența slavilor de sud, aflați într-un contact mai strâns cu populația romanizată, să se fi produs o interferență între divinitatea *Trojanus* și *Triglav* (Ovsec, 1991:

---

[29] În estul Germaniei, trăiesc și azi vorbitori ai unui idiom slav. Ei sunt numiți *sârbi luzacieni*, iar limba este *sorabă* ori *luzaciană*, cu două variante. După primul și al doilea val al expansiunii slave, grupurile slave au găsit un teritoriu prielnic, încă mai vestic decât distribuția compactă de azi, care se află la est de Germania și Austria.

148). Forma *Trojanus* amintește de împăratul *Traianus*, atestat în perioada postclasică și în forma *Troianus*; în limbile slave, numele a fost asociat – prin etimologie populară – cu rădăcina *tri-* , *troj-* „trei", aceeași ca în forma compusă *Tri-glav* „[zeul cu] trei capete". Este o explicație ce nu poate fi ignorată, dat fiind faptul că – după moarte – unii împărați romani erau divinizați pentru faptele lor trecute, iar împăratul Traian – în timpul căruia Imperiul a atins maxima sa expansiune – a fost unul dintre acești împărați legendari. Cu siguranță, slavii au avut cunoștință de împăratul Traian și, în general, de Imperiu înainte să migreze spre sud și spre vest, fiind relativ aproape de extremitatea răsăriteană a expansiunii romane, de Dacia.

Črnobog, literalmente „zeul negru"[30], era, conform unor documente, „zeul cel rău" al slavilor, echivalent al lui *diabolus* „diavolul". Este un alt caz clar de analiză etimologică: un compus din rădăcina *črn-* „negru" și *bog* (vechi slav *богъ*, *богъ* „zeu; Dumnezeu" vezi mai sus). Diverse alte grafii ale numelui reflectă pronunția din limbile slave moderne sau din germană: *černebog*, *černoboh*, *Crnobog*, *černyjbog*, *Czerneboch*, *Zernebuch* etc. Este probabil ca această divinitate să reflecte mai degrabă faza de coabitare dintre slavii necreștini și slavii deja creștinați, când numele diavolului (tabu) a fost tradus prin „zeul negru".

Prove, *Siva*, *Pripegala* și *Podaga* ar fi ultimele divinități atestate la slavii din zona baltică. Prove era venerat în regiunea dintre Kiel și Lübeck (Germania de azi). Deși unii cercetători au considerat că ar fi o înțelegere greșită a cuvântului slav *pravo* „drept" sau *pravda* „adevăr", totuși o asemenea divinitate poate fi încadrată în concepția generală a religiilor precreștine. *Siva* ar fi fost o zeiță, de

[30] A considera tabu numele diavolului era curent în trecut. Așa se explică și formele românești *Necuratul*, *Ucigă-l toaca*, *Scaraoțchi*, *Naiba* (*din n-aibă* = *n-aibă parte*) etc. Este un fenomen general, specific tuturor credințelor populare.

altfel, singura divinitate feminină atestată în zona slavilor baltici (după cum, conform celor scrise mai sus, *Mokoš* este singura zeiță atestată la slavii de răsărit). Unii cercetători au încercat să apropie forma de indicul *Șiva*, pe când alții cred că ar fi o simplă deformare grafică a rădăcinii slave *živ-* „viu". O asemenea etimologie pare plauzibilă, iar Siva, al cărei nume era probabil pronunțat **Živa*, ar fi fost zeița fertilității, a vieții, un echivalent al zeiței romane *Ceres*. Despre *Pripegala* și despre *Podaga* informațiile sunt încă și mai sumare, iar creionarea atribuțiilor ar sta prea mult sub semnul hazardului. Putem identifica aici prefixul *pri-*, respectiv prefixul *po-*, ambele prezente în compuși din toate limbile slave. Mai departe însă, analiza etimologică devine dificilă, a se citi imposibilă, deoarece nu putem asocia numele acestor divinități de o rădăcină care să dea sens teonimelor.

* * *

Numele acestor divinități ne arată că, în perioada în care au fost înregistrate în documentele medievale, respectiv în perioada când creștinismul devenea religia adoptată și de slavi sau era pe cale să devină religia oficială, ele erau în amurg. Nu știm și, probabil, nu vom ști niciodată ce divinități „autentice", neinfluențate de contactul cu alte grupuri etnice învecinate, vor fi venerat slavii în perioada pre-expansiunii, respectiv aproximativ în intervalul secolelor IV-VI.

Specialiștii, unii cu autoritate, au propus diverse etimologii pentru același teonim. Tendințele etimologice corespundeau, firește, ideologiei timpului: în secolul al XIX-lea, istoria slavilor îi fascinase pe europeni, inclusiv pe cărturarii din Occident, iar concepția conform căreia slavii erau un popor străvechi, asemenea vechilor indieni, iranienilor, grecilor, celților și romanilor, se răsfrângea automat și în etimologiile propuse, care încercau cât mai multe apropieri de vechea indiană, de sanscrită și de iranică. Deși,

în câteva cazuri, asemenea apropieri par plauzibile și singurele rezonabile (cazul formelor *bogъ* și *rajь*), în alte cazuri acestea sunt improbabile, dacă nu de-a dreptul imposibile. A înțelege mitologia și credințele slavilor depinde direct de felul în care înțelegem și interpretăm istoria slavilor în ansamblu. Astăzi se acceptă mai degrabă concepții, precum cea a lui Godłowski – marele arheolog polonez care și-a dedicat întreaga viață studierii antichităților slave –, conform căreia slavii s-ar fi format ca grup etnic aparte în intervalul dintre secolele IV și VI, iar etnogeneza lor a continuat „în mișcare", după expansiune, asimilând grupuri etnice de varii origini: sud-baltice, ugro-finice, nord-trace (traco-dace), vest-iranice (grupuri scitice sau „scitoide"), germanice și altaice. Dacă acceptăm o asemenea reconstrucție, cu tot mai mulți adepți în lumea științifică, atunci – inevitabil – și explicarea credințelor vechilor slavi trebuie să ia în considerare ansamblul unei asemenea reconstrucții și unei asemenea proiecții spațio-temporale.

Rituri, credințe, zâne și zmei

Dacă despre divinitățile vechilor slavi există documente – relativ puține, nu toate credibile și cu relatări sumare, așa cum am văzut –, despre riturile și ritualurile care însoțeau aceste credințe și care marcau – ca la toate grupurile etnice cunoscute din istorie – marile sărbători ale anului știm încă și mai puțin. Practic, reconstituirea acelui ansamblu de credințe și de practici rituale preistorice este posibilă doar din analiza comparată a tradițiilor populare și din analiza etimologică a unor termeni care, cândva, trebuie să fi avut un alt rol decât cel de azi. Cum analiza comparată a folclorului popoarelor slave moderne ar depăși cu mult scopul propus, ne vom limita doar la a creiona acele elemente care pot constitui bazele unui sistem sacru altfel imposibil de reconstituit.

De altfel, în sens larg, tentativele de a reconstitui un posibil sistem mitologic arhaic, bazându-ne doar pe datele folclorului, trebuie respinse de la bun început, indiferent de spațiul cultural supus analizei. Pe de altă parte, unele tradiții populare reflectă posibile supraviețuiri ale unui ansamblu cultic și sacru. Identificarea acestor elemente și „decriptarea" lor nu este însă lucrul cel mai ușor. De-a lungul secolelor, multe conotații s-au pierdut, iar aplicarea automată a datelor cunoscute din alte sisteme sacre poate conduce la false concluzii.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au confirmat ceea ce sugeraseră cercetătorii de mult: înainte de adoptarea creștinismului, slavii își incinerau morții. Este un detaliu esențial în înțelegerea sistemului sacru al vechilor slavi. Nu trebuie uitat că ritualurile de înmormântare sunt cele mai conservatoare și, în majoritatea cazurilor, definesc tipul unei culturi[3].

Incinerația – ca practică uzuală a vechilor slavi – nu era izolată în lumea veche. Și traco-dacii își incinerau morții, după cum și alte popoare practicau acest obicei. În cazul nostru, incinerația explică de ce, din datele de care dispunem, numeroși zei – amintiți mai sus – erau asociați diverselor ipostaze ale focului: focul de pe cer (fulgerul și consecința sa – tunetul), focul vetrei (prepararea hranei), focul metalurgic etc. Omul primitiv avea câțiva termeni pentru a desemna, concret, ipostazele focului, ipostazele zăpezii și diverse alte ipostaze pentru care, în limbile moderne, avem un singur termen generic.

---

[3] Marija Gimbutas, arheolog american de origine lituaniană, care a propus lumii științifice reconstituirea unei tradiții indo-europene a „kurganelor" (adică a mormintelor princiare în formă de movilă), s-a bazat adesea pe tipologia mormintelor, persistentă și conservatoare de-a lungul mileniilor, pentru a încadra o cultură într-o anume categorie. Astfel, consideră ea, indo-europenilor le erau specifice mormintele bogate cu inventare de tip războinic, în strict contrast cu al populațiilor neolitice din sud-estul european. Teoriile Marijei Gimbutas, criticate de unii, sunt reconsiderate în ultimii ani în sens pozitiv, deoarece analizele ADN (DNA analysis) îi confirmă ipotezele. Cercetările sunt în curs.

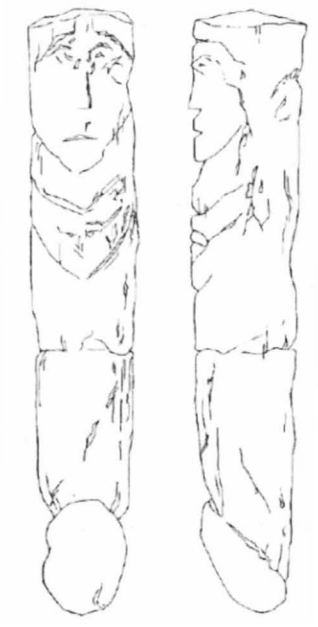

Fig. 42. Falus de lemn descoperit la Łęczyce (Polonia); atestă cultul fertilității la vechii slavi. Asemenea simboluri sexuale sunt atestate încă din Europa neolitică. (după Váňa 193: 97)

În acest context, nu poate fi surprinzător detaliul descris de călătorul arab Ibn Fadlān în anul 922, așadar înainte de adoptarea oficială a creștinismului. Decedatul, persoană de vază, era ars pe o corabie, alături de numeroase ofrande și de o sclavă vie, după cum am amintit deja. Sacrificarea unei femei – soția principală, sclava principală – la moartea bărbatului este în buna tradiție a indo-europenilor, iar acest ritual este cunoscut sub numele de *suttee*, cuvânt englezesc împrumutat din terminologia indiană a sacrificării unei femei la moartea soțului ori stăpânului (soțul era, de fapt, și stăpânul casei, al familiei). În acest context, sacrificarea văduvei la moartea soțului poate fi încadrată unei străvechi tradiții indo-europene a sacrificiului uman și, ca atare, informația este credibilă, plauzibilă, probabilă – în contextul religiilor și credințelor comparate.

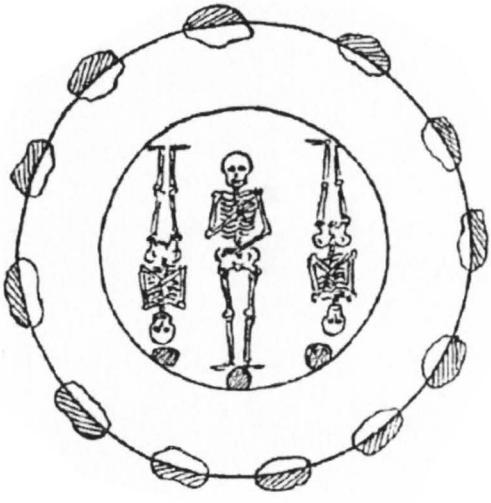

Fig. 43. Așezarea decedaților într-un mormânt al vechilor slavi.
(După Ovsec 1991: 221)

Cum incinerarea, iar apoi depunerea cenușii în vase rituale nu pot aduce mari clarificări din punct de vedere arheologic, relativ puținele vestigii descoperite sunt cu atât mai prețioase. Astfel, formele ovoidale – care amintesc de tradiția ouălor încondeiate – descoperite în unele morminte, conduc spre ideea unui simbolism al oului. La slavii de răsărit, acestea se numesc *pisanki*, dar „moda" lor s-a transmis și spre vest, la polonezi. De asemenea, monedele din gura sau din mâna decedatului – care apar după ce incinerarea începe să fie treptat înlocuită cu înhumarea, sub influența creștinismului – conduc spre ideea unei credințe similare celei a grecilor și a romanilor: obolul dat celui care îl conduce pe mort în lumea de dincolo. Deși acest gen de morminte din care dispare incinerarea atestă deja influența creștinismului sau, în orice caz, tendința de a abandona incinerarea, asemenea detalii de interferențe religioase sunt cu atât mai prețioase. Coabitarea dintre

creștinism și cultele străvechi „păgâne" a fost îndelungată, iar persistența acestor credințe până azi, la toate popoarele europene, face ca asemenea „relicte spirituale" să fie esențiale în înțelegerea unor timpuri pentru care nu avem documente scrise.

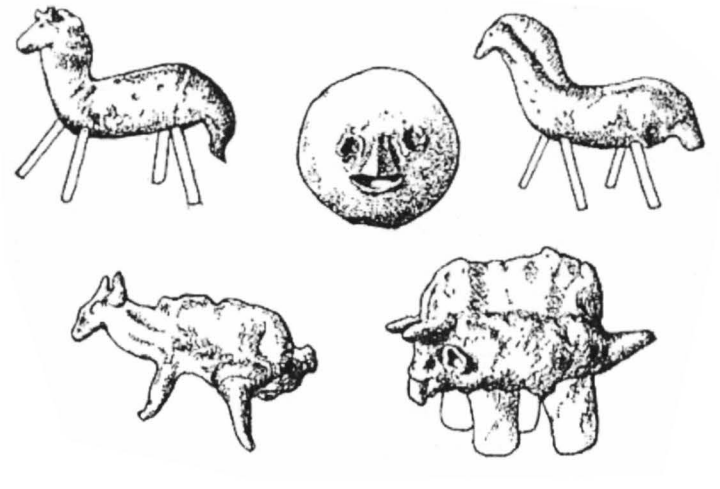

Fig. 44 Dovezi ale venerării animalelor, piese de la Mikulčice, Cehia.
(După Beranová 1988: 232)

Slavii venerau, fără îndoială, și unele viețuitoare. La Mikulčice (Cehia), în stratul arheologic care corespunde perioadei de dinaintea Marii Moravii, s-a descoperit un loc de cult cu numeroase figurine de lut care redau animale, păsări și capete de viețuitoare. Calul - animalul venerat al indo-europenilor - era cu siguranță venerat și de slavii baltici. S-au descoperit, de altfel, numeroase figurine de cai (din lemn, plumb și din alte metale) în apropierea localităților Braniboř și Opole (Beranová, 1988: 231). Ouăle și găinile foloseau, de asemenea, ca ofrande, chiar în morminte din secolele X-XI, așadar după creștinarea populației

slave locale, așa cum atestă un mormânt descoperit la Hradul din Praga. Persistența tradiției străvechi precreștine este remarcabilă.

Ursul a fost venerat de slavi, cea mai bună dovadă fiind forma tabu a termenului: *medvědъ*, un compus din *med* „miere" și rădăcina *ěd-*, *jed-* „a mânca"; ursul era, așadar, „mâncătorul de miere".

Asemenea altor popoare, slavii venerau pădurile sacre, anumiți copaci, precum și anumite izvoare de apă[32]. O astfel de descoperire provine din Stará Kouřim (Cehia). Izvorul natural era completat cu apa provenită din ploi, iar aici s-au descoperit urme ale focurilor sacre. Ulterior, în acest loc s-a construit o biserică de lemn, semn clar că vechile tradiții au fost înlocuite de creștinism. Un asemenea detaliu sprijină interpretarea zeului *Stribog* ca un zeu protector al apelor, mai ales al celor curgătoare.

Este de asemenea plauzibil să credem că vechii slavi venerau forțele naturii roditoare. Cunoscutul idol descoperit la Altfriesack avea o fantă pentru falus și era folosit, nu ne putem îndoi, în ceremonii legate de culte erotice. Cercetarea comparată arată că Sf. Ioan Botezătorul a preluat câteva dintre funcțiile precreștine ale cultului roditor. Chiar până târziu în Evul Mediu, unele sărbători venerau încă forța virilă a Sfântului, până când asemenea ceremonii au fost interzise oficial (Beranová, 1988: 234).

Multe dintre personajele populare continuă, fără să mai fie posibilă azi o reconstituire a fazelor străvechi, diverse alte chipuri majore și minore ale unui sistem sacru dispărut de secole, dar care supraviețuiește în forme noi. Astfel, avem – la unele popoare slave ori chiar la toate popoarele slave moderne – termeni precum *rusalka* sau *diva*, *samodiva*, la cehi *vila*, *samovila*, ultimele fiind echivalente termenului românesc *zână*. *Vârcolacul* a fost, fără îndoială, o figură emblematică a credințelor medievale ale slavilor.

---

[32] Vezi mai sus relația posibilă dintre zeul *Stribog* și apă, mai ales apele curgătoare.

Forma românească pare o deformare a formelor slave *volkodlak*, *vlkodlak*, unde prima parte reflectă forma *vlk*, *volk* „lup". Lupul a fost un animal venerat de indo-europeni, iar slavii trebuie să fi continuat această tradiție multimilenară. Conform acestei tradiții, vârcolacii erau demoni ai răului, imaginați fie ca lupi întruchipați în oameni, fie ca demoni care îi fac pe oameni să îndeplinească voința unui lup. Credința în *verwolfen* „oamenii-lupi" a germanicilor, deși nu identică celei a slavilor, confirmă răspândirea largă a acestor tradiții.

Vampirul (cunoscut la popoarele slave sub nume similare, de exemplu *upir*, *upior*, *vampir*, *vămpir* etc.) pare a reprezenta tot un vechi duh al răului. Tradiția dispare la ruși, dar reapare sub influența ucraineană, unde vampirul – ca și la polonezi, de altfel – pare a continua o credință foarte veche. Imaginația popoarelor slave îi descrie pe vampiri sub diverse reprezentări, în general în contextul morții și al răului din univers. Se pare că termenul este slav, forma cea mai veche fiind reconstituită ca **opirъ*. Limbile occidentale au folosit forma tardivă medievală *vampir*, preluată – se pare – de la sârbi, în contextul în care se răspândiseră pe atunci zvonuri sau chiar „articole științifice" despre cazuri de vampirism. De fapt, s-a petrecut un fenomen similar personajului *Dracula* care, de la un vag și aproximativ cadru istoric real, s-a transformat rapid într-un personaj demonic, recreat conform gustului epocii. Istoria se repetă în forme similare, de multe ori.

Zmeul (*zmej*, *zmij*) este un termen care pornește de la sensul de bază al rădăcinii, „șarpe". La slavii de sud, descoperim o evidentă contaminare dintre forma și tradiția românească a zmeului și tradiția slavă a șarpelui protector al căminului. Deși există răspândită tendința de a explica termenul românesc *zmeu* ca reflectând slavul *zmej*, *zmij*, noi credem că această explicație este eronată, nefăcând decât să confunde două tradiții diferite, doi termeni eventual diferiți, dacă nu cumva slavul *zmej*, *zmij* a fost

împrumutat din română. Nu putem extinde aici dezbaterea acestei teme etimologice complexe; dorim doar să atragem atenția asupra faptului că, la slavi, zmeul a evoluat de la sensul mai vechi de „șarpe" spre cel de „spirit (benefic) al casei", ulterior interferând însă cu alte credințe și obiceiuri, ceea ce face analiza cultică și etimologică mult mai dificilă. Reluăm discuția despre zmeu mai jos, în alt context (vezi ultimul capitol).

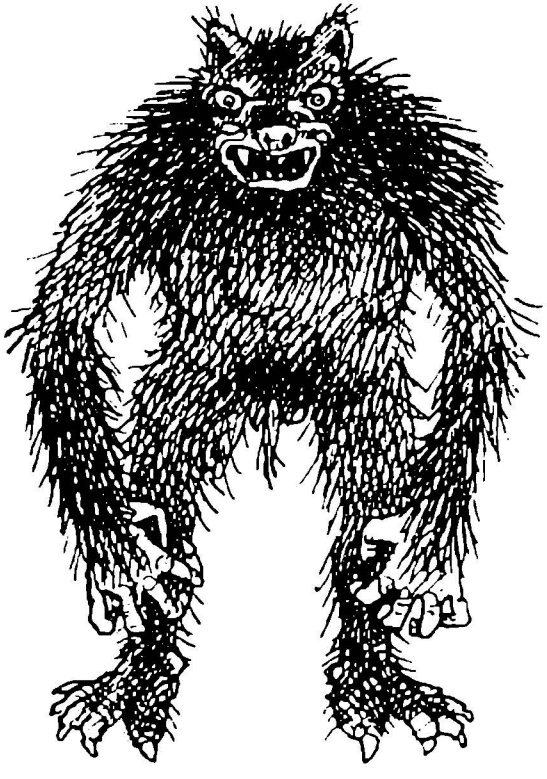

Fig. 45 Una dintre reprezentările „tradiționale" ale vârcolacului (vlkodlak, volkodlak, vălkodlak), combinație de om și animal. Este, desigur, un imaginar recreat în Evul Mediu și în epoca romantică. (După Ovsec 1991: 347)

Cuvântul românesc *zmeu* nu se poate explica ca împrumut din forma slavă *zmej* sau *zmij*, evoluția fonetică nu permite o asemenea tentativă. Așa cum am arătat în altă parte (Paliga 2006, s.v. *zmeu* și *zmeură*, p. 213). În ciuda aparențelor, anume că *zmeu* și *zmeură* sunt doar aparent înrudite, cele două forme sunt efectiv înrudite, provin din substrat și derivă din vechea rădăcină indo-europeană *gh(dh)em-* „pământ", de unde ia naștere – pe de altă parte – și forma *Zamolxis*, zeul suprem al traco-dacilor. De fapt, în acest caz, avem de-a face cu o contaminare între mai multe forme într-o stratificare etimologică: rădăcina **sam-* „adânc" sau „înalt", **zam-* „pământ" (mai sus menționată) și *zal-m-* „scut, tunică de protecție" (termen militar), înrudit cu englez *helmet* și german *Helm* (Paliga și Borangic 2013). Formele *zmeur*, planta *Rubus idaeus* și fructul acestuia *zmeură*, sunt înrudite cu lituanian *žemuoga* „căpșună", compus tot cu rădăcina *žemė* „pământ"; similar, german *Erd-beere*, cu sens identic, unde *Erd* corespunde formei engleze *earth* „pământ" și *beere* corespunde formei engleze *berry*.

În lumina acestor detalii, considerăm că și în acest caz trebuie să fie reconsiderată ipoteza conform căreia *zmeu* ar fi de origine slavă. Paralela *zmeu* ~ *zmeură*, analizată corespunzător, ne arată că a explica forma *zmeu* ca împrumut dintr-o limbă slavă este o eroare. Ar putea fi, mai degrabă, invers, dacă nu cumva avem de-a face tot cu un termen tracic preluat de slavi în cadrul larg al vechilor relații dintre grupurile nord-trace și grupurile balto-slave de sud, din care, ulterior, s-a coagulat etnicul slav.

Zânele, cu alte cuvinte, divinitățile feminine, cu rol benefic ori malefic, sunt cunoscute de slavi sub numele de *diva* ori de *samodiva*. Am arătat mai sus că termenul *div-*, indiferent de etimologia admisă, este bine consolidat în limbile slave, iar persistența acestui termen, mai ales la genul feminin, arată că trebuie să-l considerăm arhaic. La slavii de sud, *samodive*-le sunt, mai ales, divinități malefice, care „iau mințile". Rar, doar la cehi,

apare și termenul *víla*, iar la polonezi termenul *wiła* înseamnă „nebun"; verbul *wiłować* înseamnă „a înnebuni, a-și ieși din minți" (Ionescu, 1999: 154) și pare o derivare, precum rom. *zână–zănatic*, unde *zănatic* are, evident, sensul de „rătăcit, nebun, cu mintea rătăcită"[33].

Tot în categoria demonilor feminini, cu rol malefic așadar, este *mora*, atestată la toți slavii, dar mai bine conturată la slavii baltici. La români, termenul *moroi* pare derivat din aceeași rădăcină, care nu poate fi decât cea din latinescul *mors*, *mortis* > rom. *moarte*. Originea termenului slav este discutată și discutabilă; nu pare un termen arhaic slav, ci mai degrabă un împrumut din română, deoarece rădăcina *mor-* cu acest sens nu are origine străveche în limbile slave. În orice caz, din română sau, poate, din latină, termenul este asociat morții.

[33] Precizăm că rom. *zână* nu poate reflecta forma latină *Diana*, cum apare – din păcate – în multe lucrări. Este, cum am scris în alte rânduri, un element autohton traco-dac, având sensul inițial „femeie"; de aici, prin eufemism și tabu lingvistic, „femeie divină = zână" (Paliga, 1989).

CAPITOLUL VI
Influențe culturale, lingvistice și cultice între români și slavi

Ajunși aici, credem că ar fi locul să răspundem unei – sau unor – întrebări: au existat influențe românești (a se citi „vechi românești", adică protoromânești) asupra limbilor slave? Are ansamblul credințelor slave urme de influențe vechi românești? Ulterior expansiunii slave, ce relații au fost între români și slavi? Cu care grupuri slave au interacționat cel mai mult românii? A avut limba română o anume influență și, dacă da, cât de mare a fost aceasta asupra limbilor slave? Dar precursorii românilor, tracii ori traco-dacii, au avut o anume contribuție la conturarea specificului slav?

Unora dintre aceste întrebări am încercat să le dăm răspunsul în paginile anterioare. Am văzut că primul grup romanic pe care l-au întâlnit slavii a fost populația romanizată din Dacia, pe ai cărei membrii îi putem numi protoromâni. Anterior acestei întâlniri, grupuri de daci neromanizați (cert carpii, foarte probabil și costobocii, localizabili aproximativ în Bucovina de azi și, tot foarte probabil, dacii din Maramureș) au avut o anume contribuție în etnogeneza slavă. Aceste interacțiuni lingvistice și culturale pot fi analizate lingvistic, arheologic și mai puțin ori deloc în documente, deoarece ne aflăm într-o perioadă de „reașezări", cum a fost mileniul I, de prin secolul al IV-lea până în secolul al X-lea.

Aceste întrebări ni se par potrivite, nu în ultimul rând, și în contextul în care, în ultimii ani, mai ales în cercuri neștiințifice, mai ales pe diverse forumuri de pe internet și/sau la „congrese de dacologie", apar tot soiul de discuții catalogabile drept „dacomane" ori, folosind un termen ceva mai vechi, „tracomane". În respectivele sfere de discuții se încadrează, de exemplu, ipoteza că latina ar proveni din română [?] ori că limba dacilor era așa de asemănătoare cu latina, încât erau, de fapt, aceeași limbă. Fără a intra în detalii privind locul limbii traco-dace în ansamblul limbilor indo-europene, putem spune că, fără doar și poate, limba dacă ori, în sens larg, cea a tracilor (dacii erau ramura nordică a tracilor) aveau elemente comune cu toate celelalte limbi indo-europene, așadar și cu latina. Că ar fi fost (foarte) apropiate este însă altă poveste, să spunem așa. Cert este că, în conformitate cu datele disponibile astăzi, nu erau limbi mutual inteligibile sau foarte apropiate, care ar fi permis un anume nivel de inteligibilitate – cum sunt astăzi, să zicem, româna și italiana.

De cealaltă parte a problemei, putem constata, fără teama de a greși, că în cultura română lipsește încă o sinteză consistentă privind rolul și locul influenței autohtone în conturarea profilului românesc. Am susținut de-a lungul anilor, cu argumente, că influența substratului trebuie să fi fost mult mai mare decât ar lăsa să se înțeleagă lucrările publicate în ultimele decenii. Facem și observația că ultima abordare serioasă a moștenirii autohtone într-o publicație a Academiei Române datează din anii 1967–1968, când Cicerone Poghirc semna capitolul dedicat influenței autohtone, în volumul al doilea al Istoriei limbii române. A trecut de atunci peste o jumătate de secol! Cultura română încă suferă de un latinism maladiv, pe care îl critica Hașdeu.

Într-o analiză generală, majoritatea covârșitoare a cercetătorilor a subliniat influența slavă asupra limbii și culturii române care, evident, nu poate fi negată – nici autorii acestui volum nu

și-au propus așa ceva. Extrem de rar în trecut, dar tot mai frecvent în ultimele decenii, unii cercetători discută și despre sensul invers al influenței, respectiv dinspre limba română spre limbile slave. Menționăm aici lucrările mai vechi ale lui Giuliano Bonfante (adunate acum într-un volum tradus și în limba română, Bonfante 2001) și lucrarea mai nouă a unui tânăr cercetător din Brno (Boček 2010).

Azi nu ne mai putem îndoi de faptul că primul popor romanic pe care l-au întâlnit slavii în expansiunea lor au fost protoromânii, mai exact și mai corect populația romanizată din Dacia și din Tracia. Este posibil, cum susțin tot mai frecvent mai ales cercetătorii bulgari, ca primele grupuri slave să fi întâlnit încă vorbitori de limbă tracă și la sud de Dunăre, în Bulgaria de azi. Cu siguranță, i-au întâlnit la nord de Dunăre, în regiunea – relativ vastă – a așa-numiților daci liberi din Moldova de azi și din Maramureș. Cum cercetările în acest domeniu sunt încă timide, ne rezumăm să citățm numai câteva lucrări relevante demersului nostru (vezi, cu alte referințe, mai ales Paliga 2013, primul capitol; de asemenea, Paliga 2012, ultimul capitol, care face o analiză „tehnică" a acestei relații vechi româno-slave). Noi considerăm, în deplin acord cu cele spuse de Giuliano Bonfante în *Studi romeni*, că influența veche românească asupra limbilor slave, inclusiv asupra sistemului sacru al slavilor, a fost mult mai mare decât se acceptă în mod uzual, iar unele grupuri nord-trace, costobocii probabil sau alte grupuri din Bucovina și din Maramureșul de azi, vor fi participat chiar la etnogeneza slavă.

Ajunși aici, trebuie să explicăm de ce românii au avut cele mai intense relații cu grupurile slave de sud, mai ales cu strămoșii bulgarilor, respectiv cu primele grupuri slave, puțin înainte de jumătatea secolului al VI-lea și după aceea. Reconstrucția migrării primelor grupuri slave indică faptul că aceștia s-au deplasat de-a lungul Siretului și Prutului și au ajuns la Dunăre, pe care au

traversat-o nu mult înainte de anul 550. Aici au interferat cu populația romanizată, cu protoromânii, așadar. Aceste contacte au continuat, de atunci încoace, neîntrerupt. Este și motivul pentru care româna are evidente similarități cu bulgara și cu albaneza, iar acest lucru rezultă nu din faptul că românii ar fi migrat de la sud la nord de Dunăre undeva după secolul al XII-lea, ci din faptul că, de pe la jumătatea secolului al VI-lea, dar și ceva mai înainte, protoromânii și strămoșii slavilor sudici, precum și strămoșii albanezilor s-au aflat aproape unii de alții, s-au influențat reciproc și au continuat să conviețuiască astfel timp de secole. Dunărea nu a fost și nu este decât o barieră convențională, nu una habitațională.

Astfel s-a conturat, după primul război mondial, ceea ce se numește azi, folosind terminologia germană, *Balkansprachbund* „Uniunea lingvistică balcanică". Nu este o denumire prea corectă. Termenul *Balkan* i se datorează geografului german Johann August Zeune care, într-o lucrare a sa din anul 1808, folosește pentru prima oară sintagma *Balkanhalbinsel* „Peninsula Balcanică". Termenul se baza pe cuvântul turc *balkan*, *balakan* „piatră, stâncă" și avea, inițial, o conotație pur geografică, referindu-se la zona muntoasă reprezentată de teritoriile de azi ale Greciei, Bulgariei, Macedoniei și Albaniei. Termenul a avut însă un succes extraordinar, astfel că, treptat, conotația acestuia s-a extins spre toată zona de la sud de Dunăre, căpătând și conotații culturale, politice, economice și, în final, lingvistice. În forma sa de bază, Uniunea lingvistică balcanică include româna (deși România nu este, *proprie dictu*, un stat balcanic), bulgara, macedoneana și albaneza. În sens extins, se adaugă aici – pe baza conotației politice a termenului Balcani – greaca și sârba-croata. În acest context, să încercăm analiza unor asemenea termeni „balcanici", legați de credințe, de obiceiuri, concentrându-ne asupra unor termeni comuni românei și celorlalte limbi slave „balcanice".

Interferențe culticе între română și limbile slave „balcanice"

Crăciun, ca sărbătoare a nașterii Domnului, dar și ca sărbătoare precreștină legată de solstițiul de iarnă, a stârnit numeroase analize. Cuvântul a fost împrumutat – fie sub forma *Kračun*, *Kročun* la slavi ori *Karácsony* la maghiari – de multe popoare vecine. La bulgari, termenul este utilizat având ca prim sens acela de *bădni večer* „sărbătoarea buturugii" = Crăciunul, deoarece la solstițiul de iarnă se ardeau mari focuri pentru a implora soarele să revină și să lumineze pământul (vezi și Duridanov, 1993, despre *Bădni večer* „noaptea buturugii"). La albanezi, marea sărbătoare a arderii focurilor de Crăciun este *nata e buzmit* „sărbătoarea buturugii".

Cum se pot explica asemenea sensuri? Pe de o parte, nașterea Domnului; pe de altă parte „sărbătoarea buturugii". În mod evident, explicația curentă (DEX și alte dicționare) ca derivat din lat. *creatio* nu poate fi admisă, cum am amintit și mai sus. În primul rând, evoluția fonetică nu este admisibilă – din lat. *creatio*, acuzativ *creationem* ar fi trebuit să avem **crăciune*, de gen feminin. În plus, sensul dialectal al cuvântului, care nu apare în DEX, dar este prezent în unele dicționare mai vechi, cum este cel al lui Lazăr Șeineanu, chiar și în ediția restrânsă într-un volum mic: *crăciun* înseamnă „bucată de lemn". Lucrurile încep, parcă, să se lege, nu? Sensul dialectal din română, de fapt cel vechi, bulgar *bădni večer*, sârb *badnji veče* și albanez *nata e buzmit*, toate cu sensul „sărbătoarea buturugii" se referă la faptul că sărbătoarea era inițial precreștină și se lega de focurile aprinse la solstițiul de iarnă, pentru a invoca soarele să nu-i părăsească pe oameni. Și soarele, îmbunat, se întorcea, ziua începea să fie tot mai lungă!

De altfel, asocierea dintre sărbătoarea arderii buturugilor în perioada solstițiului de iarnă și ritualurile acestui anotimp nu este specifică numai sud-estului european, ci reprezintă un obicei practicat la scară largă, în toată Europa. Și, în context, nu ne miră faptul că un termen preroman, din substrat, se extinde asupra unei sărbători

creștine, doar la fel se întâmplă cu forma englezească *Easter* „Paște", derivat din numele unei zeițe precreștine al cărei cult se celebra aproximativ în perioada sărbătorii pascale; și, tot în engleză, numele vechi, precreștin *Yule* al Crăciunului, înlocuit în epoca modernă de *Christmas*, pe cale cultă. Și în italiană, *ceppo* înseamnă „bucată de lemn" și „Crăciun". În acest context, relația dintre română, limbile slave de sud (bulgara și sârba) și albaneza este evidentă și respinge definitiv explicația formei Crăciun prin lat. *creatio*. Nu ar avea, de altfel, nicio noimă, deoarece – conform dogmei creștine – Crăciunul nu este nicidecum „creație", ci, prin convenție, nașterea lui Christos, plasată simbolic după perioada solstițiului de iarnă, când ziua devine tot mai lungă.

Dodola, *dudula*, *dudola* sunt forme de asemenea răspândite numai la slavii de sud, în bulgară și în sârbă. În albaneză întâlnim forma *dudullë*, iar în neo-greacă *tuntule*. *Dodolele*, răspândite și la români, sunt figuri mitice asociate cultului ploii (vezi analiza pentru arealul sud-slav mai ales la Ovsec 1991: 170). Și aici, unii au invocat iarăși o apropiere de cultul lui Perun, deși este evident că nu poate fi vorba de așa ceva. Ne aflăm, foarte probabil, în fața unui alt termen de substrat tracic, cum indică atestarea unor antroponime trace cu rădăcina *doid-*, *dyd-*, *doudou-*, de exemplu *Doidalsos*, *Doidalses*, *Dydalsos*, *Dudis*, *Doudoupes* (vezi și alte forme în analiza noastră din Paliga 2013: 106 ș.u.). Mergând mai departe pe linia analizei etimologice și ținând seama de atestarea acestor forme trace, putem presupune că formele mitice sunt înrudite și cu formele *durduliu*, dialectal și *durd*, precum și cu figura populară românească *Dordoleț*, un grăsun al credințelor românești, „durduliul". Asocierea unor figuri dedicate ploii și sfera semantică „durduliu" este, am spune, în firea lucrurilor.

Peperude este un termen frecvent la slavii de sud, evident înrudit cu rom. *paparude*, *păpărude*. Ne-am mai întâlnit cu acest cuvânt atunci când am vorbit despre *Perun*. Spuneam acolo că nu poate fi o

legătură etimologică între teonimul *Perun* și *peperude, păpărude*. Acest ultim termen este răspândit exclusiv la slavii de sud și în română, astfel că avem toate motivele să credem că este, mai degrabă, un cuvânt de substrat traco-dac. De altfel, autorul celei mai ample lucrări dedicate mitologiei slavilor, Damjan Ovsec, se îndoiește de apropierea dintre teonimul *Perun* și *peperude, păpărude* (Ovsec 1991: 171 și 291). Ar fi, totuși, posibilă o apropiere etimologică, dacă admitem că forma modernă s-ar datora unei reduplicări **per-per-ud-*, apoi haplologie (dispariția unui fonem) > *pe-per-ud-* (căderea primului *r* într-o secvență repetitivă, cf. **kur-kur-b-* > *curcubeu* etc.). Dacă este așa, atunci cu atât mai mult avem un termen arhaic preslav, așa cum este, de altfel, și *Perun*, după cum arătam mai sus.

Nici formele *zmij, zmej* nu pot fi străvechi slave, ci reflectă – mai degrabă – un împrumut din rom. *zmeu*, nu invers. Despre *zmeu* și „ruda" sa neidentificată *zmeura*, dar și despre forma lituaniană *žmon* „om", pl. *žmones* „oameni", în lucrarea noastră *Mitologia traco-dacilor* (Paliga 2008a). Despre relația *zmeu* ~ *zmeură* față de slav *zmij, zmej* vezi mai sus.

Trei cuvinte latinești: calendae, rosalia și Trojan

Cuvântul latinesc *calendae* a stat la baza unor forme devenite ulterior populare. Era o sărbătoare interzisă inițial de biserica creștină. Deși cuvântul există și alte grupuri slave, el este specific, mai ales, slavilor de sud, care l-au împrumutat din latinitatea balcanică: vechi slav *kolęda*, sârb și bulgar *koléda*, bulgar *koleduvam* „colind" (bulgara nu are infinitiv, în dicționare se citează forma de indicativ, pers. I sau a III-a). În română, sub influența slavă, se folosește forma *colind, colindă, a colinda*, dialectal se păstrează și forma cu *l* intervocalic rotacizat **cărindă, a corinda, corindă* (cu o sub influența formei slave).

Sărbătoarea *Rosalia*, a trandafirilor, s-a transmis mai întâi limbilor slave de sud sub forma *rùsalje*, dialectal și *rusalji, rusàje*

(sârbă) și *rusal(j)a* (bulgară). Forma *rusalka* este un derivat ulterior, răspândit la toți slavii, cu sensul „demon al sufletelor femeiești care vatămă sufletele muritorilor", la slavii balcanici fiind o altă denumire a zânelor (Ovsec 1991: 365 și Paliga 2013: 112). La albanezi, apare cu forma *rrëshajë* și *rrshajë*, cu același sens. Și în partea occidentală a Imperiului s-a păstrat forma, deși pe o arie restrânsă, valon *rosailhe mois* „luna rosaliilor", adică luna iunie. Forma românească este influențată de pronunția slavă, deoarece forma așteptată ar trebui să fie **rusai*. Nu este însă exclusă o influență cultă care a fost activă pe tot parcursul Evului Mediu timpuriu, cuvântul putând fi reîmprumutat în diverse perioade istorice.

Trojan reflectă venerarea și, în final, eroizarea și deificarea împăratului Traian, începută chiar în timpul vieții sale. Primii care l-au venerat au fost, cum era de așteptat, tot slavii de sud, care s-au aflat în strânsă legătură cu romanitatea sud-est-europeană. Aici, la acest grup slav de sud, *Trajan* era venerat alături de *Perun* și de *Hors*, despre care am discutat mai sus. Nu este exclus ca, la nivelul etimologiei populare, numele împăratului să fi fost asociat numeralului „trei" și, implicit, cu zeitatea *Triglav* ori *Troglav* „cu trei capete, tricefalul" (Beranová 1988: 219), tricefalia fiind atestată la slavi (Ovsec 1991: 40). Forma sârbă-croată *Trojan* ar trăda o transmitere cultă, deoarece, la nivel colocvial, ne-am fi așteptat ca forma să fie **Trožan*.

Forma românească *troian* de azi, mai ales în sintagma *troian de zăpadă*, dar cu sensul vechi „întăritură de pământ", care adaptează – aparent – pronunția slavă, s-ar putea explica și prin existența unei forme vechi asociate prin etimologie populară de numele cetății *Troia*. Asemenea forme persistente au fost transmise și reînnoite, pe cale cultă și/sau populară, pe tot parcursul Evului Mediu timpuriu și mijlociu, astfel că evoluțiile fonetice aparte ar putea fi explicate și în acest fel.

CAPITOLUL VII
Concluzii generale

În finalul acestui relativ succint excurs în istoria și în mitologia vechilor slavi, câteva concluzii sunt necesare. Ca prim pas spre o concluzie generală, să începem cu o încercare de a schița un răspuns la întrebarea „Au avut vechii slavi o mitologie?", mai exact „Au avut ei o mitologie în sensul specific al termenului, o mitologie asemenea grecilor sau romanilor?"

Răspunsul pare a fi simplu: *nu*. Un asemenea sistem mitologic nu au avut sau, în orice caz, nu îl mai putem reconstitui astăzi. Este drept că termenul *mitologie*, *mitologic* este adesea folosit inconsecvent, nu numai cu referire la mitologia vechilor slavi. Aceeași întrebare s-ar putea pune, spre exemplu, cu referire la „mitologia românilor" ori la „mitologia francezilor", a traco-dacilor, fiindcă tot i-am menționat în aceste pagini etc.

Așa cum schițam în finalul capitolului dedicat divinităților slave, de-a lungul anilor, unghiul de abordare a fost profund influențat de contextul social și ideologic al timpului. Romantismul secolului al XIX-lea a exacerbat „teoria naționalistă", respectiv teoria care îi vedea pe slavi ca pe un „popor pur", „neîntinat", urmașii glorioși ai vechilor slavi. Asemenea concepții – azi desuete – au influențat periodic și abordarea științifică. Nu trebuie și nu poate fi uitat faptul că „teoria raselor pure" a stat la baza ideologiei naziste și a constituit unul dintre argumentele exterminărilor în masă din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Iar ideologia comunistă din Estul Europei, cu tot

angrenajul aferent, a influențat – firește, tot negativ – o abordare detașată a istoriei Europei și, implicit, a istoriei slavilor.

Cercetătorii mai tineri, tot mai puțin influențați de asemenea tendințe, au o abordare mai obiectivă, foarte bine prezentată de Kondratieva, 2000 (mai ales pp. 24 ș.u.). Acum câteva decenii, era de neconceput să se admită în Uniunea Sovietică faptul că așa-numiții *varegi*, populațiile germanice din nordul Europei, ar fi avut vreun rol în organizarea administrativă și politică a vechiului stat rus kievean. Totuși, chiar dacă ideologii sovietici respingeau asemenea teorii, datele istorice și arheologice par să confirme acest lucru. Nici nu este de mirare, dat fiind faptul că – în diverse perioade istorice – grupurile germanice au avut rolul lor în istoria europeană. În fond, și numele etnic al francezilor amintește de vechiul trib al francilor germanici, ulterior creștinat și romanizat, lăsând doar vagi urme în limba franceză de azi.

Am făcut această digresiune pentru a sublinia, dacă mai era cazul, că ideologia momentului istoric influențează profund analiza științifică. Astăzi, a căuta răspunsuri la întrebări privind sistemul mitologic și religios al vechilor slavi depinde direct de modul în care abordăm istoria slavilor în ansamblu. Tendința din ultimele decenii, chiar înainte de prăbușirea ideologiilor comuniste (cu toate nuanțele, de la „internaționalismul proletar" până la „național-comunismul" din epoca Ceaușescu), a fost de a abandona treptat „teoria rasei slave pure". Era, de altfel, în contradicție evidentă cu datele oferite de cercetarea istorică și arheologică privind grupurile etnice ale Europei postclasice. Oricât de originală a fost cultura slavilor, ea nu putea fi radical diferită de culturile altor popoare europene ale timpului, iar interacțiunile culturale au avut rolul lor în istorie. În acest sens, îi îndrumăm pe cititori spre o nouă lectură a istoriei, așa cum o propune, în anii din urmă, Lucian Boia (Boia 2000, ediție engleză în 2001, precum și în alte lucrări ale sale). Precizăm faptul că

Lucian Boia nu și-a propus să răspundă multor întrebări legate de istoria românilor ci, mai degrabă, să ridice niște probleme legate de interpretarea istoriei la început de mileniu III.

Astfel, cercetarea comparată – atât în domeniul lingvisticii, cât și al tradițiilor populare și al religiilor – ne arată că slavii, așa cum îi cunoaștem începând cu secolul al VI-lea, erau un grup etnic[34] nou, datorat unui proces complex întru totul similar amplei transformări etno-lingvistice din perioada postclasică. Dacă în perioada secolelor IV–X vorbim despre „apariția unor noi grupuri lingvistice", nu înseamnă că aceste grupuri au apărut din neant sau brusc. Toate popoarele Europei contemporane au istoria lor multiseculară și multimilenară. Vorbim, pur și simplu, de o perioadă istorică esențială în înțelegerea evoluției Europei medievale și moderne. Dacă, spre exemplu, românii reprezintă expresia răsăriteană a romanității pe un fond autohton traco-dac, nu înseamnă că românii – care s-au format ca un nou grup etno-lingvistic aproximativ în perioada când și slavii, și popoarele romanice occidentale cunoșteau un proces similar – au apărut subit în această perioadă.

Nu altfel trebuie să înțelegem procesul etnogenezei slave. Despre slavi putem vorbi, ca un grup etnic specific, începând – cel mai devreme – cu secolul al IV-lea, poate chiar începând cu secolul al V-lea, iar în secolul al VI-lea, în plină expansiune, slavii erau încă în formare sau, mai exact, încă în procesul de a asimila diverse grupuri etnice, ca atare de a încorpora diverse influențe în limba lor. Erau acei *sclaveni*, *sklavenoi* din documentele bizantine, dar, nu ne putem îndoi, nu exista încă un *ethnicum* format, consolidat, cu o conștiință clară. Spre un asemenea tablou ne îndreaptă și

---

[34] Preferăm sintagma „grup etnic", nu „popor", deoarece termenul popor este anacronic în contextul istoric dat, al secolelor VI–X. Problema etnicului în istoria Europei ar avea însă nevoie de o analiză mai detaliată și extinsă, lucru pe care l-am făcut în câteva studii publicate în ultimii ani.

cercetările arheologice, tot mai ample în ultimele decenii, și analiza lingvistică: limba slavă arhaică (sau „primitivă") s-a constituit pe un fond sud-baltic, cu elemente vest-iranice, nord-trace (traco-dace) și germanice, cărora ulterior li s-au adăugat elemente vechi românești (mai ales în limbile slave de sud). Ulterior, noile grupuri slave creștinate au interferat permanent cu alte culturi și au fost influențate de acestea.

Asemănător este și tabloul divinităților slave. Câteva sunt clar „autohtone slave", deoarece numele și semnificația lor pot fi „traduse" prin termeni uzuali și în limbile slave moderne, deși uneori interferența lingvistică și etimologia populară pot conduce spre false etimologii și, implicit, spre false interpretări. Termenul „autohton" trebuie însă privit cu precauție, deoarece – pentru acea epocă istorică – ce însemna oare autohton în contextul în care slavii abia erau în curs de formare, ca o amalgamare (în engleză am spune *blending*) a celor trei grupe etno-lingvistice despre care vorbeam?

Am văzut că multe nume de divinități (teonime) au cunoscut felurite explicații, iar numele acestora au fost divers interpretate. Sunt apoi termeni care atestă o destul de clară influență iranică, cum ar fi *bogъ* și *rajь*, fapt extrem de important în înțelegerea etnogenezei slave, deoarece aceștia sunt termeni ce aparțin vocabularului sacru, nicidecum termeni comerciali, ce pot migra ușor prin negustori și prin călători. În sfârșit, după marea migrație slavă și după consolidarea statelor slave medievale, fiecare grup slav a interacționat cu alte grupuri etnice, iar sfera sacrului nu putea face excepție. Astfel se explică, de exemplu, mai marea influență românească în limbile slave de sud, nefiind exclusă și o influență directă a limbii trace asupra primelor grupuri de slavi stabiliți la sud de Dunăre, teorie tot mai frecvent susținută de cercetătorii bulgari. De altfel, în Bulgaria, tendința din ultimul timp este de a reconsidera cultura bulgară ca având două valențe: una veche slavă, iar o alta străveche tracă. Deși

influența autohtonă tracă din limba bulgară și din Bulgaria s-a exercitat, mai degrabă, prin intermediar vechi românesc, nu poate fi eliminată ipoteza unei coabitări de câteva secole dintre ultimele triburi trace neromanizate și primele grupuri slave stabilite la sud de Dunăre, așa cum consideră tot mai mulți cercetători bulgari. Este de analizat și de discutat dacă aceste grupuri trace, păstrându-și încă limba și vechile ritualuri la sosirea slavilor, erau grupurile trace premergătoare perioadei romane, deci care – în zone izolate – au rezistat romanizării, sau grupuri mai nordice de carpi care, la un moment dat, au fost colonizate de romani la sud de Dunăre, după ce fuseseră învinse. Înclinăm, mai degrabă, spre a doua ipoteză, deoarece este greu de crezut că romanizarea, puternică pretutindeni în Imperiu, ar fi putut lăsa grupuri etnice neaculturalizate. Este și motivul pentru care componenta neromanică, nelatină a limbii albaneze nu poate fi explicată ca o supraviețuire iliră, ci numai ca un aflux post-clasic de elemente trace tardive, așa cum bine sugera Hasdeu în a doua parte a sec. XIX.

Cert este că o tradiție „mitologică" autentică și directă, dinspre vechile tradiții slave spre tradițiile noilor grupuri slave moderne, nu este nici atestabilă, nici admisibilă. Nu trebuie să confundăm un anume sistem mitologic și/sau religios cu unele tradiții populare, chiar dacă unele dintre aceste tradiții pot reprezenta relicte străvechi. Din complexa mitologie greacă a Antichității, grecii moderni au păstrat elemente de tradiție populară, nu sistemul în sine. Același lucru îl putem afirma despre italieni în raport cu mitologia romană.

Putem admite însă că, la nivel popular, unele obiceiuri ori tradiții au supraviețuit, la diverse niveluri și cu intensități diferite. Unii cercetători consideră, cum aminteam, că tradiția „ouălor încondeiate" (*pisanki*) la slavi ar fi confirmată de câteva descoperiri arheologice, deși este cert că semnificația acestora acum un mileniu și mai bine era alta decât cea de azi.

Nu putem reconstitui un panteon slav în sensul panteonului grec sau roman. Datele sunt prea sumare și este puțin probabil ca viitorul să aducă dovezi spectaculoase în acest sens. Este însă perfect normal și plauzibil să încercăm reconstituirea unui sistem sacru al vechilor slavi întemeiat pe principiile tradițiilor indo-europene cunoscute. Deși asemenea încercări sunt bazate, evident, pe extrapolarea unor date neverificate în lumea vechilor slavi, asemenea reconstituiri iau în considerare datele comparate ale altor discipline, iar plauzibilitatea este relativ ridicată. O asemenea abordare este citată de Beranová (1988: 233): legendarii Přemysl și Libuše din tradiția cehilor ar fi reprezentat două divinități, iar nunta lor simboliza – în fapt – cultul fertilității pământului. Noi vedem aici, mai degrabă, tendința remitologizării trecutului, începută în secolul al XIX-lea. De altfel, tot atunci s-a remitologizat și trecutul celtic, iar – în alt plan – falsurile de artefacte etrusce erau la modă. Tendința falsificării trecutului, în conformitate cu moda și cu gusturile secolului al XIX-lea, era răspândită în toată Europa, ca atare și tendințele remitologizării credințelor slave trebuie înțelese în acest context, cu reverberații până azi. Nu o spunem cu un eventual sens peiorativ, încercăm doar să atenționăm cititorul asupra influenței contextului cultural al epocii noastre, extrem de înșelător atunci când încercăm să-l proiectăm spre trecut.

Dacă ar fi să schițăm în câteva cuvinte ansamblul credințelor vechilor slavi, atunci putem reconstitui o lume arhaică, axată pe cultul focului, având ca ipostaze focul de pe cer (fulgerul și consecința sa, tunetul), focul din vatră (focul preparării pâinii și al hranei, în general), focul metalurgic (prelucrarea metalelor), precum și altele, azi necunoscute ori greu de reconstituit (cum ar fi focul sacru, focul purificator). Dacă adăugăm faptul că slavii își ardeau (incinerau) morții și, probabil, sacrificau fie o sclavă, fie o soție a decedatului, avem un tablou al unei societăți arhaice autentice, în bună tradiție indo-europeană, când – la moartea

stăpânului casei – cel puțin una dintre femeile acestuia era sacrificată. Cum poligamia era uzuală în acele timpuri, iată cum cercetarea arheologică, cercetarea lingvistică și alte tipuri de cercetări comparate îi plasează pe vechii slavi în lumina firească a unei societăți tradiționale de tip arhaic, aflate deja în disoluție în momentul în care primele texte ne dau informații despre slavi și despre concepțiile lor.

După anul 860, odată cu traducerea Bibliei și cu răspândirea treptată a creștinismului, această lume se transformă rapid într-o lume a societății medievale tipice, unde noua religie dominantă coabitează cu vechile tradiții, iar vechiul reușește să supraviețuiască până azi în concepțiile uzuale despre zâne, demoni și vârcolaci, metamorfozând și reîntruchipând străvechile spaime ale omului în fața naturii dezlănțuite și a cosmosului de necuprins cu mintea omenească. Căci credințele, mitologia și religiile nu reflectă altceva decât strădania omului de a înțelege și de a controla uriașele forțe ale universului, iar sistemul credințelor religioase ale vechilor slavi reflectă – pe cât putem interpreta și înțelege astăzi – felul cum acei oameni concepeau cosmosul și puterile acestuia.

Concluzii finale

Analizele din ultimii ani, mai ales, dar și unele analize mai vechi, azi fie uitate, fie ignorate (cum ar fi cele ale lui Hasdeu, dar și altele), arată că în jurul originii slavilor s-au creat mai multe legende istorice, au apărut exagerări neverificate și neverificabile într-o cercetare de amănunt. O parte a acestor analize incorecte, a acestor exagerări poate fi scuzată: au apărut în epoca romantică și postromantică, într-o perioadă de entuziasm național, care a și condus, treptat, la crearea statelor naționale, fenomen accelerat după anul 1848, apoi după primul război mondial și, în cazul fostei Iugoslavii, teritoriu preponderent slav, după 1990.

Am încercat să răspundem aici unor întrebări frecvente legate de arealul slav arhaic („vatra de formare a vechilor slavi"), de limba lor („protoslavă", mai degrabă am numi-o „slava preexpansiune"), de răspândirea lor, de apariția etnonimului *Sclaveni*, *Sclavini*, apoi *Sclavi* care, printr-o interesantă și sinuoasă evoluție, ajunge să desemneze în limbile moderne și un etnonim (slavii, englez *Slavs* etc.), și un detaliu social (*sclav*), dar să reprezinte și un salut, pornit de la o formă dialectală italiană (*ciao*).

Cât de vechi sunt slavii? Răspunsul poate fi: un popor apărut în documentele bizantine prin secolul VI. Sau: un popor (foarte) vechi, similar vechilor indieni ori tracilor. Primul răspuns este cel rațional și bazat pe documente. Al doilea, unul naționalist, romantic și „patriotic". Sigur, orice grup etnic de azi are o origine veche, preistorică. Dacă mergem pe această linie, ar rezulta că popoarele au apărut odată și s-au menținut ca atare până azi, lucru care, evident, nu se verifică. Grupurile etnice apar și dispar continuu în istorie, prin procese complexe, în care intră elemente autohtone, dar și elemente imigrate, în proporții diferite și urmând norme sociale diferite, în funcție de perioada istorică.

Este oare limba elementul definitoriu al oricărui grup etnic? Se poate oare pune semnul echivalenței între identitatea etnică și faptele de limbă? Răspunsul îndeobște oferit la aceste întrebări a fost afirmativ, în ciuda numeroaselor mărturii ale unei relații cu mult mai complexe între ce limbă vorbesc oamenii și cum se văd pe ei înșiși ori cum îi văd pe alții. Problema esențială de care s-a lovit până în momentul de față orice tentativă de a pune în dialog lingviștii și istoricii sau arheologii care se ocupă de slavii timpurii este decalajul cronologic mare între cele mai timpurii fapte de limbă despre care se poate spune cu certitudine că sunt slave (cel puțin în sens lingvistic) și izvoarele istorice sau materialul arheologic atribuit slavilor. Acest decalaj este în mare parte cauza încercărilor forțate de a depăși impasul pe seama unor presupuneri (din păcate niciodată declarate

ca atare) cu privire la limba vorbită de sclavinii menționați în izvoarele istorice sau de purtătorii unei așa-zise culturi arheologice (bunăoară cea caracterizată, pasămite, de ceramica lucrată cu mâna, de tip Praga). La drept vorbind, trebuie să subliniem că, de fapt, nimeni nu știe ce limbă vorbeau locuitorii așezărilor de secol VII din Cehia și din Moravia, care sunt atribuite culturii cu ceramică de tip Praga și, prin aceasta, dar în mod cu totul arbitrar, slavilor. Arheologia nu are niciun fel de modalitate de a contribui în chip semnificativ la discuția privitoare la una sau alta dintre limbile vorbite la un moment dat, într-un anume teritoriu. Că etnicitatea este adesea un fenomen legat mai mult de cultura materială decât de limbă nu mai necesită niciun fel de explicații suplimentare. Dar că, prin aceasta, a spune că această cultură materială nu evoluează neapărat în același fel sau nici chiar în același timp cu faptele de limbă reprezintă o afirmație menită a dărâma mitul stăruitor al naționalismului secolului XIX. Din acest punct de vedere, este mai mult decât posibil ca limba slavă timpurie (orice înțeles vom fi dând acestei formule) să fi fost vorbită de populații cu culturi materiale diferite. Putem deci face un pas mai departe, întrebându-ne cum se va fi răspândit limba slavă timpurie, dacă nu prin intermediul slavilor. Dacă, așa cum am încercat să arătăm, fenomene de limbă atribuite slavilor pot fi interpretate, la o privire mai atentă, drept fenomene de substrat, tot atât de incitantă este discuția cu privire la adoptarea limbii slave în medii lingvistice complet diferite, precum cel romanic, de o parte și de alta a Dunării de Jos.

Cât de mare este influența slavă asupra limbii române? *(Foarte) mare*, au spus și încă spun mulți. Relativ importantă, am argumentat și aici, dar și cu alte ocazii, în orice caz nu mai mare decât, în ordine, (1) moștenirea latină și (2) moștenirea traco-dacă. Deși acest din urmă punct a fost și rămâne un subiect de aprinse dispute, inclusiv prin marginalizarea sa („cei care abordează subiectul sunt tracomani ori dacomani" etc.), este evident că cele

două elemente de bază ale limbii și alte culturii române sunt reprezentate de duo-ul amintit mai sus.

Influența slavă începe și poate fi datată cu relativă precizie DUPĂ sec. XI, cel mai probabil în intervalul secolelor XII–XIV, perioadă care corespunde – în linii mari – celui de-al doilea țarat bulgar, numit în literatura de specialitate din România și țaratul vlaho-bulgar sau româno-bulgar (se observă folosirea etnonimului *vlah*, pe care l-am analizat în cuprinsul prezentei lucrări).

Este perioada când liturghia latină, dovedită prin lexicul creștin de bază al limbii române, este înlocuită de liturghia în slava veche (în Bulgaria este numită „bulgară veche"). Nu am analizat aici această perioadă și acest lexic, deoarece nu a intrat în intervalul de timp pe care ni l-am propus, respectiv a doua jumătate a primului mileniu al erei noastre. Este totuși important să reținem că nu putem, de fapt, să vorbim de o influență slavă, ci de una bulgărească. La prima vedere, această distincție pare pedantă. La o analiză mai atentă, este o observație cu implicații istorice: influența bulgărească, fie ea culturală, în general, fie lingvistică, în special, nu a fost percepută ca fiind slavă, întrucât nu există nicio dovadă că cei care s-au lăsat influențați s-ar fi gândit fie că regăsesc firul pierdut în secolul al VI-lea, fie că, prin adoptarea de bunăvoie a acestor influențe, se încadrează în lumea slavă, dacă va fi existat vreodată așa ceva.

Spre asemenea concluzii tind acum și istorici ori lingviști din țările slave. Va mai fi necesar, probabil, ceva timp până lucrurile se vor așeza în normalitate, în așa fel încât relațiile interetnice din mileniul I, dar și după aceea, să fie analizate cu mai multă maturitate și fără scăpări naționaliste, care au adus atâta rău în istoria Europei. Tragedia din fosta Iugoslavie este cel mai recent exemplu.

Florin Curta, Sorin Paliga
iunie 2019

Glosar

balto-slav Denumire convenţională a unei faze vechi, preistorice, a grupului de limbi din care au derivat ulterior limbile baltice (reprezentate azi de lituaniană şi de letonă, anterior şi de limba prusacă ori prusiană, azi dispărută) şi *limbile slave* (vezi).

celţi Grup etnic de mare răspândire în Europa Occidentală, unele grupuri fiind atestate şi în spaţiul carpatic (deja în sec. IV î.e.n.). Un grup celtic numit *Volcae* stă şi la baza formei *vlah, valah*, preluată de slavi de la vecinii germanici de la vest. Tot celţi erau şi *Venedi* ori *Veneti* care au dat numele Veneţiei de azi. Nu este clar dacă acei *Venedi* localizaţi de Tacitus în *Germania* la est de germanici sunt sau nu înrudiţi cu *Venedi* celţi menţionaţi mai sus. Nu există elemente vechi celtice în limbile slave, aşadar ipoteza că acei *Venedi* precursori ai slavilor ar fi fost celţi nu se verifică. Limbile celtice mai au, la ora actuală, foarte puţini vorbitori, cei mai mulţi fiind în Irlanda şi în Ţara Galilor.

centum ~ satem Împărţire convenţională a limbilor indo-europene în grupul occidental (*centum*) şi răsăritean (*satem*) şi care reflectă, simbolic, modul cum au evoluat fonemele (sunetele) iniţiale, preistorice ale limbilor indo-europene. Denumirea foloseşte forma latină (*centum*), respectiv persană (*satəm*, grafie simplificată *satem*) a numeralului „o sută". Reprezentanţii principali ai grupului *centum* sunt greaca, limbile germanice, limbile celtice şi grupul italic (latina, osca, umbriana), dar nu şi etrusca, aceasta din urmă fiind un idiom ne-indo-european. Grupul *satem* este reprezentat de arealul indo-iranic, grupul balto-slav şi traca. Ilira era o limbă apropiată de tracă, deşi unii cercetători contestă această ipoteză. Dihotomia *centum ~ satem* se aplică limbilor vechi, derivate din faza arhaică indo-europeană, nu şi limbilor moderne, care reflectă succesive evoluţii fonetice. Limba tracă, limbă de substrat în cazul limbii române, avea – se pare – unele elemente cu fonetism *centum*, ceea ce indică împrumuturi ca rezultat al unei coabitări cu grupuri occidentale, cel mai probabil cu celţii, atestaţi în arealul carpatic deja în sec IV î.e.n. Vezi şi *fonem*.

cluster analysis Denumirea unei grupe de tehnici statistice care se foloseşte pentru clasificări. Ideea principală ce reuneşte aceste tehnici este că nu

există (sau nu se cunoaște) niciun fel de informație prealabilă cu privire la elementele ce trebuie clasificate. În arheologie, tehnicile cele mai frecvent folosite sunt cele aglomerative, care se bazează pe ideea grupării laolaltă a acelor elemente ce se aseamănă în privința unor criterii (sau calități) definite în prealabil.

correspondence analysis Metodă statistică folosită pentru analiza unor tabele multivariaționale, în care există oarecare corespondențe între rânduri și coloane. Rezultatul analizei este asemănător celui obținut prin analiza factorială. Inventată de către statisticianul francez Jean-Paul Benzécri la începutul anilor '60 ai secolului trecut, metoda este frecvent folosită în arheologia modernă pentru a grupa materialul abundent din necropole sau pentru identifica tipuri de obiecte pe baza unor trăsături specifice.

endonim Etnonim folosit de înșiși reprezentanții unui grup etnic, în opoziție cu un *exonim*, formă folosită de străini. Exemple: *Deutsch ~ german, Hellenoi ~ greci, Suomi, suomalainen ~ Finlanda, finlandez* etc. Este o situație frecventă în cazul multor grupuri etnice. Formele *dac ~ get* reflectă, cel mai probabil, tot o dihotomie de tip endonim (*dac*) ~ exonim (*get*).

exonim Vezi *endonim*.

expansiune Cu aplicare la grupurile umane, descrie un mod de viață „expansiv", așadar de deplasare, tipologic diferit de *migrație* și de *nomadism* (vezi ambii termeni).

foedus Termen latin ce se referă la o înțelegere între Imperiul roman și o grupare barbară din afara granițelor sale. Chiar dacă, de multe ori, condițiile specifice în care are loc încheierea tratatului diferă, e vorba, de obicei de privilegii și de stipendii acordate de către statul roman barbarilor, în schimbul unor servicii militare.

fonem Termen lingvistic care se poate traduce prin „sunet". Evoluția fonemelor preistorice și reconstituirea unor situații probabile ori posibile face parte din domeniul lingvisticii istorice și comparate. Regulile de evoluție fonetică au condus și la formularea unor termeni precum *centum ~ satem* (vezi).

migrație Termen folosit, în special, cu referire la perioada marilor migrații din Europa, sec. IV–X. În sens „tehnic", migrația presupune deplasarea compactă a unor grupuri umane pe distanțe mari și foarte mari. Termenul nu pare adecvat cu referire la slavi, unde ar fi de preferat termenul *expansiune*. Vezi și *nomadism*.

nomadism Mod de viață instabil, care presupune mutarea periodică a locului de habitat. A fost specific unor populații în perioadele protoistorice și istorice. Azi, nomadismul a dispărut, practic, din Europa. Cf. *expansiune, migrație, transhumanță.*

paleontologie lingvistică Ramură a lingvisticii care s-a dezvoltat în special în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe baza teoriilor formulate de filologul și folcloristul german Franz Felix Adalbert Kuhn (1812-1881). Preocupată de reconstituirea vocabularului unei limbi vechi dispărute pe baza analizei comparative a materialului lingvistic din limbile actuale ce derivă din ea, paleontologia lingvistică a jucat (și mai joacă) un rol fundamental în eforturile de localizare a patriilor primitive ale diferitelor popoare.

PES Englez *Pre-Expansion Slavic*, slava pre-expansiune. Termen folosit în Paliga 1988 cu referire la o fază veche a limbilor slave. Termenul nu pare adoptat de specialiști, deși descrie mult mai bine faza inițială a nucleului slav și, în general, nucleele lingvistice preistorice. Termenul se poate folosi și pentru alte areale, de exemplu faza indo-europeană pre-expansiune etc. Cf. *nomadism, migrație, transhumanță.*

satem Vezi centum – satem.

slave (limbi slave) Sunt reprezentate de mai multe areale: sud-slav de est – slava veche (azi dispărută, în Bulgaria este numită „bulgară veche"), bulgara și macedoneana; sud-slav de vest – arealul sârbo-croat (redenumit bosniac-croat-muntenegrean-sârb, englez BCMS group, în urma dezmembrării fostei Iugoslavii și crearea unor noi state), slava molisană (dialect de tip sârbo-croat vorbit în Italia) și slovena; occidental – ceha, slovaca, sârba luzaciană (cu două dialecte), polona și cașuba (unii lingviști consideră cașuba dialect al limbii polone); răsăritean – rusa, bielorusa și ucraineana. Vezi detalii la Paliga 2012a.

traci Grup etno-lingvistic răspândit în antichitate pe un areal vast, din estul Slovaciei de azi până în nordul Greciei. Conform unei cutume, „tracii propriu-ziși" ar fi cei care au locuit pe teritoriul Bulgariei de azi, macedonenii antici fiind, cel mai probabil, tot un grup tracic, intrat de timpuriu sub influența greacă și, începând cu sec. IV î.e.n. făcând parte din istoria Greciei. Grupurile nordice sunt cunoscute, mai ales, sub denumirea de *daci* (lat. *Daci, Dacisci*, gr. *Dakoi*) și de *geți* (*Getae, Getai*). A curs multă cerneală pentru a argumenta că cele două etnonime se referă, de fapt, la același popor sau, din contra, la două popoare diferite. Am argumentat că prima formă, *daci*, este –

cel mai probabil – un endonim (folosit chiar de dacii înșiși), iar *get* un exonim (folosit de străini), fapt cunoscut și în alte areale. Tracii nu au avut ceea ce numim azi „un stat unitar", ca atare există și alte grupuri trace menționate în documente: *moesii* (grupul daco-moesic), *tribalii*, *scordiscii*, *carpii*, *costobocii* etc. Din motive politice, începând cu anii '60 până în 1989, tracologii bulgari susțineau că limbile tracă și dacă erau radical diferite. Azi, au abandonat ipoteza și pe bună dreptate. Vezi alte discuții la Paliga 1994a.

transhumanță Termen „tehnic" care se referă la un mod specific de viață al ciobanilor și care ține de specificul creșterii oilor. Transhumanța este specifică tuturor popoarelor unde creșterea oilor reprezintă o activitate importantă, așadar nu numai românilor, ci și francezilor și spaniolilor, de exemplu, care o practică și astăzi. În sud-estul european, românii (numiți și *vlahi*, *vlasi*, mai ales în cazul celor de la sud de Dunăre) sunt reprezentanți principali ai grupurilor umane care practică transhumanța.

trasologie Tehnică de analiză a gradului de uzură (prin folosință repetată) a obiectelor.

zadruga Termen inventat de filologul și lingvistul sârb Vuk Karadžić (1787–1864) care se referă la un tip de familie extinsă ce a fost atestat etnografic în zona centrală și de vest a Peninsulei Balcanice. Mult timp considerată a fi o rămășiță a organizării sociale a slavilor primitivi, *zadruga* s-a dovedit a fi deopotrivă un fenomen demografic relativ recent și un mit etnografic menit a justifica o anume organizare socială și politică, care ar fi, fost tipică slavilor de sud (din Iugoslavia).

Referințe

Dicționare etimologice

BER = Georgiev, Vl., Iv. Gălăbov, J. Zaimov, St. Ilčev et alii 1971–2017, 8 vol. Bălgarski etimologičen rečnik (BER). Sofia: Bălgarskata Akademija na Naukite.

Machek = Machek, Václav 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.

Orel = Orel, Vladimir 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden – Boston – Köln: E. J. Brill.

Skok = Skok, Petar 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Vol I–IV. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umetnosti.

Vasmer = Vasmer, Max 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. 3 vol. Heidelberg: Carl Winter.

Documente antice și medievale

Anonymus [1], *Gesta Hungarorum. Chronicon Anonymi Bele Regis Notarii*. Electronic edition http://www.magyarorigins.com/images/Gesta-Hungarorum-Anonymous-Latin.pdf [Aug. 31st, 2016].

Barlow, E. 1950. *Martini Episcopi Bracarensis opera omnia*. New Haven: Yale University Press.

Desgrugillers-Billard, Nathalie (ed) 2009. Isidore de Séville, *De viris illustribus*. Clermont-Ferrand: Editions Paléo.

Dennis, George T. – Ernst Gamillscheg (eds) 1981. *Das Strategikon des Maurikios*. Viena: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Fredegar, *Cronica*, sub redacția lui J. M. Wallace-Hadrill. London/Edinburgh: Thomas Nelson and Sons, 1960.

Hartmann, Ludwig (ed) 1899. *Gregorii I papae registrum epistolarum*, vol. 2. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae, 2. Berlin: Weidmann.

Ioan din Efes, *Istoria Bisericii*, sub redacţia lui Ernest W. Brooks. Paris: E. Typographeo Reipublicae, 1935-1936.

Kurze, Friedrich (ed) 1891. *Annales Fuldenses*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatism editi, 7. Hannover: Hahn.

Kurze, Friedrich (ed) 1895. *Annales regni Francorum*. Monumenta Germaniae Historica.

Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 6. Hannover: Hahn. Lošek, Fritz (ed) 1997. *Die „Conversio Bagoariorum et Carantanorum" und der Brief* des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

Menandru Protectorul, *Istoria. Fragmente*, sub redacţia lui R. C. Blockley, Liverpool: F. Cairns, 1985.

Meyers, Jean (ed) 1991. Sedulii Scoti *Carmina*. Corpus Christianorum. Continuatio medievalis, 117. Turnhout: Brepols.

Minunile Sf. Dimitrie, sub redacţia lui Paul Lemerle. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1979.

Mohr, Paul – W. B. Anderson (eds) 1996. Sidonius Apollinaris, *Poems*, vol. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Múcska, Vincent 2000. *Kronika anonymného notára kráľa Bela Gesta Hungarorum*. Bratislava: RAK.

Nie, Giselle de (ed) 2015, Gregory of Tours, *Lives and Miracles*. Cambridge, Mass. – Londra: Harvard University Press.

Popa-Lisseanu, G. 1934. *Anonymi Bele Regis Notarii Gesta Hungarorum* edidit G. Popa-Lisseanu. Bucureşti: Fontes Historiae Daco-Romanorum, fasciculus I.

Rady, Martyn 2009. The *Gesta Hungarorum* of Anonymus, the anonymous notary of King Béla. Slavonic and East European Review, 87, 4: 681-727. Available at

https://www.academia.edu/2928284/The Gesta Hungarorum of Anonymus the Anonymous Notary of King Béla [Nov. 14, 2018]. [Jan. 13, 2015]

Roberts, Michael (ed) 2017. Venantius Fortunatus, *Poems*. Cambridge, Mass. – Londra: Harvard University Press.

Simson, Berthold von 1905. *Annales metenses*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 10. Hannover: Hahn.

Teofilact Simocatta, *Istoria*, sub redacția lui Carl de Boor și a lui Peter Wirth. Stutgart: B. G. Teubner, 1972.

Thurn, Hans (ed) 2000. Ioannis Malalae *Chronographia*. Corpus fontium historiae Byzantinae, 35. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Tonciulescu, Paul Lazăr 1996. *Cronica notarului Anonymus Faptele ungurilor*. Traducere de pe fotocopia originalului de la Viena. București: Miracol.

Winterfeld, Paul von (ed), 1899. Waldram, *Carmina* 17, Poetae Latini. Aevi Karolini, vol. 4/1. Berlin: Weidmann, p. 296-314.

Anonymus [2]. *Gesta principum Polonorum*. The Deeds of the Princes of the Poles. Translated and annotated by Paul W. Knoll and Frank Schaer. With a preface by ThomasN. Bisson. Budapest – New York: Central European University Press.

Tacitus, *Germania*. Lateinisch/Deutsch. Reclam Bibliothek, Stuttgart 1972.

Tacitus, *Agricola. Germany*. Oxford World's Classics. Translated with an Introduction and Notes by Anthony R. Birley.

Lucrări de Sorin Paliga și de Florin Curta referitoare la diverse probleme de slavistică, de istoria, arheologia și etnogeneza slavilor

Paliga, Sorin 1987. The social structure of the southeast European societies in the *Middle Ages. A linguistic view*. Linguistica (Ljubljana) 27: 111–126.

Paliga, S. 1988. Slovansko *sъto – izzivalen problem? (in Slovene with an English abstract: Slavic *sъto – a challenging problem?). *Slavistična Revija* 36, 4: 349–358.

Paliga, S. 1989. Zeități feminine ale basmelor românești: zînă, Sînziene. Originea cuvîntului și a cultului profan. Limba română 38, 2: 141–149.

Paliga, S. 1990. Este boieria o instituție împrumutată *Revista Arhivelor* 67, vol. 52, 3: 250–260.

Paliga, S. 1991. Aperçu de la structure étymologique duroumain. *Linguistica* 31: 99–106 (Paulo Tekavčić sexagenario in honorem oblata).

Paliga, S. 1993. Slovani, Romunci in Albanci v 1. tisočletju. *Slavistična Revija* 41, 2: 237–243.

Paliga, S. 1994a. An Archaic Word: *Doină*. *Relations thraco illyro helléniques*. Actes du XIVe symposium national de thracologie (à participation internationale), Băile Herculane (14–19 septembre 1992), éd. par Petre

Roman et Marius Alexianu. Bucarest: Institut Roumain de Thracologie, pp. 429–441.

Paliga, S. 1994b. La divinité suprême des Thraco-Daces. Dialogues d'histoire ancienne 20, 2: 137–150.

Paliga S. 1997. Influenţe romane şi preromane în limbile slave de sud. Doctoral thesis. Bucureşti: Lucretius Publishers.

Paliga, S. 1999. Thracian and Pre-Thracian Studies. Bucureşti: Lucretius Publishers. Paliga, S. 2001a. Oris zgodovine Slovanov. *Slavistična Revija* (Ljubljana) 49, 4: 327–349 (in Slovene with an English abstract: *Sketching a History of the Slavs*).

Paliga, S. 2001b. Ten Theses on Thracian Etymology. *Thraco-Dacica* XXII, 1–2: 33–46.

Paliga, S. 2002. *Herrscherschaft* and *Herrschersuffix* in Central-East European Languages. *Linguistica* (Ljubljana): 9–18.

Paliga, S. 2004. 100 Slavic Basic Roots: once again on Slavic *sъto* and the Slavic ethnogenesis. *Romanoslavica* 40 (Bucureşti: Asociaţia Slaviştilor din România): 67–86.

Paliga, S. 2006a. Influenţe romane şi preromane în limbile slave de sud. Ed. a 2-a revăzută şi adăugită (prima ed.: 1997). Bucureşti: Ed. Evenimentul.

Paliga, S. 2006b. An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in *Romanian*. Ed. Evenimentul.

Paliga, S. 2007a. Etymologica et anthropologica maiora. Bucureşti: Ed. Evenimentul. Paliga, S. 2007b. Lexikon proto-borealicum et alia lexica etymologica minora. Bucureşti: Ed. Evenimentul.

Paliga, S. 2008a. Mitologia tracilor. Bucureşti: Ed. Meteor Press.

Paliga, S. 2008b. Linguistic Marginalia on Slavic Ethnogenesis. Paper for the International Congress of Slavists, Ohrid, Macedonia, September 10–17, 2008. *Romanoslavica* 43.Paliga, S. 2012 a The „Trichotomical" Character of Proto-Slavic and the Long-Debated Issue of the Oldest Slavic Borrowings in Romanian. *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics* edited by Ilona Janyšková & Helena Karlíková. Praha: Lidové noviny. pp. 347–363.

Paliga, S. 2009. Перунъ 'Ignis Invictus, Ignis Æternus'. Briefly on fire, ovens, cremation and eternity. Linguistique Balkanique (Balkansko Ezikoznanie, Sofia) XLVIII: 119–128.

Paliga, S. 2010a. Când pot fi datate cele mai vechi împrumuturi slave în limba română? *In honorem Gheorghe Mihăilă*, ed. de Mariana Mangiulea, București, Editura Universității București, pp. 272–287.

Paliga, S. 2010b. When Could Be Dated „The Earliest Slavic Borrowings In Romanian"?*Romanoslavica* 46, 4: 101–116.

Paliga S. 2012a. Introducere în studiul comparativ al limbilor slave. București: Editura Universității București.

Paliga, S. 2012b. The „Trichotomical" Character of Proto-Slavic and the Long-Debated Issue of the Oldest Slavic Borrowings in Romanian. *Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics* edited by Ilona Janyšková & Helena Karlíková. Praha: Lidové noviny. pp. 347–363.

Paliga, S. 2013. Influențe romane și preromane în limbile slave de sud. Ed. a 3-a, definitivă, cu indice. București: Editura Universității din București.

Paliga, S. 2015a. Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum. Omagiu profesorului Ioan Rebuşapcă la 80 de ani. Volum coordonat de Constantin Geambaşu. București: Editura RCR Editorial, pp. 467–476.

Paliga, S. 2015b. Slavic **tъrgъ*, Old Church Slavonic *trъgъ*. Their Origin and Distribution in Postclassical Times. Proceedings of the Balkan Linguistic Conference in Toruń, 6–7, May 2013. *Slavia Meridionalis* 15, pp. 42–52.

Paliga, S. 2016a. Etnicitatea mileniului I: studii de caz în drumul spre o analiză globală. Arheologia mileniului I p. Chr., vol. V: Identități și schimburi culturale în mileniul I *p. Chr.* Edited by Bogdan Ciupercă. Brăila: Muzeul Brăilei „Carol I" – Editura Istros, p. 309–319.

Paliga, S. 2016b. Paliga, S. 2016 c. The Albanian Ethnogenesis, an „Enigma"? A brief answer to Genc Lafe. *In honorem Dagmar Maria Anoca*. Ed. by Antoaneta Olteanu. București: Editura Universității București. pp. 303–316.

Paliga S. 2016c. Terram uero, que est a fluuio Morus usque ad castrum Vrscia (Anonymus, Gesta Hungarorum, VI). *Arheovest*, in honorem Adrian Bejan, Timişoara, 26 nov. 2016. Coordonator volum: Dorel Micle. Universitatea de Vest, Timişoara. Szeged: JATEPress Kiadó. pp. 861–872.

Paliga, S. 2017a. Bogdan Petriceicu Hasdeu: první lingvista a slavista v Rumunsku (Bogdan Petriceicu Hasdeu: the first linguist and slavist in Romania). *Literature and Social Change: a Voyage Through the History of Slavic Studies.* Proceedings of the Internation Symposium *Literature and Slavic Studies* held by the Commission for the History of Slavic Studies at

Comenius University in Bratislava on the 12th and 13th of April 2016. Edited by Ľubor Matejko. pp. 131–140. Bratislava: Univerzita Komenského.

Paliga, S. 2017b. Czech *pýř* „žhavý popel (burning ashes)", Greek *pyr* = English *fire*, Romanian *pururi, (de a) pururea* „eternal(ly)" < „eternal fires". A new descent into the realm of prehistoric sacred fire, and its forms of survival in some modern languages. *Etymological Research into Czech*. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno. Ed. by Ilona Janyšková, Helena Karlíková & Vít Boček. Praha: Lidové noviny.

Paliga, Sorin -Teodor, Eugen Silviu 2009. Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. *O altă vedere de la Dunărea de Jos*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun.

Paliga, Sorin (coordonator) - Comșa, Alexandra - Borangic, Cătălin 2018. *Tracii. Oameni, zei, războaie*. București: Meteor Press. 224 p.

Curta, Florin. 1994a. The changing image of the early Slavs in the Romanian historiography. *Revue des études sud est européennes* 32, 1-2: 129-142. Curta, F. 1994b. The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey. *Südost Forschungen* 53: 225-310.

Curta, Florin. 1996. Invasion or inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in Eastern and Southeastern Europe. *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica* 43: 65-224.

Curta, F. 1997. Slavs in Fredegar and Paul the Deacon: medieval „gens" or „scourge of God"? Early Medieval Europe 6, 2: 141-167.

Curta, F. 1998. Making an early medieval „ethnie": the case of the early Slavs (sixth to seventh century A.D.). Teză de doctorat la Western Michigan University. Kalamazoo. Curta, F. 1999a. Feasting with „kings" in an ancient democracy: on the Slavic society of the Early Middle Ages (sixth to seventh century A.D.). *Essays in Medieval Studies* 15: 19-34.

Curta, F. 1999b. Hiding behind a piece of tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 47: 321-40.

Curta, F. 2001a. The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower *Danube Region, c. 500-700*. Cambridge - New York: Cambridge University Press. Curta, F. 2001b. The Prague type: a critical approach to pottery classification. Archaeologia Bulgarica 5, 1: 73-106.

Curta, F. 2001a. Limes and cross: the religious dimension of the sixth-century frontier of the early Byzantine empire. *Starinar* 51: 45-70.

Curta, F. 2001b. Peasants as „makeshift soldiers for the occasion": sixth-century settlement patterns in the Balkans. In Thomas S. Burns – John W. Eadie, eds, *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*. East Lansing: Michigan State University Press, p. 199-217.

Curta, F. 2001c. Pots, Slavs, and „imagined communities": Slavic archaeology and the history of the early Slavs. *European Journal of Archaeology* 4, 3: 367-384.

Curta, F. 2001d. The „Prague type": a critical approach to pottery classification. In Eleonora Kountoura-Galake, ed, *Hoi skoteinoi aiones tou Byzantiou (7os 9os ai.)*. Athens: Ethniko Idryma Ereunon/Institouto Byzantinon Ereunon, p. 171-188.

Curta, F. 2002. Recenzie la „Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VII (Piatra Neamț, 2001)," de Ioan Mitrea. Archaeologia Bulgarica 6, 2: 87-97.

Curta, F. 2002. From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. In Andrew Gillett, ed, *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout: Brepols, p. 201-218.

Curta, F. 2003. Origins of the European economy: a debate with Michael McCormick. East Central Europe. *Early Medieval Europe* 12, 3: 283-291.

Curta, F. 2004a. The Slavic *lingua franca* (Linguistic notes of an archaeologist turned historian). *East Central Europe* 31, 1: 125-148.

Curta, F. 2004b. Werner's class I H of „Slavic" bow fibulae revisited. *Archaeologia Bulgarica* 8, 1: 59-78.

Curta, F. 2004. Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars? In Tsvetelin Stepanov – Veselina Vačkova, eds, *Civitas divino humana. V čest na profesor Georgi Bakalov*. Sofia: Tsentăr za izsledvanija na bălgarite Tangra TanNakRa IK, p. 513-550.

Curta, F. 2005. Female dress and „Slavic" bow fibulae in Greece. *Hesperia* 74, 1: 101-146.

Curta, F. 2005a. Before Cyril and Methodius: Christianity and barbarians beyond the sixth- and seventh-century Danube frontier. In Florin Curta, ed, *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 181-219.

Curta, F. 2005b. Byzantium in Dark-Age Greece (the numismatic evidence in its Balkan context). Byzantine and Modern Greek Studies 29: 113-46.

Curta, F. 2005c. Frontier ethnogenesis in Late Antiquity: the Danube, the Tervingi, and the Slavs. In Florin Curta, ed, *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, p. 173-204.

Curta, F. 2006a. A contribution to the study of bow fibulae of Werner's class I G. Arheologia Moldovei 29: 93-124.

Curta, F. 2006b. Aparițiа slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile *VI–VII*. Târgoviște: Cetatea de Scaun. (Traducere de Eugen S. Teodor după originalul în limba engleză: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge University Press 2001).

Curta, F. 2006c. *Slavic* bow fibulae? Werner's class I D revisited. *Acta Archaeologica* Academiae Scientiarum Hungaricae 57: 423-474.

Curta, F. 2006. Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy. In Przemysław Urbańczyk, ed, *Nie Słowianie a początkach Słowian*. Poznań – Varșovia: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk/Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, p. 27-55 și157-164.

Curta, F. 2006-2007. Imperiul bizantin în Grecia medievală timpurie (materialul numismatic în context balcanic). *Cercetări numismatice* 12-13: 123-144.

Curta, F. 2008a. Once again on bow fibulae of the „Pietroasele type" (Werner's class I F). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 59: 465-92.

Curta, F. 2008b. Some remarks on bow fibulae of Werner's class I C. *Slavia Antiqua* 49: 45-98.

Curta, F. 2008a. The making of the Slavs between ethnogenesis, invention, and migration. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana 6, 2: 155-172.

Curta, F. 2008b. The making of the Slavs: Slavic ethnogenesis revisited. In Jaka Repič – Alenka Bartulović – Katarina Sajovec Altshul, eds, *MESS and RAMSES II, Mediterranean Ethnological Summer School*, vol. 7. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts, p. 277-307.

Curta, F. 2008c. Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě). Archeologické rozhledy 60: 643-694.

Curta, F. 2009. A note on the „Slavic" bow fibulae of Werner's class I J. *Archaeologia Baltica* 12: 124-36.

Curta, F. 2009a. Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and *the Middle Ages*. București – Brăila: Editura Academiei Române – Istros.

Curta, F. 2009b. The early Slavs in Bohemia and Moravia: a response to my critics. Archeologické rozhledy 61: 725-754.

Curta, F. 2010a. Not „Slavic" after all: bow fibulae of Werner's class II A. In Andrei Măgureanu -Erwin Gáll, eds, *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*. București: Renaissance, p. 149-176..

Curta, F. 2010b. Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in „Dark-Age"

Greece. In Florin Curta, ed, *Neglected Barbarians*. Turnhout: Brepols, p. 403-478. Curta, F. 2010a. Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji. *Starohrvatska prosvjeta* 37: 17-48

Curta, F. The early Slavs in the northern and eastern Adriatic region. A critical approach. Archeologia Medievale 37: 307-329.

Curta, F. 2011a. Werner's class I C: *erratum corrigendum cum commentariis*. Ephemeris Napocensis 21: 63-110.

Curta, F. 2011b. Ženščina iz Dančen' ili k voprosu o fibulah tipa II C po Verneru. *Tyragetia* 5, 1: 153-92.

Curta, F. 2011a. Sklaviniai and ethnic adjectives: a clarification. *Byzantion Nea Hellás* 30: 85-98.

Curta, F. 2011b. The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050. The Early Middle *Ages*. Edinburgh Edinburgh University Press.

Curta, F. 2011c. Utváření Slovanů. Návrat ke slovanské etnogenezi. In Przemysław

Urbańczyk, ed, *„Neslované" o počátcích Slovanů*. Praga: Nakladelství Karolinum, p. 21-40.

Curta, F. 2012a. „Slavic" bow fibulae: twenty years of research. *Bericht der römisch* germanischen Kommission 93: 235-342.

Curta, F. 2012b. The Jägala fibula revisited, or remarks on Werner's class II D. *Eesti* arheoloogia ajakiri 16, 1: 26-69.

Curta, F. 2012. Were there any Slavs in seventh-century Macedonia? *Istorija* 47, 1: 61-76.

Curta, F. 2013-2014. Da smeeš s tsialo gărlo: Nedelčev, rannite slaviani i rumănskijat zagovor. *Izvestjia na Regionalen istoričeski muzei – Veliko Tărnovo* 28-29: 417-428.

Curta, F. 2015. Four questions for those who still believe in prehistoric Slavs and other fairy tales. *Starohrvatska prosvjeta* 42: 286-303.

Curta, F. 2016a. Amphorae and seals: the „sub-Byzantine" Avars and the quaestura exercitus. In Ádám Bollók – Gergely Csiky – Tivadar Vida, eds, Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Budapest: Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, p. 307-334.

Curta, F. 2016b. Observații asupra tipsiilor de lut din secolele VI-VII. In Bogdan Ciupercă, ed, Identități și schimburi culturale în mileniul I p. Chr. Brăila: Istros, p. 149-246.

Curta, F. 2016a. Avar *Blitzkrieg*, Slavic and Bulgar raiders, and Roman special ops: mobile warriors in the sixth-century Balkans. In István Zimonyi – Osman Karatay, eds, *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 69-90.

Curta, F. 2016b. Observații asupra tipsiilor de lut din secolele VI-VII. In Bogdan Ciupercă, ed, Identități și schimburi culturale în mileniul I p. Chr. Brăila: Istros, p. 149-246.

Curta, F. 2016c. Theophylact Simocatta revisited. A response to Andreas Gkoutzioukostas. *Byzantion Nea Hellás* 35: 195-209.

Curta, F. 2017. Social identity on the platter. Clay pans in sixth to seventh century ceramic assemblages. In Jorge López Quiroga – Kazanski, Michel – Ivanišević, Vujadin, eds, *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe*, BAR International Series, 2852. Oxford: BAR Publishing, p. 132-177.

Curta, F. 2018. An ironic smile: the Carpathian Mountains and the migration of the Slavs. In George Bilavschi – Dan Aparaschivei, eds, *Studia mediaevalia Europaea et* orientalia. Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata. București: Editura Academiei Române, p. 47-71.

Curta, F. 2018a. Sklavinia in Theophylact Simocatta, (hopefully) for the last time. *Porphyra* 27: 4-15.

Curta, F. 2018b. The earliest Slavs in East Central Europe? Remarks on the early medieval settlement in Nova Tabla (Slovenia). In Dan Aparaschivei – George Bilavschi, eds, *Studia Romana et mediaevalia Europaensia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis professoris emeriti Dan*

Gh. Teodor oblate. București – Brăila: Editura Academiei Române – Istros, p. 81-98.

Curta, F. 2019a. Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300). Brill Companions to European History, 19. Leiden – Boston: Brill.

Curta, F. 2019b. Ethnicity in the steppe lands of the northern Black Sea region during the early Byzantine times. *Archaeologia Bulgarica* 23, 1: 1-38.

Curta, Florin – Gândilă, Andrei 2011-2012. Hoards and hoarding patterns in the early Byzantine Balkans. *Dumbarton Oaks Papers* 65-66: 45-112.

Curta, F. – Gândilă, A. 2013. Sixth-century fibulae with bent stem. *Peuce* 11: 101-176.

Lucrări ale autorilor citați în volum

Abašina, Natalija S. 2004. Rannoslav'jans'ki žytla poselennia Obuhiv II. In Denis N. Kozak, ed, *Arheologija davnih slov'jan. Doslidžennia i materialy*. Kiev: Instytut arheologij NAN Ukrainy, p. 277-300.

Alekseev, S. V. 2005. *Slavianskaja Evropa V VI vekov*. Moscova: Veče.

Alexander, Ronelle 2006. Bosnian, Croatian, Serbian, a Grammar. With Sociolinguistic Commentary. Madison WI: University of Wisconsin Press.

Anagnostakis, Ilias 1997. He cheiropoiete keramike anamesa sten Istoria kai ten Archaiologia. *Byzantiaka* 17: 285-330.

Anamali, Skënder 1987. Katër mbishkrime ndërtemi nga Bylisi. *Monumentet* 33: 63-72.

Andersen, Henning 2017. On *Slověne* and the History of Slavic Patrials. *Scando Slavica* vol. 63, no. 1: 3–42.

Andrés Sanz, Maria Adelaida 2010. Martín de Braga. In Carmen Codoñer, ed, *La Hispania visigótica y mozárabe. Dos épocas en su literatura*. Salamanca – Cáceres: Ediciones Universidad Salamanca – Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones, p. 71-81.

Anfert'ev, A. N. 1986. Drevneishee svidetel'stvo o rasselenii slavian (Iord. Get. 34-35). In The 17th International Byzantine Congress. Abstracts. New Rochelle: Caratzas, p. 9-12.

Anfert'ev, A. N. 1991. Iordan. In L. A. Gindin, S. A. Ivanov, G. G. Litavrin, eds., *Svod* drevneiših pis'mennyh izvestij o slavianah, vol. 1. Moscova: Nauka, p. 98-169.

Antonov, D. I. – Hristoforova, O. B. 2016. *Demonologija kak semiotičeskaja sistema*. IV Meždunarodnaja naučnaja konferencija, 15–17 ijunja 2016. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet.

Atanasov, Georgi 1993. Peščernye voenno-strategičeskie sooruženija rannevizantijskoj epohi v severo-vostočnoj Bolgarij. In Iurij M. Mogaričev, ed, *Istorija i arheologija iugo zapadnogo Kryma. Sbornik naučnyh trudov*. Simferopol: Tavriia, p. 66-77 și 334-348.

Aupert, Pierre 1980. Céramique slave à Argos (585 ap. J.-C.). In *Etudes argiennes*. Atena: Ecole Française d'Athènes, p. 373-394.

Babić, Boško 1972. Crepulja, crepna, podnica-posebno značajan oslonac za atribuciju srednjovekovnih arheoloških nalazišta balkanskog poluostrova slovenima poreklom sa istoka. In Danica Dimitrijević, ed, *Varvarske migracije u jugoistočnoj Evropi i nijhov odnos prema autohtonoj populaciji. Referati i koreferati*. Belgrad: Arheološko drustvo Jugoslavije/Narodni Muzej Prilep, p. 101-123.

Balcárková, Adéla 2010. Raně středovéké osídlení na lokalitě Olomouc-Slavonín, „Horní lán". *Přehled výzkumů* 51: 157-96.

Baldwin, Stuart J. 1987. Roomsize patterns: a quantitative method for approaching ethnic identification in architecture. In Réginald Auger – Margaret F. Glass – Scott MacEachern – Peter H. McCartney, eds, *Ethnicity and Culture. Proceedings of the Eighteenth Annual Conference of the Archaeological Association of the University of Calgary*. Calgary: University of Calgary Archaeological Association, p. 163-174.

Bálint, Csanád 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In Falko Daim, ed, *Awarenforschungen*, vol. 1. Viena: Institut für Ur-und Frühgeschichte der Universität Wien, p. 309-496.

Baran, Volodymyr D. 1972. *Ranni slov'jani mia Dnestrom i Pripjat'ju*. Kiev: Naukova Dumka.

Baran, V. D. 1986. Die frühslawische Siedlung von Raškov, Ukraine. *Beiträge zur* allgemeinen und vergleichenden Archäologie 8: 73-175.

Baran, V. D. 1988. Pražskaia kul'tura Podnestrov'ja po materialam poselenij u s. *Raškov*. Kiev: Naukova Dumka.

Baran, V. D. 1998. The Veneti, Sclaveni and Antae in the light of archaeology. Ukrainian Review 45, 1: 49-63.

Barford, Paul 2001. The Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Barišić, Franjo 1953. Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori. Belgrad: Srpska Akademija Nauka.

Bârzu, Ligia 1994-1995. La station no. 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe-VIIe siècles). *Dacia* 38-39: 239-95.

Bednaříková, Jarmila 2003. *Stěhování národů* (migrația popoarelor). Praha: Vyšehrad.

Bednaříková, Jarmila – Homola, Aleš – Měřínský, Zdeněk 2006. *Stěhování národů a východ Evropy* (migrația popoarelor și Europa de Est). Praha: Vyšehrad.

Bekić, Luka 2018. Early Slav pit houses in the area of the Mura, Drava and Sava river and attempt of their reconstruction. In Judita Lux – Benjamin Štular – Katarina

Zanier, eds, *Slovani, naša dediščina*. Ljubjlana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, p. 69-76.

Benedicty, Robert 1964. Die auf die frühslawsiche Gesellschaftsbezügliche byzantinische Terminologie. In *Actes du XII e Congrès international d'études byzantines (Ochride, 10 16 septembre 1961)*, vol. 2. Belgrad: Comité yougoslave des études byzantines, p. 45-55.

Bentley, G. Carter 1987. Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History* 29, 1, p. 25-55.

Beranová, Magdalena 1988. *Slované*. Praha: Panorama.

Bialeková, Darina 1968. Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei. *Archeologické rozhledy* 20: 619-625.

Bialeková, Darina – Tirpáková, Anna 1983. Preukázateľnosť používania rímskych mier pri zhotovovaní slovanskej keramiky. *Slovenská Archeológia* 31, 1: 121-47.

Bichir, Gheorghe 1973. *Cultura carpică*. București: Editura Academiei.

Bichir, Gh. 1981. Dacii liberi din Muntenia și relațiile lor cu romanii. *Thraco dacica* 2:73-92.

Bichir, Gh. 1983. Ramura nordică a dacilor – costobocii. *Thraco dacica* 4, 1-2: 59-68. Bichir, Gh. 1984. *Geto dacii din Muntenia în epoca romană*. București: Editura Academiei RSR.

Biezais, Haralds 1955. Die Hauptgöttinen der alten Letten. Uppsala.

Bláhová, Marie 1986. Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu. Praha: Univerzita Karlova.

Blažek, Jan 2003. Z dějin Archeologického ústavu za okupace. *Archeologické rozhledy* 55: 581-601.

Blažević, Zrinka 2016. Nation in translation. The South Slavic *mythomoteurs* in the early modern period. In: Luc van Doorslaer, Peter Flynn and Joep Leerssen eds., *Translation Studies and Imagology*. Amsterdam: John Benjamins, p. 299–313.

Bocsi, Zsófia 2012. Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5–6. századi telepeinek kerámiái. In Tivadar Vida, ed, *Thesaurus Avarorum. Régészeti tánulmanyok Garam Éva tiszteletére*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, p. 187-206.

Boček, Vít 2010. Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích. Praha: Lidové noviny.

Boia, Lucian 2000. Istorie și mit în conștiința românească, ed. a 2-a, București: Humanitas.

Bonfante, Giuliano 1966. Influences du protoroumain sur le protoslave? *Acta* Philologica 5: 53–69.

Bonfante, G. 2001. *Studii române*. București: Saeculum I.O. (Original: Giuliano Bonfante, *Studii romeni*, Società Accademica Romena, Collana di studii e saggi, VI, Roma, 1973).

Borkovský, Ivan 1936-1938. Nejstarší slovanská keramika ze středních Čech. *Památky* Archeologické 41: 97-108.

Borkovský, I. 1940. Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům *slovanské kultury*. Praga: Nákladem vlastním.

Botár, István. 2018. Finally, Slavs! Early Slavic infiltration into the Eastern Carpathians. *Hungarian Archaeology*: 30-35.

Bradley, D. R. 1966. The composition of the *Getica*. *Eranos* 64: 67-79.

Brather, Sebastian 2016. Grubenhäuser und Haushalte. Zur Sozialstruktur frühmittelalterlicher Siedlungen in Ostmitteleuropa. In Ádám Bollók – Gergely Csiky –Tivadar Vida, eds, *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag.*, p. 195-208. Budapest: Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.

Brückner, Aleksander 2015. *Mitologia słowiańska*. Białobrzeg: Masterlab (e-book). Bubeník, Josef 1972. Staroslovanské sídliště v Kadani. *Archeologické rozhledy* 23: 373-386.

Bubeník, J. 1979. Nový nález časně slovanské keramiky z Podkrušnohoří a otázka tzv. zdobeného pražského typu. *Archeologické rozhledy* 31: 151-162.

Bubeník, J. 1994. K problémům periodizace a chronologie staršího úseku vývoje raně středověké hmotné kultury v Čechách. *Archeologické rozhledy* 46: 54-64.

Bubeník, J. 1995. Poznámky k terminologii keramiky staršího úseku (6.-8. stol.) našeho raného středoveku. *Sborník prací filosofické Fakulty Brněnské Univerzity. Řada archeologicko klasická* 40: 55-60.

Bubenok, Oleg B. – Prijmačenko, V. V. 2011. Rannie izvestija ob antakh v „Getike" Iordana (k voprosu o proishoždenija termina anty). *Stratum+*, 5: 25-36.

Budinský-Krička, Vojtech 1963. Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. *Slovenská Archeológia* 11: 5-58.

Budinský-Krička, V. 1990. Novye materialy dlja izučenija drevneslavjanskoj keramiki na poselenijah vostočnoj Slovakij. *Slovenská Archeológia* 38: 89-146.

Buko, Andrzej 1992. Ceramology and medieval pottery research in Poland. Archaeologia Polona 30: 5-25.

Bunson, Matthew 2002. *Encyclopedia of the Roman Empire*. Revised edition. New York: Facts On File.

Butnariu, Viorel **M.** 1983-1985. Răspîndirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene. Buletinul Societății Numismatice Române 77-79, 131-133: 199-235.

Byers, A. Martin 1991. Structure, meaning, action and things: the duality of material culture mediation. Journal for the Theory of Social Behaviour 21, 1: 1-29.

Bystrický, Peter 2017. Longobardsko-gepidské nepriateľstvo v čase Justiniánovej vojny proti Gótom. *Byzantinoslovaca* 6: 31-45.

Cheben, Ivan 2004. Keramika pražského typu zo sídliska v Trenčíne. In Gabriel Fusek, ed, *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*. Nitra: Archeologický ustav Slovenskej akadémie vied, p. 141-142.

Chropovský, Bohuslav 1989. The Slavs. Their Significance. Political and Cultural *History*. Praga: Orbis.

Chropovský, Bohuslav – Ruttkay, Alexander T. 1988. Archäologische Forschung und Genese des slowakischen Ethnikums. *Studia Historica Slovaca* 16: 15-63.

Ciglenečki, Slavko 2009. Justinijanovo utvrđivanje Ilirika. *Archaeologia Adriatica* 3: 205-22.

Ciorănescu, Alexandru 2002. Dicționarul etimologic al limbii române. București: Saeculum.

Cohen, Anthony 1969. Custom and Politics in Urban Africa. A Study of Hausa *Migrants in Yoruba Towns*. London: Routledge & K. Paul.

Comșa, Maria 1960. Slavii. In Constantin Daicoviciu – Emil Condurachi – Ion Nestor–Gheorghe Ștefan, eds, *Istoria Romîniei*, vol. 1. București: Editura Academiei RPR, p. 728-754.

Comșa, M. 1995. Drumul herulilor din anul 512 prin „Țara tuturor sclavinilor". *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos* 13-14: 197-206.

Conte, F. 1986. Les Slaves. Aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale (VI e XIII e siècles). Paris: A. Michel.

Cowgill, George L. 1990. Artifact classification and archaeological purposes. In Albertus Voorrips, ed, *Mathematics and Information Science in Archaeology: a Flexible Framework*. Bonn: Holos, p. 61-78.

Croke, Brian 1987. Cassiodorus and the *Getica* of Jordanes. *Classical Philology* 82: 117-34.

Csallány, Dezső 1961. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Budapesta: Akademiai kiadó.

Czopek, Sylwester – Morawiecki, Lesław – Podgórska-Czopek, Joanna 2001. Znalezisko monety bizantyjskiej ze stanowiska nr. 22 w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk. Sprawozdania Archeologiczne 53: 391-402.

Čajkanović, Veselin 1973. Mit i religija u srba. Beograd: Srpska književna zadruga.

Červinka, Inocenc Ladislav 1942. „Pražský typ" keramiky v moravských nálezech. Veda a život 8: 365-371.

Čremošnik, Irma 1980. Tipovi slavenskih nastambi nađenih u sjeveroistočnoj Bosni. Arheološki vestnik 31: 132-158.

Dąbrowski, Krzysztof 1980. Nouvelles données concernant l'orfèvrerie sur le territoire de la voïvodie d'Olsztyn (Pologne). *Archaeologia Polona* 19: 235-41.

Danilov, Ilie 2007. Dicționar de mitologie slavă. Iași: Polirom.

Danylenko, Andrii 2004a. The name „Rus'". In search of a new dimension. *Jahrbücher* für Geschichte Osteuropas 52, H. 1: 1-32.

Danylenko, A. 2004b. Urmane, Varjagi and other (Nordic) Peoples in the Cosmogaphy of the Primary Chronicle. *Byzantinoslavica* 62: 1-34.

Danylenko, A. 2006. The Germans (*Němci*) in Medieval Arabic Records. *Palaeoslavica* XIV: 347-357.

Deletant, Dennis 1991. *Studies in Romanian History*. București: Editura Enciclopedică.

Dickinson, Tania M. 1993. Early Saxon saucer brooches: a preliminary overview. Anglo Saxon Studies in Archaeology and History 6: 11-44.

Dimitrijević, Danica 1960. Gepidska nekropola „Kormadin" kod Jakova. *Rad* Vojvodanskih Muzeja 9: 5-50.

Dimitrijević, Dejan (ed.) 2004. Fabrication de traditions. Invention de modernité. [Paris]: Éd. de la Maison des sciences de l'homme.

Dinčev, Ventsislav 1997. Household substructure of the early Byzantine fortified settlements on the present Bulgarian territory. *Archaeologia Bulgarica* 1, 1: 47-63.

Dinčev, V. 2006. Rannovizantijskite kreposti v Bălgarija i săsednite zemi (v diotsezite *Thracia i Dacia)*. Sofia: Arheologičeski institut i muzei. Bălgarskata Akademija na Naukite.

Distelberger, Anton 2004. Österreichs Awarinnen. Frauen aus Gräbern des 7. und 8. *Jahrhunderts*. St. Pölten: Niederösterreichischer Institut für Landeskunde.

Dixon-Kennedy, Mike 1998. *Encyclopaedia of Russian and Slavic Myth and Legend*. Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC-CLIO.

Dolinescu-Ferche, Suzana. 1995. Cuptoare din interiorul locuințelor din secolul al VI-lea e.n. de la Dulceanca. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 46, 2: 161-92.

Dolinescu-Ferche, Suzana – Constantiniu, Margareta 1981. Un établissement du VI-e siècle à Bucarest. *Dacia* 25: 289-329.

Dostál, Bořivoj 1985. Břeclav Pohansko III. Časně slovanské osídlení. Brno: Univerzita J. E. Purkyne.

Dragnea, Mihai 2019. *Misiune și cruciadă în teritoriul venzilor*. București: Editura Etnologică.

Dulinicz, Marek 2001. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno Zachodniej. Varșovia: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Dumitrașcu, Sever 1978. Descoperiri arheologice din sec. V-VI de la Biharea. *Ziridava* 10: 81-100.

Dumitrașcu, S. 1992. Stațiunea Biharea, jud. Bihor. *Materiale și cercetări arheologice* 17: 195-204.

Dumitrașcu, S. 1994. *Biharea I. Săpături arheologice din anii 1973 1980*. Oradea: Muzeul Țării Crișurilor.

Duridanov, Ivan 1986. Pulpudeva, Plovdiv, Plovdin. *Linguistique Balkanique* 29, 4: 25–34.

Duridanov, I. 1989. Nochmals zum namen PLЪPDIVЪ, PLOVDIV. *Linguistique Balkanique* 32, 1: 19–22.

Duridanov, I. 1991. Die ältesten slawishen Entlehnungen im Rumänischen. *Linguistique Balkanique* 34, 1–2: 3–19.

Duridanov, I. 1993. Bulgarian *Bădni (večer), bădnik* again. *Linguistique Balkanique* 36, 2: 101–104.

Duridanov, I. 1995. Thrak. *DEVA, DIVA*. *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. by Alexandre Fol (ed. in chief), Bogdan Bogdanov, Petăr Dimitrov, Dimităr Bojadžiev. Sofia: Institute of Thracology, Sofia University „St. Kliment Ohridski".

Duridanov, Iv. 1999–2000. Slaw. *Perun - balt. Perkűnas - heth. Peruna? Das Ende eines Mythos. Linguistique Balkanique 40 (1999–2000), 2: 93–108.

Duridanov, I. 1997–1998. Zur Mythologie der Thraker. *Linguistique Balkanique* 39 (1997–1998), 3–4: 105–108.

Earle, Timothy K. 1990. Style and iconography as legitimation in complex chiefdoms. In Margaret W. Conkey - Christine A. Hastorf, eds., *The Uses of Style in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 73-81.

Eggers, Martin 2001. Samo, „der erste König der Slawen". Eine kritische Forschungsbericht. *Bohemia* 42: 62-83.

Eliade, Mircea 1992. Istoria credinţelor si ideilor religioase. 3 vol. Chisinău: Universitas.

Eliade, M. 1995. De la Zalmoxis la Genghis-han. Studii comparative despre religiile si folclorul Daciei si Europei Orientale. Bucuresti: Humanitas. (ed. I: Bucuresti 1980).

Engel, Pál 2001. The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London: I. B. Tauris.

Erhart, Adolf 1985. U kolebký slovanských jazyků. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 54: 337-45.

Eriksen, Thomas Hylland 1991. The cultural contexts of ethnic differences. *Man* 26: 127-144.

Espírito Santo, Arnaldo do 2007. Origem e formação de Martinho de Braga. In Gregorio Hinojo Andrés - José Carlos Fernández Corte, eds, Munus quaesitum meritis. *Homenaje a Carmen Codoñer*. Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 273-271.

Evans, J. A. S. 1969. The dates of the *Anecdota* and the *De aedificiis* of Procopius. *Classical Philology* 44: 29-30.

Farmhouse Alberto, Paulo 1994. Para uma revalorização dos poemas de Martinho de Braga. *Evphrosyne* 22: 215-223.

Feissel, Denis 1988. L'architecte Viktôrinos et les fortifications de Justinien dans les provinces balkaniques. *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*: 136-46.

Filip, M. 2018. A tribe after all? The problem of Slovincians' identity in an anthropological approach. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* nr. 2/24: 145–168.

Fol, Al. (editor principal), K. Jordanov, K. Porožanov, V. Fol 2000. Ancient Thrace. Sofia: International Foundation Europa Antiqua, Institute of Thracology - Bulgarian Academy of Sciences.

Fol, Al. 2002. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology THRACE AND THE AEGEAN, Sofia-Jambol, 25–29 September 2000. Sofia: International Foundation Europa Antiqua - Sofia; Institute of Thracology - Bulgarian Academy of Sciences, 2 vol.

Fortier, Anne-Marie 1994. Ethnicity. *Paragraph* 17, 3: 213-223.

Fridrichová, Marie - Profantová, Naďa 1997. Časně slovanské žárové hroby z Prahy-Bohnic. *Archaeologica Pragensia* 13: 49-73.

Fusek, Gabriel 1994. *Slovensko vo včasnoslovanskom období*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.

Fusek, G. 2004. „Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. *Slovenská Archeológia* 52, 1: 161-86.

Fusek, G. 2001. Pôvodné alebo prisťahované obyvateľstvo? Príspevok k vypovedacím možnostiam archeologických prameňov o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In Historická Olomouc XII. Sborník příspěvku ze sympozia Historická Olomouc XII., zamerenhého k problematice zakladatelských mytu „počátků" ve svetle kritiky pramenů, Muzeum umení Olomouc - sál Beseda, 6. 7 října 1998. Olomouc: Univerzitá Palackého, p. 71-98.

Fusek, G. 2016. Ďalšie vcasnoslovanské obydlie z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi. In Barbara Chudzińska - Michał Wojenka - Marcin Wołoszyn, eds, *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Cracovia - Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, p. 73-78.

Fusek, Gabriel – Staššíková-Štukovská, Danica – Bátora, Jozef 1993. Neue Materialien zur Geschichte der ältesten slawischen Besiedlung der Slowakei. Archaeoslavica 2: 25-51.

Fylypchuk, Andriy 2014. Deiaki teoretyko-metodologični aspekty formuvannia džerel'noj bazy praz'kyh selyšč verhn'ogo, seredn'ogo Dnistra ta verhn'ogo Prutu (pol'ovi roboty drugoj polovyny XX st.). *Arheologični studij* 5: 183-99.

Gabałówna, Lidia – Nowakowski, Andrzej 1964. Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 5 w Radziejowie. *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łódźi* 11: 233-296.

Gaiu, Corneliu 2003. Aşezări din secolele V-VI p.Chr. în Transilvania de nord-est. Revista Bistriţei 17: 97-136.

Galuška, Luděk 1990. Časně slovanské sídliště u Ostrožné Nové Vsi (okr. Uherské Hradiště) a otázka osídlení středního Pomoraví prvními Slovany. *Archeologické rozhledy* 42: 564-586.

Garam, Éva 2001. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des *6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapesta: Magyar Nemzéti Múzeum.

Gavrituhin, Igor O. 1997. Hronologija pražskoj kul'tury. In Valentin V. Sedov, ed, Etnogenez i etnokul'turnye kontakty slavian. Moscova: Institut Arkheologii RAN, p. 39-52.

Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy pražskoj kul'tury s datirujuščimi veščami. In Piotr Kaczanowski – Michał Parczewski, eds, *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19 21 listopada 2001*. Cracovia: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, p. 403-462.

Gavrituhin, Igor O. – Oblomskij, Andrei M. 1996. *Gaponovskij klad i ego kul'turno istoričeskij kontekst*. Moscova: Institut Arheologij RAN.

Gândilă, Andrei. 2013. Marginal money: coins, frontiers, and barbarians in early Byzantium (6th-7th centuries). Teză de doctorat la University of Florida, Gainesville. Gândilă, A. 2018. *Cultural Encounters on Byzantium's Northern Frontier, c. AD 500 700. Coins, Artifacts and History*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

Geary, Patrick J. 2007. Mitul naţiunilor. Originile medievale ale Europei. Trad. De Alexandru Madgearu. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Gening, Vladimir F. 1973. Programma statisticheskoi obrabotki keramiki iz arkheologicheskikh raskopok. *Sovetskaia Arkheologija*, 1: 114-135.

Gening, V. F. 1992. Drevniaja keramika: metody i programmy issledovanija v *arheologij*. Kiev Naukova Dumka.

Georg, Stefan – Michalowe, Peter A. – Manaster Ramer, Alexis – Sidwell, Paul J. 1998. Telling general linguists about Altaic. *Journal of Linguistics* 35: 65–98.

Gieysztor, Aleksander 1986. Mitologia Słowian. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

Glinka, G. A. – Kajsarov, A. S. 2013. Dawna religia Słowian. Mitologia słowiańska *i ruska*. Traducere în limba polonă din limba rusă de Iwona Tsanev. Sandomierz: Armoryka.

Godelier, Maurice 1986. *The Making of Great Men. Male Domination and Power Among the New Guinea Baruya*. Cambridge – Paris: Cambridge University Press – Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Godłowski, Kazimierz 1979. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V VII w.n.e. Materiały do dyskusji nad podrecznikiem „Pradzieje Polski na tle *porownawczym*". Cracovia: Akademia Gorniczo-Hutnicza im S. Staszica.

Godłowski, K. 2000. *Pierwotne siedziby Słowian*. Wybór pism pod redakcją Michala Parczewskiego (Primele așezări ale slavilor. Selecție de studii sub redacția lui Michał Parczewski). Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Goffart, Walter 1988. The Narrators of Barbarian History (A.D. 550 800). Jordanes, *Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton: Princeton University Press. Goffart, W. 2006. *Barbarian Tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Gogu, Monica 1999-2001. Monedele bizantine aflate în colecția numismatică a Muzeului Național al Bucovinei din Suceava. *Suceava* 26-28: 283-310.

Goląb, Zbigniew 1992. The Origins of the Slavs. A Linguist's View. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.

Goncharov, V. K. 1950. *Rajkovetskoe gorodišče*. Kiev: Izdatel'stvo Akademij Nauk Ukrainskoj SSR.

Grafenauer, Bogo 1979. Slovani pred prihodom na Balkanski polotok (Slavii înainte de sosirea lor în Peninsula Balcanică). *Zgodovina Slovencev*, ed. de Meta Sluga. Ljubljana: Cankarjeva Založba.

Graves, Paul 1995. Flakes and ladders: what the archaeological record cannot tell us about the origins of language. *World Archaeology* 26, 2: 158-71.

Greatrex, Geoffrey 1994. The dates of Procopius' works. *Byzantine and Modern Greek Studies* 18: 101-14.

Greatrex, G. 2013. The date of Procopius' Buildings in the light of recent scholarship. Estudios bizantinos 1: 14-29.

Greimas, Algirdas Julien 1997. Despre zei şi despre oameni. Bucuresti: Meridiane. (Originalul francez: Des dieux et des hommes, Paris, PUF 1985).

Grozdanova, Galina 2018. Relative chronology of the pottery of the early medieval Lower Danube Popina-Garvan archaeological group. *Archaeologia Bulgarica* 22, 3: 21-38.

Gruszka, Bartlomiej 2007. Osada z najstarszej fazy wczesnego średniowiecza w Stożnem, stan. 2, pow. Zielona Góra. *Archeologia środkowego Nadodrza* 5: 299-327.

Guštin, Mitja –Tiefengraber, Georg 2002. Oblike in kronologija zgodnjesrednjeveške lončanine na Novi tabli pri Murski Soboti. In Mitja Guštin, ed, *Zgodnji slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp*. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, p. 46-64.

Guthnick, Ernst 1988. Zur Terminologie und Technologie der Töpferscheiben.

Ethnographisch archäologische Zeitschrift 29: 89-115.

Hajnal, Zsuzsanna 2006. Gyorskorongolt kerámia a Kölked-feketekapui avar kori lelőhelyről. Technológiai-tipológiai vizsgálatok. In Zsuzsánna Újlaki Pongrácz, ed, „Hadak útján". Népességek és iparok a népvándorlás korában. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XVI Konferenciája. Nagykovácsi, 2005. szeptember 26 28. Nagykovácsi: PARS Kft., p. 137-151.

Hally, David. 1986. The identification of vessel function: a case study from northwest Georgia. *American Antiquity* 51, 2: 267-295.

Hardt, Matthias 2002. Aspekte der Herrschaftsbildung bei den frühen Slawen. In Walter Pohl - Maximilian Diesenberger, eds, *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*. Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, p., 249-255.

Hasdeu, Bogdan Petriceicu 1988. Studii de lingvistică şi filologie. 2 vol. Ed. îngrijită, studiu introductiv şi note de Grigore Brâncuş. Bucureşti: Minerva.

Havlík, Lubomír E. 1974. Slovanská „barbarská království" 6. století na území Rumunska. *Slovanský přehled* 3: 177-188.

Havlík, L. E. 1985. Die Byzantiner über die Verfassung der Slawen im 6. und 7. Jahrhundert. In Vladimír Vavřínek, ed, From Late Antiquity to Early Byzantium. Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference. Praga: Academia, p. 173-177.

Heather, Peter. 1998. Disappearing and reappearing tribes. In Walter Pohl - Helmut Reimitz, eds, *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300 800*. Leiden - Boston - Köln: Brill, p. 95-111.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1902. *Lecture on the Philosophy of History*. Traducere din limba germană de J. Sibree. London: G. Bell and Sons.

Heitel, Radu R. 1994. Zur Frage des Eindringens der Frühslawen in Siebenbürgen. In Wolfgang Schuller, ed, *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, edited by Wolfgang Schuller. Köln - Weimar - Viena: Böhlau, p. 183-207.

Herder, Johann Gottfried 1994. *Sämtliche Werke*. Vol. 17. Hildesheim - New York: Olms-Weidmann.

Herrmann, Joachim 1986. Getreidekultur, Backteller und Brot-Indizien frühslawischer Differenzierung. In Mihailo Apostolski, ed, *Zbornik posveten na Boško Babić. Mélange Boško Babić 1924 1984*. Prilep: Institut des recherches scientifiques de la culture des anciens Slaves - Prilep, p. 267-272.

Hilberg, Volker 2009. Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren. Neumünster: Wachholtz.

Hines, John 1997. A New Corpus of Anglo Saxon Great Square Headed Brooches. Woodbridge - Rochester: Boydell Press - Society of Antiquaries of London.

Hodder, Ian 1982. Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material *Culture*. Cambridge - London - New York: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1990. Style as historical quality. In Margaret W. Conkey - Christine A. Hastorf, eds, *The Uses of Style in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 44-51.

Hromada, Jozef 1991. Včasnoslovanska žiarove pohrebisko v Bratislave-Dúbravke. Slovenská Archeológia 39, 1-2: 277-285.

Hromada, Jozef - Kolník, Títus 1991. Sídliskové objekty s keramikou pražského typu v Bratislave-Dúbravke. *Slovenská Archeológia* 39, 1-2: 257-274.

Hurbanič, Martin – Zervan, Vratislav 2019. A Slavic excursus and a little more: Procopius in Czech and Slovak historiography and archaeology. *Histos*, Supplement 9: 6.1–28.

Ionescu, Anca Irina 1978. *Lingvistică şi mitologie*. Bucuresti: Litera. Ionescu, A. I. 1999. *Mitologia slavilor*. Bucuresti: Ed. Lider.

Irmscher, Johannes 1980. Die Slawen und das Justinianische Reich. In Bohuslav Chropovský, ed, *Rapports du III e Congrès international d'archéologie slave. Bratislava, 7 14 septembre 1975*, vol. 2. Bratislava: VEDA, p. 157-169.

Ivanič, Peter 2011. Západní Slovania v ranom stredoveku. História, kultúra, *hospodárstvo, náboženstvo*. Nitra: Univerzita Konštantina Filozofa, Filozofická fakulta.

Ivanič, P. 2012. Western Slavs in the 6th and 7th century. *Istorija* 47, 1: 77-91.

Ivanišević, Vujadin 2012. Barbarian settlements in the interior of Illyricum: the case of Caričin Grad. In Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski, eds, *The Pontic Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Paris – Belgrad: Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance – Arheološki Institut, p. 57-69.

Ivanov, Sergei A. 1987. Poniatija „sojuza" i „podcinenija" u Prokopija Kesarijskogo. In Gennadij G. Litavrin, ed., *Etnosotsial'naja i političeskaja struktura rannefeodal'nyh slavianskih gosudarstv i narodnostei*, Moscova: Nauka, p. 27-32.

Ivanov, S. A. 1991. Psevdo-Kesarij. In L. A. Gindin – Sergei A. Ivanov – Gennadij G. Litavrin, eds., *Svod drevneiših pis'mennyh izvestij o slavianakh*, vol. 1. Moscova: Nauka, p. 251-264.

Ivanova, O. V. 1995. Čudesa Sv. Dimitriija Solunskogo. In sergei A. Ivanov – Gennadij G. Litavrin – Vladimir K. Ronin, eds, *Svod drevneiših pis'mennyh izvestij o slavianah*. Vol. 2. Moscova: „Vostočnaja literatura", p. 91-211.

Jakobson, Felix 2009. Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise *Allenstein, Ostpr.* Neumünster: Wachholtz.

Janakieva, Svetlana 2010. Ošte vednăž za Biblia Bessica (Încă odată despre Biblia Bessica). *Ostorija* (Sofia), nr. 3, godina XVIII: 54–58.

Janakieva, Svetlana 2014. Thrakisch und dakisch – Sprachen oder Dialekte? *Orpheus* 21: 21–37.

Janakieva, Svetlana 2015. Language and ethnicity in Herodotus' work. *Linguistique Balkanique* LIV, 2–3: 173–181.

Janakieva, Svetlana 2016. 120 godini trakijsko ezikoznanie. Etapi i perspektivi. *Journal* of the Bulgarian Academy of Sciences, knižka 2, year CXXIX, p. 13-17.

Janni, Pietro 1984. La mappa e il periplo. Cartografia antica e spazio odologico. Rome: Bretschneider.

Jelínková, Dagmar 1985. Doplňky k mapě nalezišť s keramikou pražského typu na Moravě. *Památky Archeologické* 76, 2: 456-473.

Jelínková, D. 1990. K chronologii sídlištních nálezů s keramikou pražského typu na Moravě. In Vladimír Nekuda, ed, *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*. Brno: Muzejní a vlastivedná společnost v Brně/Archeologický ústav Československé Akademie Věd v Brně, p. 251-281.

Jelinková, D. 2015. K izučeniju kul'tury s keramikoj pražskogo tipa na territorij Moravij: formirovanie i osobennosti. *Stratum+*, 5: 117-150.

Jelinková, Dagmar - Gavritukhin, Igor O. 2015. Liubor Niederle (1865-1944). *Stratum+*, 5: 27-34.

Jelinková, Dagmar - Šrein, Vladimír - Šťastný, Martin 2012. Doklady slévačství neželezných kovů v kultuře s keramikou pražského typu na Moravě. In Jiří Doležel - Martin Wihoda, eds, *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno, v.v.i., p. 69-90.

Jones, Siân 1997 / 2003. The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the *past and present*. Routledge: London and New York. Retipărire în 2003.

Kardaras, Georgios 2016. Byzantium and the Antes. Political and cultural relations. In Barbara Chudzińska - Michał Wojenka - Marcin Woloszyn, eds, *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Cracovia - Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, p. 41-56.

Karagiorgou, Olga 2001. LR2: a container for the military annona on the Danubian border? In Sean Kingsley - Michael Decker, eds, *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford - 29th May, 1999*. Oxford: Oxbow Books, p. 129-166.

Kardulias, Paul Nick. 1992. Estimating population at ancient military sites: the use of historical and contemporary analogy. *American Antiquity* 57, 2: 276-87.

Kardulias, P. N. 1993. Anthropology and population estimates for the Byzantine fortress at Isthmia. In Timothy E. Gregory, ed., *The Corinthia in the Roman Period Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University on 7 9 March, 1991*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, p. 139-148.

Katsougiannopoulou, Christine 1999. Studien zu ost- und südosteuropäischen Bügelfibeln. Teză de doctorat la Universitatea din Bonn.

Kazanski, Michel 1999. Les Slaves. Les origines, Ier VIIe siècle après J. C. Paris: Errance.

Kazanski, M. 2012. A propos des „yourtes des nomades" sur les sites slaves (Haut Moyen Age). In L. Iakovleva – A. Korvin-Piotrovski – François Djindjian. L'archéologie du bâti en Europe, de la préhistoire au Moyen Age. Kiev: Korvin, p. 267-281.

Kazanski, M. 2013. The land of the Antes according to Jordanes and Procopius. In Florin Curta – Bogdan-Petru Maleon, eds, *The Steppe Lands and the World Beyond* Them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", p. 35-42.

Kazanski, M. 2014. Slaviane i dunaiskie germantsy v VI veke: svidetel'stva pis'mennyh istočnikov i nekotorye arheologičeskie dannye. In Elena P. Tokareva – Viktor G. Lušin, eds, *Štrihi k portretam minuvšiv epoh. Arheologija, istorija, etnografija*. Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedčedskii muzei, p. 175-200.

Kernbach, Victor 1983. *Dicționar de mitologie generală*. Bucuresti: Albatros.

Kernbach V. 1989. *Dicționar de mitologie generală*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Kidd, Dafydd – Pekars'ka, Liudmila V. 1995. New insight into the hoard of 6th-7th century silver from Martynovka. In Françoise Vallet – Michel Kazanski, eds, *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Saint-Germain-en-Laye: Association Française d'Archéologie Mérovingienne-Musée des Antiquités Nationales, p. 351-360.

Kirilov, Čavdar 2007. Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwache des oströmischen Reiches in der Spätantike. In Liudmil Vagalinski, ed, *The Lower Danube in*

Antiquity (VI c. B.C. VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria Tutrakan, 6. 7.10.2005. Sofia: NOUS Publishers, p. 329-352.

Kiss, Attila P. 2015. „... ut strenui viri..." A Kárpát medencei gepidák története. Budapesta: Szegedi Középkorász Műhely.

Kiss, Lajos 1997. *A földrajzi nevek etimológiai szótára* (dicționar etimologic toponimic). 2 vol.: I–A-K; II–L-Zs. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Klanica, Zdeněk 1993. Mutěnice - slavianskoe poselenie VII-X vv. In Juraj Pavuj, ed, Actes du XII e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava, 1 7 septembre 1991, vol. 4. Bratislava: Institut Archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences, 83-91.

Klanica, Z. 2008. Mutěnice Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7. 10. století. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno.

Klanica, Zdeněk - Třeštík, Dušan 1991. Pervye slavjane v srednem Podunav'e i v Polab'e. In Gennadij G. Litavrin, ed, Rannefeodal'nye gosudarstva i narodnosti: iuzhnye i zapadnye slaviane VI XII vv. Moscova: Nauka, p. 7-26.

Klápště, Jan 2009. Die Archäologie Böhmens im geschichtspolitischen Diskurs zwischen 1918 und 1989. In Judith Schachtmann - Michael Strobel - Thomas Widera, eds, *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien*. Göttingen: V&R Unipress, p. 109-123.

Klimetzek, Volker 2009. Lothar Zotz im Spiegel seiner Veröffentlichungen. In Judith Schachtmann - Michael Strobel - Thomas Widera, eds, *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien*. Göttingen: V&R Unipress, p. 99-109.

Klír, Tomáš 2017. Social context of the Slavic-German language contact: north-eastern Bavaria and the Eger region in the early Middle Ages. In Felix Biermann - Thomas Kersting - Anne Klammt, eds, *Religion und Gesellschaft im nördlichen westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 22. Jahrestagung des Mittel und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Chemnitz, 29. 31. März 2016*. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 359-410.

Knific, Timotej 1999. Carniola Sclavorum patria: autochtons, invaders, neighbors. In Valentin V. Sedov, ed, *Istorija i kul'tura drevnih i srednevekovyh slavian*. Moscova: Editorial URSS, p. 314-323.

Kobyliński, Zbigniew 2005. The Slavs, 500-700 A.D. In Paul Fouracre, ed, *The New Cambridge Medieval History*, vol. 1. Cambridge/New York: Cambridge University Press, p. 524-544.

Koder, Johannes 2002. Anmerkungen zum Slawen-Namen in byzantinischen Quellen. Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines 14: 333-346.

Koleva, Rumiana 1992. Za datiraneto na slavianskata grupa „Popina-Garvan" v severoiztočna Bălgarija i severna Dobrudža. *Godišnik na Sofijskija Universitet „Kliment Ohridski". Istoričeski Fakultet* 84-85: 163-82.

Komar, Oleksyi V. - Khamayko, Nataliia V. 2013. *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?* (Idolul de la Zbrucz: un artefact din epoca romantismului?). Rzeszów: Mitel.

Kondratieva, Tamara 2000. Vechea Rusie. Bucuresti: Corint. (Traducere după La Russie ancienne, PUF 1996).

Konrád, Ota 2009. „Denn die Uneignung der slawischen Völkergruppe bedarf keines Beweis mehr". Die „sudetendeutsche Wissenschaft" und ihre Einbindung in die zeitgenössische Diskurse 1918-1945. In Judith Schachtmann - Michael Strobel - Thomas Widera, eds, *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien*. Göttingen: V&R Unipress, p. 69-97.

Kovács, István 1913. A mezőbándi ásatások. Őskori telepnyomok és temető, La-Tène ízlésű temetkezés, népvándorláskori temető. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából* 4: 265-329.

Krąpiec, Marek 1996. Dendrochronologiczne datowanie zwęglonych prób drewna z wczesnośredniowiecznej półziemanki z Krakowa-Nowej Huty-Wyciąża (stanowisko 5B). Materiały Archeologiczne Nowej Huty 19: 129-134.

Krauss, Raiko - Jeute, Gerson H. 1998. Traditionelle Getreideverarbeitung in Bulgarien. Ethnoarchäologische Beobachtungen im Vergleich zu Befunden der Slawen in frühen Mittelalter zwischen Elbe und Oder. *Ethnographisch archäologische Zeitschrift* 39: 498-528.

Kučma, V. V. 1982. „Strategikos" Onasandra i „Strategikon Mavrikiia": opyt sravnitel'noj kharakteristiki. *Vizantijskij Vremennik* 43: 35-53.

Kudlaček, Jozef 1957. P. J. Šafarík a jeho koncepcia pôvodu Slovanov. *Historický časopis* 5: 59-81.

Kuna, Martin – Profantová, Naďa. Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praga: Archeologický Ústav AV ČR.

Lakatos, Pál 1973. Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged: JATE.

Lakatos, P. 1978. Quellenbuch zur Geschichte der Heruler. Szeged: JATE.

Leeuw, S. E van der 1994. Cognitive aspects of 'technique'. In Colin Renfrew – Ezra B. W. Zubrow, eds, The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press, p. 135–142.

Lehr-Splawiński, Tadeusz 1961. Neueres zur Frage nach der Herkunft der Slaven. Welt der Slawen 6: 1–8.

Leigh, David 1991. Aspects of early brooch design and production. In Edmund Southworth, ed, *Anglo Saxon Cemeteries. A Reappraisal. Proceedings of a Conference Held at Liverpool Museum 1986*. Wolfeboro Falls: Alan Sutton, p. 107–124.

Lemerle, Paul 1981. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. II: Commentaire. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.

Levi, Annalina – Levi, Mario Attilio 1967. Itineraria picta. *Contributo allo studio* della Tabula *Peutingeriana*. Rome: L'Erma di Bretschneider.

Lewicka-Rajewska, Urszula 2004. *Arabskie opisanie Słowian. Źródła do dziejów średniowiecznej kultury*. (Descrierea slavilor în documentele arabe. Izvoare pentru istoria culturii medievale). Wroclaw: Olskie towarzystwo ludoznawcze.

Lilčić Adams, Viktor – Širtovski, Igor 2018. Kontrola na zapadnite vlezovi vo Skopsko vo vremeto na Justinijan I. In Mitko B. Panov, ed, *Vizantija i slovenite: srednovekovni i moderni perceptsii i receptsii. Zbornik na trudovi od Pettiot medjunaroden simpozium „Denovi na Justinijan I", Skopje, 17 18.11.2017*. Skopje: Univerzitet „Evro-Balkan", p. 117–125.

Litavrin, Gennadij G. 1991. Ioann Malala. In L. A. Gindin – Sergei A. Ivanov – Gennadij G. Litavrin, eds, *Svod drevneiših pis'mennyh izvestij o slavianah*, vol. 1. Moscova: Nauka, p. 265–275.

Loma, Aleksandar 2018. Die Donau(en) des slavischen Volksliedes und die frühen Kenntnisse der Slaven über den Donauram. *Voprosy onomastiky* 15, 3: 62–77.

Lošek, Fritz 1990. Ethnische und politische Terminologie bei Iordanes und Einhard. In Herwig Wolfram – Walter Pohl, eds, *Typen der Ethnogenese*

unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Vol. 1. Viena: Verlag der österreichischer Akademie der Wissenschaften, p. 147-52.

Lotter, Friedrich 2003. Völkerverschiebungen im Ostalpen Mitteldonau Raum zwischen Antike und Mittelalter (375 600). Berlin - New York: Walter de Gruyter.

Lutovský, Michal - Profantová, Naďa 1995. *Sámova říše*. Praga: Academia.

Lürker, Manfred 1984. Lexikon der Götter und Dämonen. Stuttgart: Alfred Kröner.

Lysý, Miroslav 2014. Moravania, Mojmírovci a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku (Moravii, familia Mojmír și Imperiul Franc. Studii privind etnogeneza, instituțiile politice și organizarea administrativă pe teritoriul Slovaciei în Evul Mediu timpuriu). Bratislava: Atticum.

Lysý, M. 2018. Slovania arcibiskupa Metoda na Morave a v Panónii. *Konštantínove listy* 11/1: 40–50.

Łowmiański, Henryk 1964. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. Varșovia: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Mačala, Pavol 1995. *Etnogenéza Slovanov v archeológii*. Košice: Slovo.

Mačinskij, Dmitrij A. 1982. O vremeni i obstoiatel'stvakh pervogo poiavleniia slavian na severo-zapade Vostochnoi Evropy po dannym pis'mennykh istochnikov. In A. D. Stoliar, ed., *Severnaia Rus' i ee sosedi v epohu rannego srednevekov'a. Mežvuzovskij sbornik*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, p. 7-24.

Mackensen, Michael 1992. Amphoren und Spatheia von Golemannovo Kale. In Syna Uenze, ed, Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch bulgarisch österreichischen Ausgrabungen 1934 1937. München: C. H. Beck, 239-254.

Madgearu, Alexandru 1996. The province of Scythia and the Avaro-Slavic invasions. Balkan Studies 37, 1: 35-61.

Madgearu, Al. 1997. Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în *secolele VII–VIII*. București: Editura Universității București.

Madgearu, Al. 2005. The Romanians in the Anonymous GESTA HUNGARORUM. Truth *and Fiction*. Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXXIV. Romanian Cultural Institute: Cluj-Napoca.

Madgearu, A. 2014. Militari „sciți" și „daci" în Egipt, Italia și Palestina în secolele VI–VII p. Chr. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 65, 1–2: 49–58.

Makiewicz, Tadeusz 1996. Znaleziska mieczów typu „sax" w Polsce. In Zofia Kurnatowska, ed, Słowianszczyzna w Europie średniowiecznej. Wroclaw: Werk, p. 229-232.

Mano-Zisi, Đorđe 1954-1955. Iskopavanja na Caričinom Gradu 1953 i 1954 godine. *Starinar* 5-6: 155-180.

Mano-Zisi, Đ. 19858-1959. Iskopavanja na Caričinom Gradu 1955 i 1956 godine. *Starinar* 7-8: 311-28.

Margetić, Lujo 1992. Neka pitanja boravka langobarda u Sloveniji. *Arheološki vestnik* 43: 149-173.

Martin, Max 1987. Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52: 269-80.

Marušić, Branko 1979-1980. Breve contributo alla conoscenza della necropoli alto medioevale di Mejica presso Pinguente. Atti. Centro di ricerche storiche – Rovigno 10: 113-139.

Matei, Mircea D. 1962. Die slawische Siedlungen von Suceava (Nordmoldau, Rumänien). *Slovenská Archeológia* 10, 1: 149-174.

Mathisen, Ralph 2011. Catalogues of barbarians in Late Antiquity. In Ralph Mathisen – Danuta Shanzer, eds, *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*. Farnham: Ashgate, p. 17-32.

Măgureanu, Andrei 2010. About power in the sixth-seventh century in the extra- Carpathian area. In Aleksander Paroń – Sébastien Rossignol – Bartłomiej Szymon Szmoniewski – Grischa Vercamer, eds, *Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe*. Warsaw/Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk/Deutsches Historisches Institut Warschau, p. 73-86.

Măgureanu, A. 2015. Expresivitatea așezărilor în discuția despre identitatea elitelor (secolele VI-VII). Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 66, 3-4: 265-286.

McInerney, Jeremy (ed.) 2014. A Companion to Ethnicity in the Ancient *Mediterranean*. Chichester: Wiley Blackwell.

McLaughlin, Castle 1987. Style as a social boundary marker: a Plains Indian example. In Réginald Auger – Margaret F. Glass – Scott MacEachern –

Peter H. McCartney, eds, *Ethnicity and Culture. Proceedings of the Eighteenth Annual Conference of the Archaeological Association of the University of Calgary*. Calgary: University of Calgary Archaeological Association, p. 55-66.

Miklosich, Franz 1886. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien: Wilhelm Braumüller.

Mihăilă, Gheorghe 1971. Criteriile determinării împrumuturilor slave în limba română. Studii și cercetări lingvistice 22, 4: 351–366.

Mikulčić, Ivan 2002. Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte Vici Refugien Kastelle. München: C. H. Beck.

Milavec, Tina 2012. Late antique settlements in Slovenia after the year 600. In Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski, eds, *The Pontic Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Paris – Belgrad: Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance – Arheološki Institut, p. 71-88.

Milinković, Mihailo 2015. Archäologische Notizen zu fortifikatorischen Lösungen bei frühbyzantinischen befestigten Anlagen in Serbien. *Arheološki vestnik* 66: 173-203.

Mirdita, Zef 2004. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
Mirdita, Zef 2009. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Mišin, D. E. 2002. *Sakaliba. Slavjane v islamskom mire*. Moscova: Kraft+.

Mitrea, Ioan 1998. *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare Bahna. Realități arheologice și concluzii istorice*. Piatra Neamț: Complexul Muzeal Județean Neamț.

Mitrea, I. 2001. *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V-VIII*. Piatra Neamț: Muzeul de Istorie.

Moutzali, Aphentra G. 2000. Slaboi ste byzantine Peloponneso. *Archaiologia kai technes* 74: 64-72.

Musset, Lucien 1965. *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VII e XI e siècles)*. Paris: Presses universitaires de France.

Mușu, Gheorghe 1972. Zei, eroi, personaje. Bucuresti: Editura Stiințifică.

Musu, Gheorghe. 1973. Din formele de cultură arhaică. Bucuresti: Editura Stiințifică.

Nechvátal, Bořivoj 2009. Vzpomínka na Ivana Borkovského (8.9.1897-17.3.1976). *Archaeologia historica* 34: 864-66.

Nestor, Ion 1963. La pénetration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et dans la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques. *Revue des études sud est européennes* 1, 1-2: 41-68.

Nestor, I. 1969. Les éléments les plus anciens de la culture slave dans les Balkans. In Alojz Benac, ed, *Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena", održan 24 26. oktobra 1968 u Mostaru*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, p. 141-47.

Nica, Marin - Deleanu, Elena 1994. Câteva date despre așezările din sec. VI și XVI de la Piatra-sat (jud. Olt), punctele „Nucet" și „Vadul Codrii". *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 45, 1: 61-70.

Niederle, Lubor 1923. *Manuel de l'antiquité slave. L'histoire*. Paris: Champion. Niederle, L. 1925. *Původ a počátky národa slovanského*. Slovanské starožítnosti, I. Praga: Nákladem Bursíka & Kohouta, 1925.

Niederle, L. 1926. Manuel de l'antiquité slave. La civilisation. Paris: Champion.

Nieke, M. R. 1993. Penannular and related brooches: secular ornament or symbol in action?. In R. M. Spearman - J. Higgitt, eds, *The Age of Migrating Ideas. Early Medieval Art in Northern Britain and Ireland. Proceedings of the Second International Conference on Insular Art held in the National Museums of Scotland in Edinburgh, 3-6 January 1991*, Stroud: Alan Sutton, p. 128-134.

Nikolov, Milen 2013. Ukrepitelnite săoraženija v tsentralnata čast na Kotlenskijat prohod prez VI v. *Prinosi kăm bălgarskata arheologija* 7: 205-213.

Oberländer-Târnoveanu, Ernest 2002. La monnaie byzantine des VIe-VIIIe siècles au-delà de la frontière du Bas-Danube. Entre politique, économie et diffusion culturelle. *Histoire & Mesure* 17, 3-4: 155-196.

Oberländer-Târnoveanu, E. 2004. Barbaricum apropiat - populațiile din Muntenia și Imperiul bizantin (secolele VI-X) - mărturia numismaticii. *Ialomița. Studii și comunicări* 4: 323-368.

Olajos, Teréz 1988. Les sources de Théophylacte Simocatta historien. Leiden: Brill.

Olteanu, Antoaneta 2008 a. Zile și demoni. Calendar și mitologie populară bulgară. Cluj-Napoca: Eikon.

Olteanu, A. 2008 b. Zile și demoni. Calendar și mitologie populară rusă. Cluj-Napoca: Eikon.

Opaiţ, Andrei 1984. Beobachtungen zur Entwicklung der zwei Amphoratypen. *Peuce* 9: 311-327.

Orel, Vladimir 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden – Boston – Köln: E. J. Brill.

Ovčarov, Dimităr 1982. *Vizantijski i bălgarski kreposti V X vek*. Sofia: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite.

Ovsec, Damjan J. 1991. Slovanska mitologija in verovanje. Ljubljana: Domus.

Papazoglu, Fanula 2007a. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Retipărire a lucrării publicate iniţial în anul 1969. Beograd: Equilibrium.

Papazoglu, F. 2007b. *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*. Beograd: Equilibrium.

Papp, László 1962. A bólyi avarkori temető I. Első közlemény. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 8: 163-194.

Parczewski, Michał 1989. *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*. (Głogów: Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne.

Parczewski, M. 1993. *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Viena: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.

Parczewski, M. 2004. Ein Wort zur Diskussion über frühmittelalterliche slawische Häuser. *Acta Archaeologica Carpathica* 39: 135-51.

Pauliny, Ján 1999. Arabské správy o Slovanoch (Documente arabe despre slavi). Bratislava: Veda.

Pech, Stanley Z. 1969. *The Czech Revolution of 1848*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Peisker, Jan 1926. The expansion of the Slavs. In H. M. Gwatkin – J. P. Whitney, eds, *The Cambridge Medieval History*. New York – Cambridge: Macmillan – Cambridge University Press, p. 418-58.

Pekars'ka, Liudmila V. – Kidd, Dafydd 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.

Pekkanen, Tuomo 1971. L'origine degli Slavi e il loro nome nella letteratura greco-latina. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 11: 51-64.

Penčeva, Elena 2010. Rannovizantijsko ukrepeno selište v mestnostta „Gradište", zemlišteto na selo Kovačevci, Samokovsko. *Izvestija na Natsionalnija Istoričeski Muzei* 22: 29-52.

Petersen, Charles C. 1992. The Strategikon. A forgotten classic. *Military Review* 72, 8: 70-79.

Petre, Aurelian 1987. La romanité en Scythie Mineure (IIe VIIe siècles de notre ère). *Recherches archéologiques*. București: Institut des Etudes Sud-Est-Européennes.

Petruhin, Vladimir Ia. 2015. Liubor Niederle i načalo slavian. *Stratum+*, 5: 35-42.

Pleinerová, Ivana 1959. Sídliště z období pražského typu v Březně u Loun. (In *Referáty o pracovných výsledcích československých archeologů*. Liblice: Akadémia, p. 90-99.

Pleinerová, I. 1965. Výzkum osady z doby stěhování národů a z doby slovanské v Březně u Loun. *Archeologické rozhledy* 17: 495-500, 509-515 și 517-529.

Pleinerová, I. 1967. Poznatký a problémy výzkumu v Březně. *Archeologické rozhledy* 19: 658-665.

Pleinerová, I. 1968. Zur relativen Chronologie der Keramik vom Prager Typus auf Grund der Siedlungsgrabung Březno bei Louny. *Archeologické rozhledy* 20: 645-666.

Pleinerová, I. 1975. Březno. *Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách*. Praga: Academia.

Pleinerová, I. 1986. Březno: experiments with building Old Slavic houses and living in them. *Památky Archeologické* 77, 1: 104-76.

Pleinerová, I. 2000. *Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny*. Praga - Louny: Archeologický ústav Akademie Věd ČR - Okresni Muzeum Louny.

Pleinerová, Ivana - Neustupný, Evžen 1987. K otazce stravy ve staroslovanském období (Experiment v Březne). *Archeologické rozhledy* 39: 90-101 și 117-119.

Pleter, Tiberiu - Lambru, Ruxandra - Puiu, Cătălina 2011. *Limba slavă veche. Culegere de texte*. Ed. a 3-a revăzută și adăugită. București: Editura Universității din București.

Podgórska-Czopek, Joanna 2009. *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 - wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem. Część II. Okres rzymski i wczesnosłowiański*. Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Poleska, Paulina - Bober, Janusz 1996. Wczesnosłowiańska półziemianka ze stanowiska 5B (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie. *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 19: 101-128.

Polomé, Edgar C. (ed.) 1990. *Research Guide on Language Change*. Berlin - New York: Mouton - De Gruyter.

Popović, Vladislav 1980. Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du VI-e siècle. *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 8: 230-57.

Porzeziński, Antoni 1972. Dotychczasowe wyniki badańnaosadzie wczesnośredniowiecznej w Dziedzicach, pow. Myślibórz. *Sprawozdania Archeologiczne* 24: 149-161.

Postică, Gheorghe 1994. *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu* (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca). Chișinău: Universitas.

Poulík, Josef 1948. *Staroslovanská Morava*. Praga: Nákladem statního archeologického ústavu.

Poulík, J. 1951. Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přítlukách na Moravě. *Archeologické rozhledy* 3: 97-100 și 113-116.

Prendi, Frano 1979-1980. Një varrëze e kulturës arbërore në Lezhë. *Iliria* 9-10: 123-170.

Prešlenov, Hristo 2001. A late antique pattern of fortification in the eastern Stara Planina mountain (the pass of Djulino). *Archaeologia Bulgarica* 5, 3: 33-43.

Princová-Justová, Jarmila 2003. Časně slovanské osídlení v Libici nad Cidlinou. *Památky Archeologické* 94: 161-182.

Princová-Justová, J. 2004. Sidliště z 7. až počátku 9. století v poloze „Staré Badry" u Opolánek, okr. Nymburk. Výsledky výzkumu v letech 1965-1966 a 1969-1973. *Památky Archeologické* 95: 107-74.

Profantová, Naďa 1992. Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In Falko Daim, ed, *Awarenforschungen*, vol. 2. Viena: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien, p. 605-801.

Profantová, N. 1998. Časne slovanská licí pánvička z Kadaňe. *Archeologické rozhledy* 50, 2: 433-435.

Profantová, N. 2009. Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. K článku Florina Curty. *Archeologické rozhledy* 61: 302-330.

Profantová, N. 2010. Awarische Funde in der Tschechischen Republik – Forschungsstand und neue Erkenntnisse. *Acta Archaeologica Carpathica* 45: 203-270.

Profantová, N. 2011. Nejstarší osídlení v Čechách ve světle nových nálezů a problém stanovení přesnější chronologie. *Histaryčna arhealagičny Zbornik* 26: 35-44.

Profantová, N. 2013. Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzoví kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.-7. století. *Památky Archeologické* 104: 149-182.

Profantová, N. 2015. Slaviane na territorii Chekhii i ikh kontakty v VI-VII vv. *Stratum+*, 5: 97-116.

Profantová, Naďa – Bureš, Michal 2013. Bedeutende frühe slawische Siedlungen in Böhmen (6.-8. Jh.) und Probleme der absoluten Datenerfassung. In Marek Dulinicz – Sławomir Moździoch, eds, *The Early Slavic Settlement in Central Europe in the Light of New Dating Evidence*. Wrocław: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, p. 169-194..

Prykhodniuk, Oleg M. 1998. *Pen'kovskaia kul'tura: kul'turno khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Voronezhskii universitet.

Pryhodniuk, Oleg M. – Šovkoplias, A. M. – Ol'govskaja, S. Ia. – Struina, T. A. 1991. Martynovskii klad. *Materialy po arheologij, istorij i etnografij Tavrij* 2: 72-92.

Pușcariu, Sextil 1943. Biata cumătră e departe. *Langue et littérature, section littéraire*, 2: 5-19.

Rădulescu, Alexandru 1977. Casa cnezială de la Udești. *Magazin istoric* 2, 11: 49.

Rafalovič, I. A. – Lapušnian, V. L. 1973. Raboty Reutskoj arheologičeskoj ekspeditsij. *In Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1972 g.)*. Kišinev: Štijntsa, p. 110-147.

Rejholcová, Mária 1990. Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach okres Nitra. *Slovenská Archeológia* 38, 2: 357-417.

Renfrew, Colin 1989. Archaeology and Language. the Puzzle of Indo European *Origins*. London: Penguin Books.

Rhé, Gyula – Fettich, Nándor 1931. Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der *Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Praga: Seminarium Kondakovianum.

Rice, Prudence M. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago – Londra: University of Chicago Press.

Richards, J. D. 1982. Anglo-Saxon pot shapes: cognitive investigations. *Science and* Archaeology 24: 33-46.

Riedinger, Rudolf 1969. *Pseudo Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage*. München: C. H. Beck.

Ronin, Vladimir K. 1995. Pis'ma papy Grigorija I. In Sergei A. Ivanov – Gennadij G. Litavrin – Vladimir K. Ronin, eds, *Svod drevneiših pis'mennyh izvestij o slavianah*, vol. 2. Moscova: „Vostočnaia literatura", p. 350-352.

Roosens, Eugeen E. 1989. *Creating Ethnicity. The Process of Ethnogenesis*. Newbury Park – London: Sage Publications.

Roques, Denis 2000. Les Constructions de Justinien de Procope de Césarée. *Antiquité tardive* 8: 31-43.

Rosenbaum, Karol 1980. Osudy Herderovej kapitoly o Slovanoch v českom a slovenskom národnom obrození. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* 49: 48-56.

Rosetti, Alexandru 1986. *Istoria limbii române*, ediție definitivă. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Rosetti, Dinu V. 1934. Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest. *Germania* 18: 206-213.

Rosner, Gyula 1987. Die stempelverzierte Keramik der Awarenzeit in Pannonien. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums und Berichte aus dem Forschungsinstitut für Realienkunde*: 125-27.

Rostafiński, Józef 1908. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie* 13: 6-25.

Rudnicki, Mirosław 2009. Uwagi na temat niektórych form zawiesek z terenu grupy olsztyńskiej. In Anna Bitner-Wróblewska – Grażyna Iwanowska, eds, *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Varșovia: Państw owe Muzeum Archeologiczne, p. 421-435.

Rusanova, Irina P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI VII vv. Kul'tura pražskogo tipa*. Moscova: Nauka.

Rusanova, I. P. 1993. Hlebnye peči u slavian. In Anatolij Z. Vinnikov – A. D. Priahin – Mihail V. Tsybin, ed, *Arkheologija i istorija iugo vostoka Drevnei Rusi (materialy naučnoi konferentsii)*. Voronež: Izdatel'stvo Voronežskogo universiteta, p. 56-59.

Russu, Ion I. 1967. *Limba traco dacilor*, 2nd ed. București: Editura Științifică. Russu, I. I. 1969. *Illirii*. București: Editura Științifică.

Russu, I. I. 1995. *Obîrșia tracică a românilor și albanezilor. (Clarificări comparativ istorice și etnologice). Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen. (Komparativ historische und ethnologische Klärungen).*

Ed. bilingvă română- germană, traducere de Konrad Gündisch. Cluj-Napoca: Dacia.

Sahlins, Marshal 1963. Poor man, rich man, big man, chief: political types in Melanesia and Polynesia. *Comparative Studies in Society and History* 5: 283-303.

Salamon, Ágnés - Sebestyén, Károly Cs. 1995. The Szeged-Kundomb cemetery. In László Madaras, ed, *Das awarische Korpus. Avar Corpus Füzetek*. Debrecen - Budapesta: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék Ethnica Alapítványa, p. 8-108.

Samu, Levente 2017. A Felső-Tisza-vidék 6–7. századi településtörténetének kérdései, különös tekintettel a „korai szláv" problematikára. In Merva Szabina, ed, *Hadak útján XXII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája Visegrád, 2012. október 2 4*. Visegrád: Mátyás Király Múzeum, p. 153-172.

Sarantis, Alexander 2010. The Justinianic Herules: from allied barbarians to Roman provincials. In Florin Curta, ed, *Neglected Barbarian*. Turnhout: Brepols, p. 361-402.

Sarantis, A. 2016. *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace, and the Northern World A.D. 527 65*. Prenton: Francis Cairns.

Sarantis, A. 2017. Roman or barbarian? Ethnic identities and political loyalties in the Balkans according to Procopius. In Christopher Lillington-Martin - Elodie Turquois, eds, *Procopius of Caesarea. Literary and Historical Interpretations*. London/New York: Routledge, p. 217-37.

Šašel, Jaroslav 1975. Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na Portugalskem. *Kronika* 24: 151-58.

Šašel, J. 1978. *Divinis nutibus actus*. Due postille per San Martino di Bracara. *Historia* 27, 1: 249-254.

Schafarik, Paul Joseph. 1844. *Slawische Alterthümer*. Leipzig: Wilhelm Engelmann.

Schelesniker, Herbert 1973. *Der Name der Slaven. Herkunft, Bildungsweise und Bedeutung*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Leopold-Franzens Universität Innsbruck.

Schenker, Alexander M. 1995. The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic *Philology*. New Haven/London: Yale University Press.

Shennan, Stephen J. (ed.) 1991. Some current issues in the archaeological identification of past peoples. *Archaeologia Polona* vol. 29: 29-37.

Shennan, S. J. (ed.) 2003. *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London: Routledge.

Schramm, Gottfried 1995. Venedi, Antes, Sclaveni, Sclavi. Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43: 161-200.

Schraníl, Josef 1928. *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*. Berlin - Leipzig: Walter de Gruyter.

Schütte, Gdumund 1917. Ptolemy's Maps of Northern Europe. A Reconstruction of *the Prototypes*. Copenhaga: H. Hagerup.

Scorpan, Constantin 1977. Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique. *Dacia* 21: 269-297.

Sedov, Valentin V. 1994. *Slaviane v drevnosti*. Moscova: Institut Arheologij Rossiiskoi Akademii Nauk.

Sedov, V. V. 2002. *Slaviane. Istoriko arheologičeskoe issledovanie*. Moscova: Iazyki slavianskoj kul'tury.

Seton-Watson, R.W. 2009. O istorie a românilor: din perioada romană până la *desăvârșirea unității naționale*. Brăila: Muzeul Brăilei - Editura Istros.

Shennan, Stephen J. (ed.) 1991. Some current issues in the archaeological identification of past peoples. *Archaeologia Polona* vol. 29: 29-37.

Shennan, S. J. (ed.) 2003. *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London: Routledge.

Sikimić, Biljana 2002. Etnički stereotipi o Vlasima u Srbiji. *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalzacije i regionalizacije Balkana*. Niš: Centar za balkanske studije - Punta, pp. 187-203.

Sklenář, Karel 2003. K Lotharu Zotzovi minulému i přítomnému. *Archeologické rozhledy* 55: 171-75.

Skok, Petar 1950. Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička *ispitivanja*. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

Slabe, Marijan 1975. *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja ljudstev*. Ljubljana: Narodni muzej.

Smetánka, Zdeněk 2007. Archeolog Pražského hradu Ivan Borkovský (8.9.1897-17.3.1976). In Ivan Hlaváček - Jiřina Jedináková, eds, *Učenci očima kolegů, žáků a následnovníků*. Praga: Academia, p. 220-242.

Soares, Luís Ribeiro 1963. O linhagem cultural de São Martinho de Dume. Lisabona.

Sokol, Vladimir 1994. Das spätantike Kastrum auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica. Arheološki vestnik 45: 199-209.

Skržinskaja, Elena H. 1957. O sklavenah i antah, o Mursianskom ozere i gorode Novietune (Iz kommentarija k Iordanu). *Vizantijskij Vremennik* 12: 3-30.

Somogyi, Péter 1987. Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge: zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71: 121-54.

Stanciu, Ioan 1998. Über frühslawische Tonklumpen und Ton"klümpchen". *Ephemeris Napocensis* 8: 215-272.

Stanciu, I. 2001. „Tonbrote" als Indiz für die Wanderung und die magisch-ritueller Glauben und Praktiken der frühen Slawen. *Eastern Review* 5: 123-154.

Stanciu, I. 2011. *Locuirea teritoriului nord vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V sec. VII timpuriu)*. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane.

Stanciu, I. 2013. The problem of the earliest Slavs in intra-Carpathian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *Slovenská Archeológia* 61, 2: 323-70.

Stanciu, I. 2015. Cei mai vechi slavi spațiul intracarpatic al României. O scurtă examinare și contribuții la dosarul arheologic al problemei. *Marmatia* 12: 97–162.

Stanciu, I. 2017. Backteller aus den frühmittelalterlichen Siedlungen von Nordwestrumänien (zweite Hälfte des 7 Jh.-9./10. Jh.). *Ephemeris Napocensis* 27: 155-174.

Stare, Vida 1980. Kranj. Nekropola iz časa pereseljevanja liudstev. Ljubljana: Narodni muzej.

Stehli, Petar - Zimmermann, Andreas 1980. Zur Analyse neolithischer Gefäßformen. Archäo Physika 7: 147-77.

Steinacher, Roland 2010. The Herules: fragments of a history. In Florin Curta, ed, *Neglected Barbarians*. Turnhout: Brepols, p. 319-360.

Steinacher, R. 2017. *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen und Donauraum 300 600*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Strauß, Ernst-Günther 1992. *Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit*. Bonn: Rudolf Habelt.

Svennung, J. G. A. 1967. Jordanes und Scandia. Kritisch exegetische Studien. Stockholm – Wiesbaden: Almqvist & Wiksell – Harrassowitz. Svoboda, Bedřich 1965. *Čechy v době stěhování národů*. Praga: Academia.

Székely, Zoltán 1992. Aşezări din secolele VI-XI p. Ch. în bazinul Oltului superior. Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie 43, 2: 245-306.

Szmoniewski, Bartlomiej Szymon 2010. The Antes: eastern „brothers" of the Sclavenes? In Florin Curta, ed, *Neglected Barbarians*. Turnhout: Brepols, p. 53-82.

Szőke, Béla Miklós 2007. Bepecsételt díszű kiöntőcsöves edény Zamárdiból. In Károly Belényesy – Szilvia Honti – Viktória Kiss, eds, *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7 es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Budapest: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága/MTA Régészeti Intézete, p. 72-73.

Szymański, Wojciech 1967. *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnośredniowiecza. Zespół osadniczy z VI VII w.* Wroclaw – Varşovia – Cracovia: Ossolineum.

Šalkovský, Peter 1998. Zur Problematik zweier Zonen der frühslawischen Hausbaukultur. In Anke Wesse, ed, *Studien zur Archäologie des Ostseeräumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller Wille*. Neumünster: Wachholtz, p. 205-212.

Šalkovský, P. 2001. *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra: Archeologicky ústav Slovenskej Akadémie vied.

Šalkovský, P. 2008. Problematika pravokutnih i elipsoidnih zemunica kod Slavena. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 1: 301-07.

Šidak, Jaroslav (et al.) 1990. *Hrvatski narodni preporod ilirski pokret*. II. izdanje. Zagreb: Školska knjiga.

Šimek, Emanuel 1923. *Čechy a Morava za doby římské. Kritická studie*. Praga: Nákladem Filosofické fakulty University Karlovy.

Šturms, Eduard 1950. Zur ethnischen Deutung der „masurgermanischen" Kultur. *Archaeologia geographica* 1: 20-22.

Šuvalov, Petr V. 1996. Politics and society in the Lower Danube in the sixth century. In Ihor Ševčenko – Gennadij G. Litavrin – Walter K. Hanak, eds, *Acts. XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Moscow 1991*, vol. 2. Shepherdstown, WV: Byzantine Studies Press, p. 82-87.

Šuvalov, P. V. 2002 Urbikij i „Strategikon" Psevdo-Mavrikija (čast' I). *Vizantijskij Vremennik* 61: 71-87.

Tănase, Daniela 2010. *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea mijlocie și inferioară în secolele VI-VII.* Timișoara: Excelsior Art.

Tăpkova-Zaimova, Vasilka 1974. Slavianskite zaselvanija na Balkanskija poluostrov v ramkite na „varvarskite" našestvija prez VI i VII v. *Izvestija na Bălgarskoto istorjčesko družestvo* 29: 199-207.

Tăpkova-Zaimova, V. 1980. Les populations sédentaires et les tribus en migration face à la civilisation byzantine (territoires bulgares et contexte balkanique). *Bulgarian Historical Review* 8, 2: 53-61.

Tel'nov, Nikolai P. 1991. Slavianskie žilišča VI-X vv. Dnestrovsko-Prutskogo mezdureč'ja. In P. P. Byrnia – Valentin A. Dergačev – Roman A. Rabinovič – G. D. Čebotarenko – Mark E. Tkačuk, eds, *Drevnosti Iugo Zapada SSSR.* Kišinev: Štiintsa, p, 145-166.

Teodor, Dan Gh. 1973. Les plus anciens Slaves dans l'est de la Roumanie (Moldavie). In Joachim Herrmann – Karl-Heinz Otto, eds, *Berichte über den II. internationalen Kongreß für slawische Archäologie. Berlin, 24. 28. August 1970*, vol. 3. Berlin: Akademie-Verlag, p. 201-211.

Teodor, D. Gh. 1984. Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII (așezarea *de la Botoșana Suceava).* București: Editura Academiei RSR.

Teodor, D. Gh. 2011. Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările *arheologice de la Lozna Botoșani.* Brăila: Muzeul Brăilei/Editura Istros.

Teodor, D. Gh. 2013. Așezarea medievală timpurie de la Suceava Șipot. Iași: Demiurg Plus.

Teodor, Eugen S. 1996. *Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică, aplicat ceramicii uzuale din perioada de migrație a slavilor.* București: Muzeul Național de Istorie a României.

Teodor, E. S. 2005. The shadow of a frontier: the Walachian Plain during the Justinianic age. In Florin Curta, ed, *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages.* Turnhout: Brepols, p. 205-245.

Téra, Michal 2017. *Perun, bůh hromovládce.* Červený Kostelec: Pavel Mervart.

Tirpaková, Anna – Vlkolinská, Ivona 1992. The application of some mathematical- statistical methods for the analysis of Slavic pottery. In Gary R. Lock – John Moffett, eds, *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1991.* BAR International Series, S 577. Oxford: Tempus Reparatum, p. 183-186.

Toporov, V. N. 1984. Oium Iordana (*Getica*, 27-28) i gotsko-slavianskie sviazi v severo-zapadnom Pričernomor'e. In Samuil B. Bernštein – L. A. Gindin, eds., *Etnogenez narodov Balkan i Severnogo Pričernomor'ja. Lingvistika, istorija, akheologija. Moscova*: Nauka, p. 128-142.

Tóth, Ágnes B. 2006. *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Török, Gyula 1936. *A kiszombori germán temető helye népvándorlcskori emlékeink között*. Szeged: Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum.

Třeštík, Dušan 1996. Příchod prvních Slovanů do českých zemí v letech 510-535. *Český časopis historický* 94: 241-62.

Třeštík, D. 1997. Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530 935). Praga: Lidové noviny.

Tsankova-Petkova, Genoveva 1968. Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au sud du Bas-Danube. *Etudes Historiques* 4: 143-166.

Udolph, Jürgen 1979. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage der Urheimat der Slaven*. Heidelberg: C. Winter.

Udolph, J. 1985. Kritisches und Antikritisches zur Bedeutung slavischer Gewässernamen für die Ethnogenese der Slaven. *Zeitschrift für slavische Philologie* 45, 1: 33-57.

Udolph, J. 2010. Die Heimat slavischer Stämme aus namenkundlicher Sicht. In Georg Holzer – Elena Stadnik-Holzer, eds., *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slaven*. Frankfurt a. M./Berlin/Bern: Peter Lang, p. 161-188.

Udolph, J. 2014. Ethnogenese und Urheimat der Slaven. In Karl Gutschmidt – Sebastian Kempgen, eds., *Die slavischen Sprachen. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Forschung*, vol. 2,. Berlin: Walter de Gruyter, p. 1131-1144.

Udolph, J. 2016. Heimat und Ausbreitung slawischer Stämme aus namenkundlicher Sicht. In Felix Biermann –Thomas Kersting –Anne Klammt, eds, Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.10. Oktober 2014. 1. Beiträge zum Schwerpunktthema. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 27-51.

Udolph, J. 2017. Heimat und Ausbreitung indogermanischer Stämme im Lichte der Namenforschung. *Acta Linguistica Lithuanica* 76: 173-249.

Váňa, Zdeněk 1970. Einführung in die Frühgeschichte der Slawen. Neumünster: Karl Wachholtz. Váňa, Z. 1983. *Svět dávných Slovanů*. Praga: Artia.

Várady, László 1976. Jordanes-Studien. Jordanes und das Chronicon des Marcellinus Comes. Die Selbständigkeit des Jordanes. *Chiron* 6: 441-87.

Vásáry, István 2005. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre Ottoman *Balkans 1185–1365*. Cambridge: Cambridge University Press.

Vătășescu, Cătălina 1997. *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*. București: Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XIX.

Vážarova, Živka 1956. Ranneslavianskaja keramika iz sela Popina. Kratkie soobščenija o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta istorij material'noi kul'tury AN SSSR 63: 142-49.

Vencl, Slavomil 1973. Časně slovanské osídlení v Běchovicích, o. Praha-Východ. Památky Archeologické 64, 2: 340-92.

Vencl, Slavomil - Zadák, Jan 1985. Časne slovanská polozemnice z Prahy 9 – Horních Počernic. Archeologické rozhledy 37: 297-307.

Viargei, Valentina S. 2009. Žilišče pražskogo perioda na mnogosloinom poselenij Snjadin 3 na reke Pripjat'. In Dan Aparaschivei, ed, *Studia antiqua et medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblate*. București: Editura Academiei Române, p. 477-489.

Vida, Tivadar 1999. Die awarenzeitliche Keramik I. (6. 7. Jh.). Berlin – Budapest: Balassi Kiadó.

Vida, Tivadar –Völling, Thomas 2000. Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. Rahden: Marie Leidorf.

Vinereanu, Mihai 2009. Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de *indo-europenistică*. București: Alcor.

Vives, José 1969. Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda. Barcelona: Biblioteca Balmes.

Vlahović, Petar 1972. Običaji, verovanja i praznovernice naroda Jugoslavije. Belgrad: Izdavačko-grafički zavod.

Vynokur, Ion S. 1997. Slov'jans'ki iuveliry Podnistrov'ia. Za materialamy doslidžen' Bernašivs'kogo kompleksu seredyny I tys. n.e. Kam'ianets' Podil's'kyi: Oium.

Watson, Alaric 1999. *Aurelian and the Third Century*. Routledge: London and New York.

Weißensteiner, Johann 1994. Cassiodor/Jordanes als Geschichtsschreiber. In A. Scharer and G. Scheibelreiter (eds), *Historiographie im frühen Mittelalter*. Viena – München: R. Oldenbourg, p. 308-325.

Werner, Joachim. 1950. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In G. Behrens, ed, *Reinecke Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*. Mainz: E. Schneider, p. 150-172.

Whallon, Robert 19982. Variables and dimensions: the critical step in quantitative typology. In Robert Whallon and James A. Brown, eds, *Essays in Archaeological Typology*. Evanston: Center for American Archaeological Press, p. 127-161.

Whitby, Michael 1985. Justinian's bridge over the Sangarius and the date of Procopius' „De aedificiis". *Journal of Hellenic Studies* 105: 129-48.

Whitby, M. 1988. The Emperor Maurice and His Historian: Theophylact Simocatta on *Persian and Balkan Warfare*. Oxford: Clarendon Press.

Wiessner, Polly 1983. Style and social information in Kalahari San projectile points. American Antiquity 48, 2: 253-276.

Wiessner, P. 1990. Is there a unity to style? In Margaret W. Conkey – Christine A. Hastorf, eds, *The Uses of Style in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 105-112.

Wolff, Larry 1994. Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford: Stanford University Press.

Wolfram, Herwig 1980. Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Etnographie. München: C. H. Beck.

Zacek, Joseph Frederick 1970. *Palacky. The Historian as Scholar and Nationalist*. The Hague – Paris: Mouton.

Zakościelna, Anna – Gurba, Jan 1993. Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza ze stanowiska 28 w Świerszczowie Kolonii, woj. Zamojskie. *Archaeoslavica* 2: 7-24.

Zástěrová, Bohumila 1966. Les débuts de l'établissement définitif des Slaves en Europe méridionale. Confrontation de la conception de L. Niederle avec l'état actuel des recherches. *Vznik a počátky Slovanů* 6: 33-52.

Zedeño, María Nieves 1985. La relación forma-contenido en la clasificación cerámica. *Boletín de antropología americana* 11: 19-26.

Zeman, Jiří 1958. Pohřebiště z doby stehovaní národů v Mochově. *Památky Archeologické* 49, 2: 423-471.

Zeman, J. 1966. Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschekoslowakei. *Archeologické rozhledy* 18: 157-185.

Zeman, J. 1968a. Beginn der slawischen Besiedlung in Böhmen. In František Graus – Herbert Ludat, eds, *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, p. 3-16.

Zeman, J. 1968b. Zu den Fragen der Interpretation der ältesten slawischen Denkmäler in Böhmen. *Archeologické rozhledy* 20: 667-73.

Zeman, J. 1976. Nejstarší slovanské osídlení Čech. *Památky Archeologické* 67, 1: 115-235.

Zeman, J. 1984-1987. Počátky slovanského osídlení Čech (Sídelní oblasti, materiální kultura, otázky chronologie a geneze). *Slavia Antiqua* 30: 43-50.

Ce-i face pe slavi „altfel"? În jurul acestei întrebări s-au purtat multe discuții, cel mai adesea cu diverse nuanțe politice. Cum istoria slavilor interferează, de aproape un mileniu și jumătate, cu istoria românilor, este inevitabil ca, pentru români, modul cum privim și cum analizăm istoria slavilor să aibă o conotație aparte. Este foarte răspândită ideea că româna ar fi avut o importantă, dacă nu chiar masivă, influență slavă. Influența slavă este clară în cazul culturii și limbii române, dar a fost oare așa de mare ori chiar „masivă", cum apare frecvent? Analiza trebuie să fie mult mai nuanțată decât apare adesea. Vom încerca să detaliem aceste afirmații pe care, de altfel, le-am abordat în diverse studii publicate în ultimii ani.

Sorin Paliga

Rămân totuși neclintit pe poziții: slavii au apărut în secolul al VI-lea (nu mai devreme), ca rezultat direct al contactelor lor cu Imperiul (nu ca urmare a unei migrații), o importantă componentă a cărora a fost invenția (adică descoperirea, recunoașterea) și etichetarea lor de către autorii bizantini. Mă grăbesc să adaug că există în momentul de față o ciudată contradicție între remarcabila dezvoltare în America a studiilor despre etnogeneză și agnosticismul funciar al arheologilor și istoricilor europeni privitor la această temă. Revendicând optimismul celei dintâi direcții de cercetare, doresc să ridic dinaintea celei de a doua problema acumulării rapide a unei mase uriașe de material, pe care nici arheologii, nici istoricii sau lingviștii nu o (mai) pot ignora. Cartea de față nu este deci un semnal de alarmă, ci un sincer îndemn la lucru.

Florin Curta

cetateadescaun.ro

9 786065 375840

ISBN 978-606-537-584-0